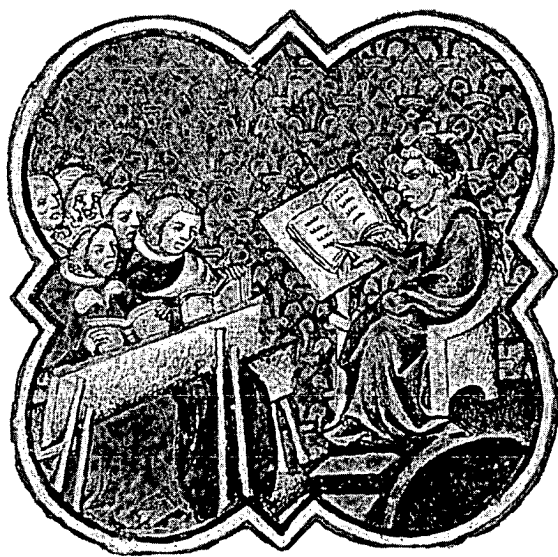

A KÖNYVES KULTÚRA
XIV–XVII. SZÁZAD
III.

Válogatás a francia szakirodalomból

SZEGED – BUDAPEST
2007

A borítón:
Arisztotelész *Etikájának* fordítását díszítő miniatúra
(Nicolas Oresme, XIV. század)

A KÖNYVES KULTÚRA
XIV–XVII. SZÁZAD
III.

A KÖNYVES KULTÚRA
XIV–XVII. SZÁZAD

Szerkeszti
MONOK ISTVÁN

III. kötet

FELSŐOKTATÁSI SEGÉDANYAG
KÉZIRAT GYANÁNT

**A KÖNYVES KULTÚRA
XIV–XVII. SZÁZAD
III.**

Válogatás a francia szakirodalomból

A tanulmányokat válogatta, bevezette

MONOK ISTVÁN

SZEGED – BUDAPEST
2007

Készült
a SZTE BTK Könyvtártudományi Tanszék
és az Országos Széchényi Könyvtár együttműködése keretében

A tanulmányokat fordította
Fogas Ottó, Jakab Judit, Héjjas Eszter,
Szűcs Livia, Kun Eszter, Pajor Enikő

A fordítást ellenőrizte
Szilárdi Edina, Héjjas Eszter, Kristóf Ildikó

Szerkesztette
Monok István

Technikai szerkesztő
Detre Ildikó

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	7
Louis Jacques Bataillon: Exemplar és pecia formájában terjesztett párizsi teológiai és filozófiai szövegek.....	11
Henri-Jean Martin: Az írás története és hatalma (V. fejezet)	17
Jean-Philippe Genet: Szövegminták, műfajok, mezők: egy hosszú időtartamot felölelő vizsgálat (1300–1600)	69
Michel Péronnet: A francia püspökök és a könyv a 16. században	86
Pierre Aquilon: A német humanizmus fogadtatása Párizsban a nyomtatványok tükrében (1480–1540)	99
Michel Simonin: Beszélhetünk-e kiadói politikáról a 16. század végén?.....	120
Henri-Jean Martin: Az európai könyvkiadás a 16. század végén	136
A könyves mesterségek rendszere. Párizs szerepe a könyvforgalomban.....	161
A könyvkiadás szabályozása: a privilégiumok és az előzetes cenzúra	194
Jeanne Veyrin-Forrer: Könyvkészítés a 16. században	208
Frederic Barbier: A komparatisztika mint heurisztikai szükségesség a könyv- és kultúrtörténész számára	247

ELŐSZÓ

Sorozatunk első kötetének összeállítása (1988–1990), de megjelenetése (1992)* óta is sokat változott a filológiai jellegű szakmák helyzete, s így természetesen a könyvtörténeti kutatásoké is. A második kötet is sokat késett**, hiszen, ahogy ez utóbbi kötet bevezetésében írtam, a diákok és mi, tanárok is mások vagyunk. A második kötetből idézek: „Az első kötetünk előszavában optimistán azt reméltük, hogy gyors egymásutánban hallgatóink és az olvasók kezébe adhatunk öt olyan kötetet, amely a sorozatcímbe megjelölt témára vonatkozóan az európai szakirodalomból reprezentatív válogatást közöl. Csalatkozni kellett reményeinkben. Nem csupán a szokásos pénzhány miatt hiúsult meg terveink gyors valóra válthatósága, hanem azért is, mert alapvető szemléletváltás zajlott le az egész felsőoktatásban. A hallgató ma már fizet azért, hogy tanulhasson, s ezért – természetes módon – ellenszolgáltatást vár. Az az elv, hogy a hallgató segítsen a hallgatónak, tehát az, hogy a német szakos a német szakirodalmat fordítja, a francia a francia könyvekkel dolgozik, s ezért csak jelképes anyagi ellenszolgáltatást – no meg szakmai ismeretet – kap, ma már nem létezik. A hallgató éppúgy, mint a hivatásos fordító, sok pénzt szeretne kapni a fordításáért még akkor is, ha munkája nem feltétlenül hibátlan. Sőt. Mi magunk, tanárok sem lelkesedésből dolgozunk már, s nem szívesen fordítjuk le újra azt, amiért már valakinek fizettünk. Nos, ezért is késett a második kötet, és nem tudjuk, hogy mikor kerül a tanítás segédletei sorába a francia szakirodalmi szövegválogatás.” Az idő eljött, végre, sok-sok kézen megszületett a mű. Aktualitását nem veszítette, képet próbál adni a könyvtörténet francia kutatói különböző generációinak szemléletéről.

Vannak öröndetes változások is. Így, ha valaki egy nagy könyvtár katalógusában Henri-Jean Martin, Frédéric Barbier, Roger Chartier nevét keresi, magyar nyelvű könyvre is talál. Valóban, tervezetten igyekeztünk egy tankönyv sorozatot a hallgatók kezébe adni azért, hogy ne mi fabrikáljunk európai könyvtörténeti kézikönyvet, számot adva arról, hogy milyen érdekes idegen nyelvű szakirodalmat olvastunk. Ebben az előszóban szándékosan nem közlünk bibliográfiát, hiszen manapság sok-sok ma-

* Válogatás az angolszász szakirodalomból. Vál., jegyz.: Monok István, Szabó Enéh. Szeged, 1992, Scriptum. (A könyves kultúra. XIV–XVII. század. I.)

** Válogatás a német szakirodalomból. Vál., bev.: Monok István. Szeged, 1997, Scriptum. (A könyves kultúra. XIV–XVII. század. II.)

gyarra fordított kiváló könyvtörténeti kötetet használhat mindenki a vizsgára való készülésekor. Olvasható Roger Chartier, Guilielmo Cavallo, Antony Grafton, vagy éppen Alerto Manguel nézete az olvasás történetéről. Fritz Funke hat kiadást megélt könyvismereti tankönyve, a nagy klasszikus, amelynek 2008-ban ünnepeljük megjelenése 50. évfordulóját Budapesten és Lyonban: Henri-Jean Martin, Lucien Febvre monográfiája. Martin igazi tanítványa, Frédéric Barbier több monográfiával gazdagította a magyar nyelvű szakirodalmat, a komparatistikától a médiatörténetig változott a szemlélete. Asa Briggs és Peter Burke tart ez utóbbinak tükröt, és a kommunikációs rendszerek társadalmi változásainak történetét író nagy nevek is megjelentek a 963-as ISBN számok mellett: Giovanni Giovannini, Marshall McLuhan, Jas Assmann, Michel Foucault. Ő már elvezet minket a tartalomhoz is. A szöveg élettörténetét kutatók körébe. Ivan Illich egyenesen a „szőlőskertbe” irányat bennünket, és megjelent néhány komoly, a kép és a szöveg viszonyát történeti síkban vizsgáló monográfiái is (pl. William M. Ivins). És emellett a legfontosabb, hogy minden európai, vagy amerikai iskola magyar követőt is talált. Horváth Iván, Kulcsár Szabó Ernő, vagy György Péter és tanítványaik másként-másként, de végül a kulturális örökség születését, életét, hatását, és megőrzésének lehetőségét kutatják történeti és elméleti síkon. A tanítványok kezén kiváló sorozatok születtek (Ráció-tudomány, Techné és theória, stb.), és reméljük az elméleti munkák nem szorítják háttérbe a történetiséget sem. Talán ezért is fontos az egyes nemzeti szakirodalmak esettanulmányin keresztül a sokszínű megközelítési módokat felvillantani.

* * *

A kiadás jogi körülményei köteleznek bennünket az első kötet előszavában leírtak megismétlésére:

Szöveggyűjteményünk jogi (copyright) és szakmai szempontból is hangsúlyozottan *kézirat gyanánt* jelenik meg (s nem kerülhet könyvesbolti forgalomba). Mit jelent ez szakmai szempontból?

Olyan köteteket kell előállítani, amelyek a szakember számára nem használhatóak – *oktatási segédanyag*. Elhagytuk tehát a jegyzeteket; a hivatkozásokból, s csaknem teljeskörűen a szövegből is kihagytuk az egyes kódexek, régi könyvek lelőhelyét (signatura). Az eredeti nyelvű (latin, katalán, provanszál) betéteket is fordítottuk, s csak néhány helyen, a kor hangulatát felidézendő hagytuk meg. Írtunk azonban néhány, a hallgatót eligazító jegyzetet, hiszen ezek a tanulmányok nem az oktatás számára íródtak, s sok olyan szöveghelyet magyaráznunk kellett, ami esetleg egy szakember számára felesleges. Technikailag ezt kétféleképpen oldottuk

meg: ha rövid (egy-két szavas) megjegyzést tettünk, akkor azt a szövegben hagytuk, s szögletes zárójelben kurzívan szerepel. Ha hosszabb magyarázatot igényelt a kérdés, úgy lapalji jegyzetben találja meg az olvasó. Nem jelöltük tehát sehol a szokásos „– szerk.” jelöléssel saját szövegünket, hiszen valamennyi szögletes zárójelben, illetve lábjegyzetben szereplő megjegyzés tőlünk származik, s csak ezek.

Monok István

Exemplar és pecia formájában terjesztett párizsi teológiai és filozófiai szövegek

Arról, hogy vajon milyen könyveket terjesztettek exemplar- és pecia-rendszerben – néhány elszórt adaton kívül – egyrészt a stationáriusok által az egyetemeken kibocsátott, ezen műveket felsoroló taxációs jegyzékek, másrészt maguk a kéziratok állnak rendelkezésünkre. Vizsgálatomban össze szeretném hasonlítani azokat az adatokat, amelyek ezekből a forrásokból származnak. Itt csakis párizsi, és kizárólag teológiai, valamint filozófiai műveket veszek számba, hiszen csupán a párizsi egyetemről maradt fenn ilyenfajta szövegekről dokumentum. Semmiféle orvostudományi adatunk nincsen; s a megmaradt listák kizárólag a jogi könyveket regisztrálják. Egyetlen Montpellier-ből, Nápolyból vagy valamely angol egyetemről származó lista sem ismeretes.

Párizsból viszont két jegyzék is fennmaradt. Sorrendileg a második pontosan datálható: 1304. február 25-i keltezésű, s azokat az exemplárokat tartalmazza, amelyek André de Sens stationarius birtokában voltak, és amelyeket két teológus tanár, egy orvostudós és bölcsészdoktor is jóváhagyott. Az első listán viszont semmilyen jelzés nincs: sem dátum, sem a stationáriusok, sem az összeállításával megbízott tanárok neve nem szerepel rajta. Az viszont biztos, hogy korábbi keletű a másodíknál, mivel három egyetemi dokumentumgyűjteményben is közvetlenül megelőzte a másodikat. Keletkezésének dátumát 1272 és 1276 közé tehetjük. Az 1272 utáni időpont azért bizonyos, mert a lista két olyan Aquinói Szent Tamás-művet is tartalmaz, amely körülbelül ekkor jelent meg: a *Summa theologiae Secunda Secundae* és a *De malo vitatott kérdései*. Az 1277 előtti időpont pedig azért nyilvánvaló, mert nem tartalmazza még Henri de Gand első *Quodlibet*-jét. Így hát a valószínűsíthető dátum 1274 vagy 1275; a továbbiakban csak „1275-ös listaként” fogom említeni. Az is szinte biztos, hogy Guillaume de Sens volt a lista stationarius, mint azt Richard H. Rouse és Hugues Shooner tanulmánya is megerősíti.

Az első jegyzék mindenekelőtt az egyházatyák és a 12. század teológusainak néhány művét tartalmazza. Ezenkívül felsorolja még azokat az értekezéseket, amelyek többé-kevésbé a bölcseleti karhoz tartoznak: Bartholomaeus Anglicus, Alexander Nequam műveit, valamint Robert Kilwardby *De ortu scientiarum*-át, végül pedig Arisztotelész kommentárjai-

nak latin fordításait. Ezt követi három olyan teológiai kézikönyv, amely folyamatosan használatban volt az oktatásban: Raymond de Pennafort *Summa de penitentiā*ja, Petrus Lombardus *Sententiā* és Petrus Comestor *Historia scolasticā*ja; ez utóbbi két mű közé egy bibliai concordantiát ékeltek közbe. Ezután egy *Ista sunt exemplaria in theologia*-rovat következnek: Ágoston műveinek hosszú sorozatával és a *Liber Dyonisii cum commentis*sál. Ezután az ugyanazon szerzőtől származó művek címének egy olyan csoportját találjuk, ahol a cím megelőzi a szerző nevét: *Hec sunt scripta fratris Thome de Aquino* – itt pusztán teológiai művei szerepelnek, majd a *Hec sunt scripta fratris Petri de Tarantasia*. Ezeket követi – új rovatmegnevezés nélkül – Kilwardby *Sententiā*, Gulielmus de Altona két, Gulielmus de Mélitona öt posztillája. Új rovatként szerepel a *Hec sunt scripta fratris Bone fortune de ordine fratrum minorum*, és ebbe más szerzők bibliai posztilláinak sora is be van toldva. Ezután jön a Biblia és a hozzá tartozó glosszák, majd követi egy tizennégy prédikációból álló mintagyűjtemény, melyhez kapcsolódik Jacobus de Voragine *Aranylegendája* és Mauritius de Provins *Distinctionese* is. Az utolsó rovat – a *Hec est taxatio exemplarium* – tizenhat kánonjogi és tíz világi jogi jegyzéket közöl.

Az 1304-es taxációs jegyzék Aquinói Szent Tamás teológiai műveivel kezdődik, melyben Arisztotelész könyveinek egy hosszú betoldása szerepel, ezt követi Johannes de Siccavilla *De principiis rerum*ja, továbbá Alexander kommentárja a Meteorákról. Majd három rovat: az *Opera fratris Nicolai de Gorham*, az *Opera fratris Egidii super theologiam* és az *Opera fratris Richardi (de Mediavilla)* jön sorra. Az ezutániaknak nem adták meg a címét: Pierre d' Auvergne, Henri de Gand és Godefroid de Fontaines Quodlibetjei. Majd következik a Biblia néhány kézikönyvvel, például Guillaume Bretoné, végül pedig Bartholomeus Anglicus, Jacobus de Voragine prédikációgyűjteményei, distinctiones és más exemplum- és prédikációgyűjtemények, amelyek közé Kilwardby *De ortu scientiarum*ja is becsúszt. A következő rovat közli az *Opera in iure canonicot* (tizenkilenc kánonjogi művet sorol fel), de világi jogit egyet sem. És végül a következő rovatcímek szerepelnek: *Hec est taxatio librorum philosophiae*: Aquinói Szent Tamás Arisztotelész-kommentárjaival, majd *Commenta fratris Alberti*, s a legvégén: *Opera fratris Egidii super philosophiam*.

Összehasonlítva a két listát, megfigyelhetjük, hogy – néhány hiba becsúsztása ellenére is – a második listának az egyetemi karok csökkenő méltóságsorrendjét tükröző rangsorolása sokkal kidolgozottabb, mint ez az első; ebben az elsőben egyébként az artes-t csupán nyolc mű képviseli, furcsa módon a korai egyházatyák és az antik mesterek közé ékelve. Má-

sik észrevételünk a művek kiválasztásában való jelentős változással kapcsolatos: az 1275-ös lista 138 cikket tartalmaz, míg az 1304-es 156-ot: viszont a két taxációs jegyzéken csak 42 vagy 44 azonos cím szerepel: az első listán szereplő négy cím két csoportba osztva jelenik meg a másodikon. Meglepő, hogy Szent Bonaventura és Pierre de Tarentaise művei eltűntek, holott e két teológus nagyon megbecsült volt, és műveiket sokat használták ebben a korban. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy – noha a taxációkban feltüntetett quodlibetek száma egyetlen gyűjteményről hatra emelkedett, a vitairatoké pedig ötről tízre –, a prédikációgyűjtemények száma az első listán még tizennégy, míg a másodikon csupán kilenc, a kortársak bibliakommentárjai pedig huszonegyről tizenkettőre csökkentek. Az egyházatyák és a 12. századi teológusok művei pedig teljességgel eltűntek.

Most nézzük meg, vajon miről tanúskodnak maguk a kéziratok! Itt a legfontosabb forrásom egy Destrez-féle dokumentum volt, nevezetesen egy olyan lista, amely az általa és Fink Errera által megvizsgált kéziratokat sorolja fel. Szinte minden művet, amelynek szerzői neve szerepel e feljegyzésen – akár az egyik, akár a másik listán – exemplar-rendszerben terjesztették, és ugyanez érvényes a prédikátorok számára írt segédletek nagy részére és számos prédikációgyűjteményre is. Bizonyos címeket illetően viszont a dokumentáció meglehetősen szerény: például Guillaume de Mailly prédikációi esetében, amelyekből Kaeppli 81 kéziratot idéz. Ebből 36 teljes 13. és 14. századi kódex maradt fenn, amelyből 18 a Destrez által vizsgált könyvtárakban található. Egészen máig mégsem akadtak semmiféle peciajelzésre, egyetlen kivétellel, amelynek jelzése: Paris B. N. lat. 3536 C. És vajon miért nem tudtunk felfedezni idáig akár csak egyetlen peciajelzést sem – a sienai Comun. G VII 23. jelzésű, Nicolas de Biard *Distinctiones*-ének 29 kézirata között lévőnek a kivételével (ez a 29 kézirat szerepel Stegmüller *Repertorium biblicum*-ában) –, holott Mauritius de Provins ugyanazon műben említett 54 kézirata közül legalább tizennégynek van peciajelzése?

Aquinói Szent Tamás *De perfectione spiritualis uite*-jának az esete még érdekesebb. A taxációs jegyzékek ezt a művet hét peciára osztással említik ugyan, de egyetlen kézirat sem ad közelebbi felvilágosítást. A kritikai tanulmányok alapján azonban közvetlenül azonosíthatjuk az első exemplarból származó tizenöt peciát, egy másikból pedig hetet.

A másik jegyzék meglehetősen eltérő helyzetet mutat. Hiába rendelkezünk a Biblia egy olasz exemplárja mellett egy párizsi exemplár maradványaival (akár többel is), akkor is fennáll Destrez megállapítása, aki

több száz Bibliát nézett át, csak három olyat talált, amelyben pecia típusú másolatok nyomai voltak.

Az egyházytárakkal kapcsolatos eredmények még szerényebbek. Az 1275-ös taxációs jegyzék Ágoston műveinek tizenöt sorozatát tartalmazza, összesen harmincnyolc címmel, melyek közül sok apokrif. Márpedig Destrez füzetei kizárólag olyan kéziratot hoznak, amelyben peciautalások vannak a *De genesi ad litteram*hoz. Az *Originalia Anselmi* két tétele közül csupán a másodikat említi Todi egy kézírata (mely kézirat tartalmazza a *De incarnatione*t és a *Similitudines*-t; a művekben mindössze egyetlen jelzés található). Szent Bernáttól semmi sincs, hacsak Guillaume de Courtrai *Flores sancti Bernardi*ját nem vesszük, amelynek egy kézírata ismeretes két peciajelzéssel. Melyek azt mutatják, hogy nem a régebbi listán szereplő *Floreberről* van szó, amit egyébként általában *Flores Bernardi*ként azonosítanak. Nagy Gergely vonatkozásában ugyanez a jegyzék a *Moralia in Iob*ból és a *Homeliák*ból egy-egy exemplart említ. Destrez csupán egyetlen peciautalásokkal ellátott kéziratot talált a *Dialog*hoz, mégpedig a *Moralia* egyike mellett.

Valójában nagyon kevés peciautalást ismerünk a máig fennmaradt művekben és a taxációs jegyzékeken is feltüntetett művek kézírataiban, mégis szövegek egész sora létezik, amelyet exemplar- és peciarendszerben terjesztettek. Ezek azonban nem szerepelnek a jegyzékeken.

Mindenekelőtt – természetesen – számos művet ismerünk, melyet az 1304-es jegyzék összeállítása után adtak ki: Thomas d'Irlande *Manipulus florum*át, Bartolomeo di San Concordio *Summa Pisan*óját, Guillaume de Ware, Johannes Duns Scotus, Duran de Saint-Pourcain, Pierre Auriol, Hugo de Novo Castro, Guiral Ot és Bradwardine *Sententi*áit, illetve ez utóbbitól a *De causa Dei*t, Robert Holcotnak a *Bölcsesség könyvé*hez és Petrus de Palunak a zsoltárokhoz írt magyarázatait, főként pedig Nicolaus de Lyra nagy mennyiségű posztilláit, valamint Jacques de Lausanne és Philippe de Moncalieri prédikációgyűjteményeit. Az is valószínű, hogy az 1304-es listát követő időszakhoz kell kötni Titus Livius *Harmadik decas*ának kéziratát is, mely tartalmaz peciautalásokat. Valószínűleg kevés ezután másolták le Quintilianust quaterno-formában Itáliában.

A kéziratok másik körét az 1275-ös jegyzék összeállítása előtti művek adják; ezek között találunk nagy teológiai műveket: Philippe kancellár *Summa de bono*ját, Guillaume d'Auxerre *Summa aurea*ját, vagy a *Summa fratris Alexandri*t. Szerepelnek Eudes Rigaud, Hugues de Saint-Cher, Richard Rufus és Annibaldo degli Annibaldi *Sententi*ákról szóló kommentárjai is. A bibliai kommentárok között több posztillája is fel van tüntetve

Hugues de Saint-Cher-nek, Jean de la Rochelles magyarázatait, művét és Guillaume de Méilton munkáit is felsorolják, ám ezek különböznek az 1275-ös jegyzéken szereplőktől. Meg kell említenünk Eude de Chateauroux-nak más irodalmi műfajba tartozó *Distinctiones in Psalterium*ját is. Ezután olyan vitaművek következnek, mint Guillaume de Saint-Amour *Collectiones catholicæ*je és Gérard d'Abbeville egyik Quodlibetje. Vincent de Beauvais *Speculum historiale*ját és *Speculum doctrinale*ját is részenként adták ki (vagyis peciaként). Nem feledkezhetünk meg Guillaume Peyraud-nak az erényekről és a bűnökről szóló két summájáról és Simon de Hinton *Summa iuniorum*járól. A prédikációgyűjtemények szerzői között megtalálható Jean d'Abbeville, Jean de la Rochelle, Pierre de Reims és Constantin d'Orivéto csakúgy, mint Guilbert de Tournai-nek két kötete, a *De Dominicis* és *De festis* (az 1304-es jegyzéken csakis a *Sermones ad status* szerepel) meg a *Sermones Guilberti nouissimi*, melyet néhányszor William of Ockhamnek tulajdonítottak ugyan, de ez bizonyosan téves, hiszen a kéziratok későbbi korból származnak és a prédikációk több francia kifejezést is tartalmaznak.

Már csak az 1275 és 1304 közötti időszak kéziratai maradtak hátra. Gauthier de Bruges *Questiones disputatæ*jának kézírataiban ugyanúgy peciautalásokat találunk, mint Richard de Mediavilla hasonló című munkájában és Quodlibetjében, holott az 1304-es lista a *Sententiákról* szóló kommentárjait adja csak. Ismerjük még Henri de Gand *Summá*ját és Humbert de Prully *Conclusiones*ét. A pasztoráció területéről Jean de Fribourg *Summa confessorum*ját említhetjük még, aztán ennek Guillaume de Cayeux által rövidített változatát, az *Alphabetum narrationum*ot, a *Dieta salutis* és Evrard du Val des Ecoliers prédikációit. Az artes-hoz tartozó munkák közül néhány Arisztotelész-kommentár: Adénulphe d'Anagni *Topique*je, a *Metafizika*, a *Meteorológia* és Pierre d'Auvergne *De somni*ója. Végül, igaz, bizonytalan időponttal, Hieronymus Moravus *De musicá*ja, melynek exemplárja és töredékes példánya a birtokunkban van.

Bizonyosan léteznek még más művek is, melyeket Párizsban peciaredszerben lemásoltak. A spanyol, a német és a szláv könyvtárak szisztematikus feldolgozása, a soha ki nem meríthető nagy könyvtárak folyamatos feltérképezése (mint például Firenze, Oxford, Párizs, illetve a Vatikán könyvtárai) valószínűleg hoz majd még néhány, eddig nem ismert címet is. Mégis úgy gondolom, hogy a jegyzékekben és magukban a kéziratgyűjteményekben található adatok már megengedik – ha végső következtetések levonását nem is –, de legalább néhány érdekes eredményen való morfondírozást.

Az első megjegyzéshez: feltűnik a művek teljes másolással (reportatio) való terjesztésének hiánya. Két kivételt ismerünk, melyből az egyik különösen fontos. Aquinói Szent Tamás *Lectura in Johannem*-éről van szó, melyet Raynald de Piperno nevű titkára írt át és Adénulphe d'Anagni kérésére állított össze. Igen valószínű, hogy a kötetet mestere beleegyezésével, sőt esetleg az ő felügyelete alatt állította össze, így ez a kommentár maradhat a teológiai mesterek által elfogadott művek sorában.

Meglepő az is, hogy – az arisztotelészi szövegek és a görög kommentárok kivételével – milyen kevés nyoma maradt a bölcséleti karokon (artes) használt műveknek. Ha közelebbről megvizsgáljuk az exemplar-pecia-rendszerbe került latin kommentárokat, megállapíthatjuk, hogy mindegyiket teológiai doktor írta vagy olyan bölcsészdoktor, aki teológussá vált: Kilwardby, Albertus Magnus, Aquinói Szent Tamás, Adénulphe d'Anagni, Pierre d'Auvergne, Gulielmus Romanus.

Harmadszorra, a pasztorizáció munkáját segítő művek fontosságát illetően megemlíthetjük, hogy függetlenül attól, hogy többségük nem volt benn az egyetemi programban, az olyan kegyes művek, mint a *Dieta salutis*, a szentek élete vagy a példázatgyűjtemények, a distinctionesek, a prédikációgyűjtemények, a gyónást szolgáló művek (mint például Guillaume Peyraud és Jean de Fribourg summái) igen nagy számban fordulnak elő. Valószínűleg azzal magyarázhatjuk ezt a bőséget, hogy az egyetem elsődlegesen nem tudós kutatóközpont kívánt lenni, hanem olyan papokat akart képezni, akik majd prédikálni és gyóntatni tudnak.

E három megállapítás nyilván össze is függ: a kiadók (a stationariusok) által ellenőrzött, a teológusok által írt és a papi hivatás gyakorlását segítő művek, szövegek jegyzéke alapján arra következtethetünk, hogy a teológiai kar gondosan ügyelt arra, hogy az egyetemi könyvkiadás ellenőrzését a kezében tartsa.

Fordította: Fogas Ottó

Az írás története és hatalma

V. fejezet

A nyomtatás megjelenése

Európában az írott szöveg mozgatható betűkkel, több példányban való reprodukálásának technikája 1430 és 1450 között jelent meg. Bár Koreában egy hasonló eljárást már néhány évtizeddel korábban is alkalmaztak, a nyugat nézőpontját nem valamiféle szellemi rövidlátás okán választottuk, hanem azért, mert a könyvnyomtatás a Földnek erről a régiójáról kiindulva hódította meg az egész világot, és teremtette meg világuralmát.

1. Németország órája

Válságok és depressziók szülötteként a reneszánsz a fájdalom jegyében éli gyermekéveit. Elsősorban ez a „nagy reneszánszra” igaz, a 15. századra. De már a 13. század végén megjelentek az első fellegek. Fenyegette-e a demográfiai nyomás az „agyonsúfolt” Európában a mindig törékeny egyensúlyt? Vajon klimatikus változásoknak tulajdoníthatók az időről időre megjelenő szerencsétlenségek? 1305-től kezdve, íme, az első, még csak szórványos előjelek. A százéves háború (1337) első pusztításai ekkor még csupán Franciaországra lokalizálódnak. De lassanként mindenhol megáll a konjunktúra, s a szabályozottság megszűnik. A bányák sokaságában kimerülnek a kitermelhető nyersanyagok, és a technikai fejlődés leáll. 1348-ban pedig, amikor a Krímből visszatérő genovai hajók Messinában pestissel fertőzötteket tesznek partra, a vész két év alatt végigsöpör a nyugati világ nagyobb felén, s ettől kezdve kétszeres erővel támad. Bár Németország, a Németalföld és Spanyolország a 14. század végétől megszabadulni látszik a kórtól, másutt még javában dühöng a járvány, és Európa még sokáig fog rettegni. A félelem korában Boccaccio

az alacsonyabban fekvő vidéken pusztító miazmák elől menedéket keresve, Fiesoléba visszahúzódva írja meg *Dekameronját*, Firenze lakossága az 1338-as számítások szerinti 110 000-ről 50 000-re csökken 1350-re, és csak lassan emelkedik vissza 1380 körül 70–80 000-re. Európa tehát jóformán kiürül, a foghíjak pedig csak a 15. század végére kezdenek újra feltöltődni. A kisebb adójövedelemhez jutó hűbéruraknak a sarcoló kalandor katonákkal a túlélésükért folytatott és minden fegyverszünet és békekötés ellenére is állandósuló háborúi válsággal fenyegetik a vidéket, a mezőgazdaságot, sőt a középbirtok eltüntetésének veszélye fenyeget. Válság van a városokban, ahol a halottak helyére a folyamatosan érkező, a falak között gyakran csak remélt védelmet kereső újonnan jöttek állnak. Napirenden vannak a parasztlázadások és a városbéli megmozdulások, amelyek egyre inkább szembeállítják egymással az alacsony- és a magasabb rangúakat. Válságban vannak az államok is, az adó intézményét kitálják ugyan, de a rend és a jog uralmát nem képesek biztosítani. S végül, az egyház is válságban van, ekkoriban zajlik a pápák avignoni fogsága és a nagy egyházszakadás is.

Mindezek ellenére Európa népei megpróbálják úgy folytatni életüket, mint a múltban, és készülnek a jövőre. A történészek meglepetésére az elhagyott falvak ténye nem annyira a népességszökkenésről árulkodik, inkább az újabb lehetőségek kipróbálásának szándékát bizonyítja. Az emberek elhagyják a kevésbé termékeny földeket, kevesebb gabonát termelnek, s szükség esetén inkább a Balti-országokból importálnak olcsón, a mezőgazdaság pedig kifizetődőbb növénykultúrák termesztése felé fordul. Németországban, Burgundiában, Itáliában a bortermelés kap erőre, Dél-Németországban a lentermesztés. A csökkenő létszámú, emiatt költségeesebb munkaerőből kevesebbet igénylő állattenyésztés szintén fejlődésnek indul. A kor szerencsétlenségei pedig nemhogy akadályoznák a technikai haladást, éppen ellenkezőleg, elősegítik. A 13. században feltalált – kisebb munkáslétszámot igénylő – kallómalom használata egyre általánosabbá válik, egyre fejlettebb technikákat alkalmaznak a vászon és különösen a selyem szövésében. Az elhagyott bányák újranyitására, és újak feltárására dolgoznak ki módszereket. Többszintes, mélyebb kutakat ásnak, és hatékonyabb szivattyúzási módokkal hozzák a felszínre a vizet. Tökéletesítik a vasgyártást, alkalmazzák a mélykohót, a katalán kohót, a magas kohót. Fejlesztik a hengerezési és a dróthúzási eljárásokat. A Rajnától a Dunáig kutatni kezdik a föld mélyét, keresik az üzleti élet beindításához olyannyira szükséges nemesfémeket, s egyúttal az ágyúöntéshez nélkülözhetetlen rezet is, amely nemsokára lemezek formájában is megjelenik, így metsze-

tek készítésére is alkalmas. Ekkoriban találnak Stájerországban egy olyan érclelőhelyet, amelynek magas réztartalma ezüstös ólommal keveredett. 1425 körül Nürnbergben kidolgozzák az ezüst, a réz és az ólom szétválasztásának módját, és valószínűleg az antimón kiválasztását is. Mindezt néhány évvel azelőtt, hogy Gutenberg megkezdéné kutatásait Strassburgban. Elkövetkezett tehát a vállalkozó emberek kora. A 14. századi válságok megkövetelte válaszlépésként mindenekelőtt könyvelői és pénzügyi eljárásaikat kellett tökéletesíteniük. De már nem elégedhettek meg csupán a kereskedelemmel. Mielőtt megkapták volna a tímsó pápai monopóliumát, a Mediciek már hosszú ideje bankárok voltak, Franciaországban Jacques Coeur, Nürnbergben és Augsburgban a Fuggerek már ekkor is ipari konglomerátumnak is nevezhető vállalkozásokat felügyeltek. Ilyen, a kereskedőréteghez szorosan kötődő személyiségek uralják a német és az itáliai városállamokat, és azoknak az uralkodóknak az udvarában, akiknek nem sikerült nagyobb területeket birtokolniuk, komoly ellensúlyt képeznek a feudális arisztokráciával szemben.

A 15. század első felében Európa végre kezd kilábalni a sok-sok szerencsétlenségből. A világot még komoly erőkkkel uralt, zárt univerzumok alkotják. Afrika mint hagyományos nemesfémszállító és az európai embernek még ismeretlen Közép-Amerika erősen benépesült, és egyelőre ismeretlen, megközelíthetetlen rendszerekből épül fel. A Nyugat-Afrika aranyát, a fűszereket és a luxuscikket muzulmán közvetítéssel kapja, a keleti nagy civilizációkat csak néhány utazó beszámolóiból ismeri, a Távol-Kelet egyre-másra születő és elpusztuló hatalmas nomád birodalmai fényévnvi távolságra vannak tőle. A 7. századtól szétesett birodalom középpontja, a Földközi-tenger három gyökeresen eltérő társadalomtól, a muzulmántól, a szláv utóéletű bizáncitól és a nyugat-európaiktól van körülvéve. Az érintkezési pontok ellenére, a három itt találkozó kultúra sokkal inkább szemben áll, mintsem összeolvadna egymással. Az összeomlás szélén álló Nyugat császáranak Rómába kell jönnie könyörögni, Velencének a romokból kell felépítenie a maga kereskedelmi birodalmát, Bizánc eleste után pedig menekültáradatnak kell elárasztania Itáliát, hogy Európa végre tudomásul vegye a görög kultúra jelentőségét. Észak felé terjeszkedve a latin kereszténység lassan befejezi a skandináv pogányság kiirtását. De Európa saját „testén” belül, Felső-Skóciától Szardíniáig, egész világok maradnak mozdulatlanul, magukba zárkózva. A lakosság nagy többségét alkotó parasztság különböző rendszerek uralma alatt élve általában nem lát túl a faluját övező két-három mérföldön és azon a néhány piacon és vásáron, ahová alkalmanként eljut. De a parasztok hallottak a

pápáról és az egyházban dülő ellentétekről. Azt is tudják, hogy földesurakon kívül valamely herceg vagy egy király alattvalói. Így a franciák, az angolok és nemsokára a spanyolok is lassanként tudatára ébrednek, hogy egy hazához tartoznak. Északon a Balti- és az Északi-tenger kikötői nagy forgalmat bonyolítanak le. De a vidék lassan itt is változni kezd. A burgundi hercegek idején a késői gótika fővárosa, Bruges, Észak Firenzéje, még nemigen érzékeli az angol és a holland vetélytársaktól egyre visszaszorítottabb flamand textilipar hanyatlását, luxuscikkeket exportál és továbbra is az üzleti élet nagy találkozóhelye. Kikötőjének feltöltődése azonban már nincs messze, és Antwerpen ugrásra készen áll, hogy átvegye szerepét. Ekkortól az angolok és a hollandok veszik át a terepet, akik igencsak megnehezítik a Hanza-városok kereskedőinek életét. Hozzájuk képest Franciaország sokkal halványabb képet mutat. A háború elhúzódik, a királyság csak lassacskán épül fel sebeiből. Atlanti kikötőinek élete ébredezik ugyan, belső útvonalait azonban elkerüli a nagy kereskedelmi forgalom. A százéves háború a fő kereskedelmi útvonalakat az Alpok és a rajnai folyosó felé helyezte át, Lyon pedig még nem áll készen a nagy feladatra.

Innentől fogva Németországa a jelen. Hatalma a 15. században óriási; a Harz-hegység, valamint a szomszédos Cseh-, Magyar- és Stájerország bányái megalapozzák gazdagságát – Luther apja maga is bányász. Köln, a Rajna-torkolat legnagyobb középkori német városa a 14. század óta megállt a fejlődésben. Minthogy azonban a vesztfáliai utak kiindulópontjában fekszik, kiszélesíti kereskedelmi kapcsolatait Szászországgal és Sziléziával. A Hanza-városok kereskedői elveszítették egyeduralmukat a Balti-tengeren, a délnémet városok viszont ugrásszerű fejlődésen mennek keresztül. Mindenekelőtt Augsburg, melynek kereskedői régóta járnak az észak-olasz vidékeket. Kereskedelme az 1320-as évektől, a nagy válság előestéjétől újabb lendületet vesz a Svábföldön bevezetett új ipari tevékenységnek, a barchetszövésnek köszönhetően. Ez egy újfajta anyag, amelyet az itt termelt len, valamint az Észak-Afrikából és az Egyiptomból behozott gyapot keverékéből állítanak elő, s amely lassanként helyettesíti a vásznat a kevésbé jómódúak számára. Társadalmi összeütközések persze itt is kirobbannak, például 1368-ban. De ellentétben a Kölnben történetekkel, itt a patríciusok képesek fenntartani a maguk kormányzatát, akik amúgy a 15. század folyamán a bányaműveléshez szükséges összegek kölcsönzésével foglalkoznak. A fejedelmek bankáraiként olcsó áron tudnak fémekhez jutni, a pénzüsszegek mozgását itáliai iskolában kitanulva, most építik ki későbbi hatalmuk alapjait, eszközeit. Még fényesebben

ragyog Nürnberg csillaga, hiszen Németország közepén ez a flamand textiláru piaca. Cserébe vasat és lent kínál, továbbá rendkívül magas kamatokra kölcsönöz pénzt. 1332-től kezdve kereskedői Európa 69 városában élveznek vámkedvezményeket. A 15. században felélénkítik kapcsolataikat Lübeckkel, majd Franciaországgal, és egészen Livóniáig terjeszkednek. Az északról délre és a nyugatról keletre vezető utak kereszteződésében fekvő város teljes mértékig kihasználja a környező bányavidékek adta lehetőségeket. A városi kohónak köszönhetően fémkohászati specializációval felfejlesztik a fegyvergyártást, és mesterekké válnak az edények, a kések előállításában, valamint bizonyos mértékig az ékszerészetben is. A széttobbant birodalom, Germánia úthálózata teljesen decentralizált ugyan, de ugyanazok a csoportok és emberek irányítják az egészet. A 15. század elejétől Nürnberg virágzása károsan hat a nyugati részekre, mint majd látni fogjuk például Strassburgban. És mivel minden igazi erőfeszítésen, s nem a véletlen szeszélyén alapuló új gazdagság megteremti az intellektuális tevékenység tökefelhalmozását is, az egész ország ezen a területen is jelentős megújulást ér el.

Eljött Gutenberg ideje.

2. Elzárkózások és kulturális modellek

Ma már nagyon nehéz elképzelnünk, mit jelenthetett a könyvkultúra olyan társadalmakban, ahol csak az írásbeliséget ismerték, de a könyvnyomtatást nem. Nyomtatott könyveinkkel ellentétben a kéziratok, lényegükből adódóan különböznek egymástól. A középkor végén a szerzők gyakran maguk másolták le a támogatóiknak ajánlott műveiket, míg a kis, specializálódott műhelyekbe tömörült másolók általában megrendelésre állították elő az egyetemek, a humanisták vagy a kegyes világiak számára a szövegeket. A forgalomban levő példányok legnagyobb része mégis diákok, klerikusok vagy más írástudók személyes használatára írt, s azután kézzel kézre járó jegyzetgyűjteményei, másolatai. Kifejezetten új könyvek piaca tehát nem létezett, és minden társadalmi csoport elsősorban a már generációk alatt összegyűlt készleteket használta fel. Elég nagyvonalúan kölcsönözték is a birtokukban levő köteteket. Az újdonságok csak lassan terjedtek a szerzők támogatói, barátai vagy jelentősebb levelezőtársai között. Azaz többszörös kulturális elzárkózás, és végső soron az egyes korok, társadalmi körök és helyszínek szerint megosztott kulturális modellek léte volt a jellemző. Milyenek voltak ezek Gutenberg századában? Itt van-

nak mindjárt az ősi apátságokban és székesegyházakban található, legrégebbi könyvtárak. Korábban néhány szekrényben várokoztak a 12. század forradalma után kivívt helyükre, most egész helyiségeket töltenek meg, még ha ezek időnként szerények és szűkösek is, mindenesetre speciálisan kialakítottak, például egy kápolna felett. Kategóriák szerint elrendezve kötetek százai található a falak mentén a rekeszes állványokon, és a terem díszítése már egy kulturális ideál meglétére utal. Tanúbizonyosság erre például a Puy káptalan könyvtárának freskója, ahol az egyes szabad művészeteknek szentelt kötetek felett a megfelelő allegorikus alakok trónoltak. Megtalálhatóak voltak a scriptoria tiszteltreméltó alakjai is. A lyoni káptalan az ott készült másolatok kötetait az 5. századtól kezdve őrizi, az egymást követő generációk bejegyzéseivel. Monte Cassinóban, Sankt Gallenben vagy Reichenau-ban éppígy. Ezek a gyűjtemények liturgikus könyveket, bejegyzéses vagy nélküli bibliákat, ókori klasszikusokat és egyházatyák szövegeit őrzik. A humanisták itt fogják legnagyobb visszhangot kiváltó felfedezéseiket tenni. Ne vegyük túlságosan komolyan, amikor arra hivatkoznak, hogy az értékes kéziratokat azért hozták onnan el, hogy megmentse őket a szerzetesek nemtörődömségétől, lopásaikat kellett megmagyarázniuk. Számos gyűjtemény úgy tűnik, mintha a századok folyamán szinte megkövült állapotban maradt volna fenn. Bayeux kanonokjai például (74 gondosan elzárt értékes könyvvel és másik 243, polcon tartott kötetel) mintha érintetlennek lennének a skolasztikus kultúrától. A Jurában Saint-Claude bencés szerzetesei szintén liturgikus könyvek, bibliák, egyházatyák műveinek nagyobb részt meglehetősen régi másolatai között éltek. Ezzel szemben a roueni káptalan kanonokjai gyakran hagyták testületükre a párizsi tanulmányaik alkalmával magukkal hozott teológiai traktátusokat és kánonjogi munkákat. Ugyanez érvényes a Saint-Ouen-i apátságra is, olyannyira, hogy Jeanne d'Arc bírái, akik időnként szentírási és klasszikus idézeteket használtak fel, igen jól tájékozottak látszanak. Cîteaux apátságában, ahonnan szívesen küldik a fiatal szerzeteseket a párizsi (bernardinus) kollégiumba, 1480-ban nagy számban található mindenféle könyv: 340 kötet a dormitorium melletti teremben, 157 másik egy szomszédos helyiségben, 748 pedig szétszórva a kórus, a templom kápolnája, a kerengőfolyosók, a káptalanterem, az iskolák, a noviciátus és az apát lakosztálya között. 1506-ban Clairvaux-ban 1788 kéziratot és mindössze három nyomtatványt vettek számba. Azaz, az általunk vizsgált időszakban a világra mindvégig nyitott testületek mellett egyesek viszont bezárkóznak, amint a kolostori scriptoriumoktól a világi másoló-műhelyek veszik át a kéziratok előállítását.

Az egyetemi gyűjtemények egészen más jellegűek. Mindközül a legjelentősebb a Sorbonne-é, mely bármely pillanatban biztosítani köteles olvasói számára a tanulmányaikhoz leghasznosabb szövegek korrekt példányaihoz való hozzáférhetőséget. Egy 1338-ból származó leltár szerint 338 kézikönyvet kivontak a kölcsönzésből, és a nagyobb biztonság érdekében az olvasóterem 26 padjával szemközt található pulpitusokhoz láncolták. A kötetek között nyelvtanok, Arisztotelész és kommentárjai, néhány ritka jogi traktátus (ez nem tartozik az intézmény szakterületéhez), és mindenekelőtt jelentős teológiai anyag található – Szentírás- kommentárok, Petrus Lombardus szentenciái, egyházatyák művei, viszonylag friss skolasztikus traktátusok és összefoglalások, egy egész gyűjtemény prédikációs kötetekből (hiszen egy teológusnak tudnia kell prédikálni). Egy szomszédos raktárban, a kölcsönkönyvtár – 1728 mű, ebből 300 elveszett – nagyjából ugyanezeket a címeket tartalmazza, mellettük még néhány ókori klasszikus, Cicero, Valerius Maximus, Seneca, Solinus, Boetius és a pszeudo-szokratikusok neve szerepel. Meg kell jegyeznünk, hogy a Sorbonne, hagyatékok révén, a kezdetektől fogva olyan értékes kéziratokkal gyarapodott, mint Cicero *Családi levelei*, Tibullus és Propertius *Elégiai* és Platon *Phédonja*, amelyek új, jó másolatát Petrarca és Coluccio Salutati készítette el. Ez az összeállítás az antik gondolkodásnak csak egy igen töredékes képét adja, és egyetlen francia nyelvű kötet sem fordul elő benne, egy kőbor *Roman de la Rose* (*A rózsza regénye* – az egyik leghíresebb középkori francia szépirodalmi mű – *a ford. megj.*) példányán kívül. Márpedig ennek a gyűjteménynek a maga korában kivételes jelentősége van: a többi párizsi kollégium könyvtára éppúgy, mint az oxfordi vagy a cambridge-i hasonló intézmények legfeljebb néhány száz művet őriznek. Ezt pedig a tanárok és diákok látóhatárát korlátozó, igencsak nem teljes dokumentációnak tekinthetjük. Mindez megmagyarázza, hogy a tanult világi és egyházi emberek miért hagyták végrendeletileg rokonaikra vagy barátaikra azokat a munkaeszközöket, amelyek megfelelő tanulmányok mellett tiszteltetreméltó világi vagy egyházi karrierjüket segítették elő. Ehhez az intézménytípushoz sorolható a koldulórendek könyvtárainak legnagyobb része.

A domonkosok szívesen hasonlították a könyveket a fegyverekhez, és ügyeltek rá, hogy a rend a tanulmányi metódust példás módon szervezze meg. A kolostorban oktatott novíciusok és ifjú fráterek a rendtartományok studia theologica-nak nevezett tanintézményeibe kerülhettek, majd, ha ez szükségesnek látszott, valamelyik egyetemre. Mielőtt a maga provinciáját elhagyta volna, mint ezt már az előbbieken láttuk, néhány

alpművet mindenki megkapott. A domonkos könyvtárak tehát, mint egyébként a ferenceseké is, hatalmas duplumraktárak voltak. Egyúttal azonban csak szűk szakterületekre kellett szorítkozniuk. A franciaországi és az itáliai kolostori könyvtárakban csak a legritkább esetben találjuk meg az adott rend legkiválóbbjainak műveit, ezeket inkább a női kolostorok és a karthauziak őrizték. Az ókori irodalom aránya oly mértékig a lehető legkisebb, hogy ezen a téren akár tiltást vagy zárlatot is feltételezhetnénk. 1350 és 1460 között újabb minták alakultak ki. A legrégebb volt a frank-burgundi hercegi modell. Nagyjából minden eleme Jó János fiai által jött létre, ő volt az első könyvbarát uralkodója Franciaországnak.

A hercegi modell a század legsötétebb éveiben jelent meg, amikor az általános termelés gyengült. A három herceg, V. Károly, III. Merész Fülöp és Jean de Berry osztottak apjuknak az értékes könyvek és a finom miniatúrák iránti szeretetében. Ám egy könyvtár létesítése, legalábbis az első kettő számára egészen más gondokat vetett fel. Szép Fülöp óta jelentős polemikus irodalom alakult ki Franciaországban, és V. Károly, aki apja fogsága idején az ügyek intézésére kényszerült – neki kellett Étienne Marcellel is szembenéznie –, pontosan felmérte az ideológia és a propaganda fontosságát. Tevékenysége jól illusztrálja azt a problémát, amelyet egy feudális arisztokrácia által uralt társadalomban a laicizált egyházi kultúra fejlődése jelent. V. Károly maga köré gyűjt egy igen híres fordítókörből álló kört – többek között tagja ennek Nicolas Oresme, Raoul de Presles, a karmelita Jean Golein –, és a leghíresebb nemzeti szövegek – azaz a Nagy Károly-ciklus és a bretagne-i stílus regényei, allegorikus, szatirikus kompozíciók vagy kegyes elbeszélések – mellé besorolja a fejedelem és tanácsosai számára leghasznosabb latin műveket is – Arisztotelész *Ethikáját* és *Politikáját*, valamint a *De Caelo et mundo*t, politikai és asztrológiai műveket – az asztrológia akkor az előrelátás tudománya volt –, néhány római és feudális jogi traktátust, Bartolomeus Anglicus természeti enciklopédiáját, a *Propriétaire des choses*-t (*Dolgok tulajdonosa*), Pierre de Crescens *Livre des profits ruraux et champetre-jét* (*Mezei és falusi hasznok könyve*), valamint Vegetius *Traité de l'art militaire* (*A katonai művészet*) traktátusának számos példányát. Mindezek mellé még Platon *Timonja* és a majdnem teljes Seneca járul. A vallásos szakban bibliák, liturgikus könyvek, egyházatyák szövegei, mindenekelőtt Szent Ágoston *De civitate Dei* (*Isten városa*) és a neki tulajdonított *Soliloquiák* találhatók, az ókori történelemből pedig Livius, Valerius Maximus, és Josephus Flavius. Voltak közvetlenebb érdekeket szolgáló kötetek is, mint a *Songe du Verger*, az aktuális politikai és társadalmi problémákkal foglalkozó hatalmas kompiláció, valamint né-

hány hosszú eposz, *Florent és Octavien*, *Hugues Capet*, *Kopasz Károly*, *Kölni Theseus*, melyek a vitatott és akkoriban annyi csapást elsenvedett Valois-dinasztiát voltak hivatottak dicső ősökhez kapcsolni. V. Károly ily módon a nemzet lelkébe ágyazott állami humanizmust fejlesztett ki. Az idők őt igazolták, amint ezt az általa lefordíttatott művek hosszú utóélete is bizonyítja.

Ez a gyakorlat azonban az ő korszakát követően hirtelen megszakad, hiszen fia, VI. Károly, a bolond király uralma alatt apja könyvtára szétszóródott. A burgundi hercegek könyvtára viszont több mint egy évszázadig folyamatosan gyarapodott. A nagy nyugati hercegek, már amennyire betűértők voltak, környezetükben olyan írókat foglalkoztattak, akik egyszerre voltak kompilátorok, fordítók, másolók, előrajzolók, sőt, ha kellett, miniátorok is. Ők fordították le az ókor nagy műveit, prózára írták át, és a korízléséhez, valamint a burgundi érdekek szolgálatához igazították a lovagregényeket, míg a hercegek történetírói krónikáikban uraik nagy tetteit örökítették meg az utókor számára. Ez a könyvtár is a propaganda és a bőkezű támogatási politika középpontjában állt. Mindazonáltal a hercegek személyisége meghatározta az ilyen gyűjtemények irányultságát. A Berry hercegeké például mindenekelőtt festménygyűjtemény volt a liturgikus könyvek lapjai közé rejtve. Charles d'Orléans és René király – maguk is írók és művészek lévén – egyikük a vallásos irodalmat, a lelki-ségről és a költészetről szóló könyveket, az utóbbi pedig a költészetre vonatkozó köteteket és az allegóriákat gyűjtötte. A feudális főurak, de a kisebb urak is igyekeztek lehetőségeik szerint követni ezt a mintát. De csak csodálkozhatunk, hogy a középkor végén irodalmunk ezen része milyen gyenge alapokkal bírt. Az itáliai városok társadalmának legdinamikusabb részét alkotó kereskedő polgárság nagyon korán felismerte, hogy gyermekeit nem korlátozhatja az imádságok olvasására és a zsoltárok éneklésének megtanulására. Gyakorlattá vált, hogy nevelők által minden szükségesnek ítélt dolgot megtanítsanak nekik: azaz megtanuljanak folyamatosan olvasni, gyorsan írni, jól és gyorsan számolni. Amint a polgárság hatalomra jutott a közösségekben, rájuk bízta az iskolákról való gondoskodást. Olyannyira, hogy Giovanni Villani 1338-ban így írhatta le az akkor hatalma csúcspontján levő Firenze iskoláinak állapotát: mintegy 10 000 fiú és lány tanul olvasni; a hat iskolában matematikát és abakuszt (számoló v. olvasó tábla) tanuló gyermekek száma 1 000 és 1 200, a négy nagy iskolában grammatikát és logikát tanulóké 550 és 600 között van. A fiatal kereskedők később azokban a boltokban bővítették ismereteiket, ahol dolgoztak. A számadásokat táblákon rakosgatott zsetonokkal végez-

ték, az eredményeket előbb arab számokkal papírdarabokra írták fel, majd római számmal átvezették regisztereikbe, leveleket fogalmaztak kereskedő partnereiknek, üzeneteket kaptak a világ minden tájáról; híreket váltottak a zajló háborúkról, várták a hajók érkezését, távoli utazásokat szerveztek. Néha a hajósok kalandjaikról meséltek: Kolumbusz Kristóf ismereteinek jó részét a kereskedővilággal való kapcsolatainak köszönhetette. A kereskedői gyakorlat ily módon hozzájárult az új embertípus megalkotásához, egy olyan emberéhez, akit az üzleti ügyek életének ésszerű megszervezésére ösztönöztek, például az idő pontos mérésére, miután a számadások lejártá pontos kezdő és befejező időhöz kötődött. Ez vezetett a rendszeres időben hangosan jelző órák megjelenéséhez. A nagy kereskedők és bankárok túlságosan elfoglaltak voltak ahhoz, hogy szellemi spekulációkat végezzenek, de azért ezeket egyáltalán nem becsülték le. Úgy vélték, ez szakemberek dolga, és szemükben a szakemberek nem lehettek mások, mint azok a tollforgatók, akikre a város irányítását is rábízták. Nem kell tehát csodálkoznunk azon, hogy Petrarca a pápai kancellária egyik jegyzőjének fia, Boccaccio pedig kereskedősaládból származik, és maga is dolgozott Bardiéknál, vagy hogy a humanizmus őket követő legnagyobb főnöke az a Coluccio Salutati, aki hosszú jegyzői pályát futott be, mielőtt Firenze kancellárja lett. Leonardo Bruni, a nagy görög fordító később ugyanezt a funkciót tölti be, ugyanez igaz Poggio Bracciolinire, megannyi szöveg felfedezőjére. A polgárok vállalkozó szelleme – az egyénbe vetett hitet favorizálva – cselekvéseik mozgatórugóit kereste. Gazdag, a klasszikus emlékekkel telített vidékeiken élve saját településeiket az ókori városok örökösének tekintették, és a klasszikus szerzőktől egyetemes bölcsességre vonatkozó tanításokat vártak. A humanizmus propagálói esetében szó sincs arról, hogy szakemberek eszmecseréje folya egymás között, ellenkezőleg, egy mindenki által érthető nyelven megteremtendő közös ideál a cél. Ezt annál könnyebben érhették el, mert iskoláikban a retorika oktatását soha nem felejtették el. Cicerói hevületüknek semmi más titka sincs. És nincsen más titka a saját nyelv, egy irodalmi nyelv megteremtésére irányuló törekvéseiknek sem.

Az új irány élharcosainak humanizmusa – a saját koruk Franciaországának túlságosan is befolyásolt kultúrájával való brutális szakításként – hisz ki tud ellenállni a rikító kiáltványoknak? – belesimul az itáliai fejlődési folyamatokba. Követői pontosan tudták, hogy a középkor nem szándékosan hagyta rájuk a már az ókornak feltett kérdéseket. Az egyetemi kultúra védelmezőinek azonban szemükre vetették, hogy túlontúl kevés számú és a közvetítők által amúgy is deformált szövegeket tanulmányoznak, saját

tanaik alátámasztására ezek kivonatából merítik a gondolatokat, sőt nemegyszer meglegszenek pusztán kivonatokkal és florilegiumokkal.

Erre válaszul ők viszont végigkutatták a korábbi korok kéziratait után Európa könyvtárait, és elfelejtett vagy mellőzött latin művek egész tömegét fedezték fel. A görög irodalom újralfelfedezőiként Bizánc elestének pillanatában magukévá tették a görögök örökségét. Kortársaikkal mindenekelőtt Platón eszméit ismertették meg, akinek műveit Marsilio Ficino, Cosimo de Medici pártfogoltja fordította latinra. Petrarca könyveit egy velencei intézménynek akarta átadni, hogy ott az olvasók rendelkezésére állhassanak. Ez a terv ugyan nem valósult meg, Boccaccio viszont a firenzei ágostonosokra hagyta a maga gyűjteményét, és Coluccio Salutati egészítette ki ezt a hagyatékot. Az elképzelés ekkoriban a firenzei Szent Márk könyvtár teljes helyreállítása volt, a nagy patrícus, Niccolò Niccolini gyűjteményei alapján. Az ügyet tizenhat, Cosimo de Medici köré csoportosult kurátor vette kézbe. Az anyag, amelyben számos híres görög és latin kézirat maradt fenn, egy háromhajós terembe került. Rendszerezésére és kiegészítésére egy egészen kiváló tanácsadót kértek fel, Thomas Parentucelli di Sarzanat, aki később V. Miklós néven lett pápa, és meghatározó szerepet játszott a Vatikáni Könyvtár megalapításában. Az itt felállított kánon, amely minden későbbi hasonló alkotás modellje is lett, jól mutatja, mi volt a humanisták elképzelése az ideális könyvtárról. Parentucelli szerint a két első szekció hagyományosan a Szentírásé és az egyházatyáké. Ezután következik a filozófia és a skolasztikus teológia (tehát egyáltalán nincsenek kizárva), majd a matematika Euklidész *Elemi*-vel, Boetius *Aritmetikájával* és a geográfia Ptolemaiosz *Traktátusával*. Végül pedig következnek a humán tudományok, grammatikára, retorikára, történelemre, költészetre és filológiára felosztva. Nincsenek külön felsorolva a kis számban fellelhető antik szerzők, csupán öt költő neve szerepel: Vergiliusé, Ovidiusé, Horatiusé, Lucianusé és Statiusé. Mindebben semmi forradalmi sincsen, ezt a kánont elsősorban a keresztény ideál inspirálta, és egyszerűen csak a nyitás egyik formáját javasolja.

A Viscontiak minden habozás nélkül beillesztik gyűjteményükbe a francia házastársaik által magukkal hozott vagy hozatott irodalmi kéziratokat, a nápolyi Aragóniai család is besorolja saját könyvtárába a lázadó alattvalóiktól lefoglalt lovagregényeket és a provanszál daloskönyveket. De a reneszánsz fejedelmek tudatosan törekednek arra, hogy a lehető legnagyobb számú ókori szöveggel gyarapítsák hagyományos szerzeményeiket, ezek pedig kirívó módon felduzzasztják – a ma talán kifejezési módoknak nevezhető – gyűjteményrészeket. Céljuk elérése érdekében,

valamint humanista barátaik sürgetéseinek engedve, szívesen vették igénybe Vespasiano da Bisticit, az akkori egyik legnagyobb firenzei könyvkereskedőt, akinek egész Európában voltak felhajtói, és másolók tömegét foglalkoztatta a fejedelmi könyvtárak kiszolgálására – például 45 másolót állított munkába, mikor 200 kéziratot készült szállítani Cosimo de Medicinek a fiesolei Badia apátsági könyvtár megnyitásához.

Valamely írásmód elfogadása soha nem hordozott annyi szimbolikus tartalmat, mint a kor Itáliájában. Itt ismét csak Petrarca mutatta az utat. Ismeretes egyik barátjához, Boccaccióhoz írott levelének híres részlete, amelyben arról ír, hogy éppen most kezdik átírni *Epistoláit* „...nem azzal a buja és laza, a szemet összezavaró, és közlőről fárasztó írással, amely az írnokok vagy még inkább korunk festőinek sajátja, [...] hanem egy másféle, kicsiszolódott és világos írásképpel, amely elébe megy a tekintetnek, és semmit nem tüntet el az írásból és a grammatikából.” Másutt a nagy humanista elítéli a betűk függőleges összeszorítását és a kor kézírtaiban használt nagyszámú abbreviatúrát. Valójában a karoling kéziratokat megfajító tudósok meglepődtek azok olvashatóságán. Itália, mivel a teológusok gótikus, szögletesebb, szoros és kisméretű betűihez voltak szokva, mindig is jobban szerette a karoling írásképhez közelebb álló, kerekesebb változatokat. B. Ullman figyelte meg, hogy Petrarca, majd később Coluccio Salutati is – valószínűleg öregkorukra távollátóvá válva – egyre többet panaszkodtak a kisméretű betűtípus miatt. Mindazonáltal Petrarca csak egyetlen lekerekített gótikus betűtípust használt, és Coluccio Salutati is csak kevés új formát vezetett be, elsősorban az oly gyakran használt 10–11. századi kéziratoktól inspirálva. Így tehát a humanista írás valódi megteremtője Poggio Bracciolini volt, aki a 15. század elején alkotta meg a maga grafikus művét, mely megérdemli, hogy a mai román betűtípus alapjaként említsék. Vele egyidőben barátja, Niccolini kialakította a kicsit megdőlő folyóírást, amelyből született a kurzív írás. Így jött tehát létre egy olyan írás, amelynek elfogadása ezután a terjesztői hálózat kulturális programjához való csatlakozást is jelentett. Nem másolták ugyanis szolgáiban a karoling betűket, hanem az általuk megszokott gótikus típusok bizonyos részleteit beillesztve, javítottak rajtuk. Poggio humanista írása szabályosabb és geometrikusabb, mint a karoling írás, a felfelé álló száraz szabályszerűbben függőlegesek és vastagítottak, a lefelé futó vonalak kisebb lábakat őriznek, az 'm' és 'n' felső íve enyhén megtört, a 'g' szisztematikusan újraformált, és már a mai tipográfiai alakját is felveszi, az 'i'-re szabályosabban kerül pont. Mindebből a modellül szolgálóknál jobb olvashatóság adódik, s ezen írásképek már fejlettebbek voltak az antik írásoknál.

Ennek az újításnak a végrehajtói mindazonáltal igen értékes modelleket láttak maguk előtt, jelesen a római feliratok betűit. Ezek alapján próbálták matematikai számításokkal az ideális arányokat meghatározni, és megalkotni az új betűkészlet nagybetűit, oly módon, hogy végül az antik típusú nagybetűkhöz a többé-kevésbé jól alkalmazkodó, mesterségesen kialakított kisbetűk járultak. Ezzel szemben a gótikus írás egy természetes, a batardhoz közelítő formájú, már a modern ductust ígérő kisbetűkből és a régi unciális inspirálta, mesterséges nagybetűkből állt.

Ám ennél is lényegesebb volt a humanistáknak a szöveg megformálására tett erőfeszítése. Az általuk használt latin egyáltalán nem egyezett meg a klasszikus latinnal. Éppen ezért nehézségeik voltak a szövegek pontos értelmének megfejtésével, s ezek hiába kápráztatták el őket, egy részük mégis megfejtetlen maradt, annak ellenére, hogy e szövegeket szívesen használták fel saját írásaikban is. Emellett azonban – felfedve a régi kéziratok átírásaiban és másolataiban rejlő hibákat és tévedéseket –, helytálló szövegértelmezésre törekedtek. Gyakran zavaró lehetett, hogy a régi kéziratokban a szavak nem voltak egymástól elválasztva, és a központosítás mindenekelőtt a hangsúlyozás irányítására, nem pedig a mondat megértésének elősegítésére szolgált. Ebből következően alkották meg a ma használatos központoszás egyes elemeit. A 12. századi kéziratokból átvették a kis háromszög alakú jelet, amellyel a kommentár szövegét különítették el az idézett szövegtől, és ezt használták a vörös aláhúzott gótikus szöveg helyett. Ebből született meg az idézőjel. Bizánci szokásokra támaszkodva és az újabb kezdeményezéseket elfogadva időnként a vesszőt és a pontot a modern elvek szerint használták. Úgy tűnik, Gasparino Barzizza volt az első, aki a zárójelet használta. Ugyanakkor minden írástudó a maga sajátos módszerével élt, amelyet többé-kevésbé barátainak és mestereinek rendszere befolyásolt. A közös, egységes gyakorlatot majd csak a nyomdászat fogja lassanként kialakítani.

A humanista mozgalom nem fejlődhetett volna olyan harmonikusan, ha nem felel meg az olasz elit igényeinek. Ez érvényes a firenzei patríciusokra és kereskedőkre is, akiknél, mint Christian Bec kimutatta, kéziratokat, bibliákat, misszálakat, vallásos és misztikus műveket, lovagregényeket találhatunk, egyebek között a *Dekameront* és a *Divina Comediát* (*Isteni Színjáték*) is. De Firenze sem bizonyul kivételnek, amit a szicíliai példával összevetve láthatunk. Henri Bresc bebizonyította ugyanis, hogy míg a szerényebb kézművesek és kereskedők csak néhány könyvvvel rendelkeztek Szicíliában, addig a patríciusok és a földbirtokosok birtokában időnként húsznál is több könyv volt, az orvosok, a jogi és teológiai doktorok

könyvtára pedig a 40 kötetet is elérte. A klerikusok a maguk részéről a kanonikus kultúra, a teológiai képzettség és az ókor iránti érdeklődés között ingadoznak, míg a patrícusok a jog és a humanista kultúra iránt vonzódnak. Vitathatatlan, hogy a gyakorlati traktátusok egyes gyűjteményekben különösen nagyszámúak – ebből következik a jogi kötetek és esetenként az orvosi művek elsőprő többsége. De legnagyobb részükben mindenképp megtalálhatók a Szentírás szövegei, az egyházatyák kötetei, Firenzében elsősorban Szent Ágoston művei, továbbá grammatikák és klasszikusok alkotásai. De a latin kultúra nem nyomja el a lovagit, és Dante, Boccaccio és Petrarca természetesen mindenhol megtalálható. Ha hozzátesszük, hogy a legutóbbi kutatások szerint a helyzet hasonló Barcelonában és Valenciában is, joggal állapíthatjuk meg, hogy a Mediterráneum nyugati részének kereskedővárosaiban a polgárok gazdasági előrehaladásuk mellett kulturálisan is előbbre léptek. Mindez különösen egybevág az északabbra, azaz a Franciaországban és az Angliában tapasztaltakkal.

De térjünk vissza most Franciaországra! A 13. század Franciaország dicsőségének kora. A párizsi egyetem uralta Európát, a királyok pedig Cité-beli palotájukban, akárcsak az angol uralkodók a Westminsterben, az egyik legmodernebb közigazgatási központot igyekeztek megszervezni. Az ott dolgozó jegyzők, titkárok, de még a magisztrátusok személyzete is végrehajtotta a maga írásforradalmát a batard-kurzív megjelenésével. Túl könnyű lenne tehát az idők mostohaságának tulajdonítani a francia és a burgundi hercegek kulturpolitikájának korlátozott eredményeit. Az okok összetettebbek, és hatásuk az egész francia szellemiségre kihat. Kísérreljük meg megérteni őket! A kevésbé városiasodott Franciaországban az írás fejlődésének lendülete nem eredményezte az oktatási rendszernek ugyanazt a megújulását, mint Itáliában. Ebből a szempontból jellemző Lyon esete, amely kereskedővárosként állandó kapcsolatokat ápolt az Alpokon túli városokkal. A polgárok azon erőfeszítése, hogy saját elemi iskolákat hozzanak létre, éppúgy sértette az egyház pozícióit, mint a jogászok képzésére alkalmas stúdium alapításának kísérlete. A francia városok tehát továbbra sem rendelkeztek „laicizált” iskolákkal, gyermekeik továbbra is klerikus képzésben részesültek. Mindazonáltal a káptalani iskolák majd mindenütt valamiféle „középutas” oktatást képviseltek. Különösen érvényesült ez a privilegizált Champagne tartományban, amelynek kollégiumai fogadták a Reimsbe, a Soissonsba vagy a Troyesba jövő diákokat. Reimsben – a francia humanisták kivételezett városában – időnként kiváló professzorok oktatták a jog és a teológia alapjait. Guy de Roye püspök kollégiumot nyit Párizsban az egyházmegyéjéből ideérkezett,

egyetemi tanulmányokat folytatni kívánó diákok számára, a troyes-i iskolák rendtartásából kiderül, hogy ott még 1436-ban is elsősorban grammatikai oktatás folyt. A soissons-i kollégiumot a százéves háború idején rombolták le, olyannyira, hogy az ifjú polgárok nagy része Franciaország északi vidékeitől Champagne-ig, Burgundiától Franche-Comtéig az egyre nagyobb számban nyíló, egyházi iskolákba kényszerül – éppúgy, mint Párizsban, ahol 1380-tól kezdve 41 tanár és tanítónő van a kántornak alárendelve, szemben az előző századi egy tucattal. Így az emberek egy csoportja – akik rendelkeztek némi elméleti képzettséggel – igényelhetette a klerikus címet, amely bizonyos előjogokat, például az egyházi bíróságtól való függést biztosította számukra. Siméon Luce már több mint egy évszázada kimutatta az első privilégiumot, amely az egyházzal való, meglehetősen laza kapcsolatról árulkodott: azaz ők felvették ugyan a tonzúrárt (vagyis beléptek a papi rendbe), de ezenközben megházasodhattak, ügyvéd, írnok vagy akár földműves is lehetett belőlük, de ugyanúgy gyakorolhattak kézműves mesterségeket is. Egyesek közülük – vajon pusztán véletlen-e, hogy majd mindegyikük champagne-i volt – csodálatos karriert csináltak. Ezt tanúsítja például a Colecon le Cratinat néven ismert Nicolas, aki a baye-i uraság egyik jobbágynak volt a fia. A fiatalember kilenc éves korában felszabadítva belép a papi rendbe, egyetemi tanulmányait Párizsban, a Beauvais kollégiumban végzi. Nicolas de Baye néven archidiakónus és a párizsi Parlament törvényszéki írnoka lesz. Halála után – értékes emlékiratain kívül – több mint 200 kötetet hagy hátra. A burgundi kincstár pedig, amely továbbra is jobbágnak tekintette, halálakor igényt tartott javaira, és örökösei csak az elhunyt által mindvégig gondosan megőrzött felszabadítási okmányt bemutatva tudták az örökséget megtartani.

A másik példa: Gerson. Apja, Arnoul le Charrier, szabad ember, egy Rhetelhez közeli faluban élt és dolgozott bognárként. Az a gondosság, amellyel gyermekeit a vallási kérdésekben képzettnek kívánta tudni, arra enged következtetni, hogy ő maga is klerikus volt. A párizsi egyetem jövőendő kancellárja az alapokat egy környékbeli iskolában tanulta meg. Majd a reims-i érsek kezéből megkapva a tonzúrárt – a „koronát”, amint akkoriban mondták –, 13 éves korában Párizsba, a navarrai kollégiumba küldték, ahol szívesen fogadták a vidék szegény diákjait (1377). Itt kezdődik az ismert pálya. Hosszú időn át az egyházban nem volt ritka az ilyesféle karrier. Amint azonban Franciaország kancellárja laikus lett, egész laikus szerzetesdinasztiák alakultak ki. Az állam szolgálói egyáltalán nem kívántak egy különálló társadalmi kategóriához tartozni, már csak azért

sem, mert a fejedelem tetszése szerint adta és vette vissza a hivatalokat. A királyt szolgáló klerikusok eleinte hasonló egyházi pályát futottak be. De a laicizálódás lassanként egyre nagyobb hangsúlyt kapott, mivel a fejedelem ellenőrizni kívánta szolgálait, azok pedig védelmét és támogatását bírták. Ettől kezdve azonban nem bocsáthatta el őket olyan szabadon. Kiválasztásuk módozata hosszú ideig ingadozott a kinevezés és a választás között. Végül azonban mindkettőt elsöpörte a hivatalok megvásárolhatóságának és ebből adódóan a hivatali állások örökölhetőségének gyakorlata.

A királyi jegyzők és titkárok folyamatos kapcsolatban álltak az avignoni udvarban működő kollégáikkal, ahol a pápák jelentős könyvtárat hoztak létre, és ahol Petrarca gyakran időzött. Ezeknek a szerkesztőknek a szemében a latin kultúra a szakmai hozzáértést, a szép stílus pedig mintegy fegyvert jelentett számukra. Így a francia és az olasz írástudók között felemás kapcsolat jött létre. Párizs megőrizte ugyan totális tekintélyét, és Petrarca, amikor 1360-ban Jó Jánoshoz küldték követségbe, nem habozott kijelenteni, hogy sokkal inkább tanulni jött Franciaországba, mintsem tanítani. Mégis, amikor V. Orbán hét évvel később úgy döntött, visszatér Itáliába, ezt a diplomáciai vereséget a franciák a retorika győzelmének tartották, s Petrarca ez alkalommal azzal sértette meg önérzetüket, hogy kijelentette, a félszigeten kívül nem lehet igazi szónokot találni. Az Itáliában háborúzó és Arezzo várába ostrommal beszorított Anjou Lajoshoz követségbe utazó Miles de Dormans, volt francia kancellár kísértében Jean de Montreuil nem restelt tárgyalópartnerének, Coluccio Salutatiinak szinte könyörögni, hogy levélminták átadásával „vágja fel nyelvét”, akár csak az újszülöttekkel vagy a megszélidített szajkókkal szokták tenni. Az olasz humanizmus tehát nagyon korán eljutott Franciaországba. 1376–77 táján V. Károly lefordíttatta Petrarca *De remediis utriusque fortunae*-jét, majd Philippe de Mézière ültette át Boccaccio *Griséldisét* franciára (1385). Ezután Laurent de Premierfaict, a pápai kancelláriához kötődő champagne-i klerikus franciára fordította Boccaccio *De casibus illustrium virorum*-ját (1401) és a *Decameront*. Végül pedig 1400-tól kezdve a *De mulieribus claris* egy példánya is közkézen kezdett forogni. Később a franciák lelkesen fedezték fel az *Elegantiae linguae latinae*-t, amely hatalmas és tartós sikert aratott. Mindezek ellenére tévedés lenne a Franciaországot elárasztó mozgalmat az olasz minták pusztá másolásának tartani. A francia írástudók korán munkába kezdtek Nicolas Oresme mellett a navarrai kollégiumban, és megfigyelhető, hogyan fejlődik egyre inkább az az egyházatyák olvasásán alapuló teológiai irányzat, amelyről Étienne Gilson leírhatta azt az aforiz-

mát, miszerint az olaszok Cicerótól jutottak el Szent Ágostonig, míg a franciák Ágostontól indultak el, hogy Ciceróhoz érkezzenek.

A franciák törekvései egyébként korántsem voltak az olaszokéival, amint ezt Francoise Autrand kimutatta VI. Károly parlamenti tisztségviselőivel kapcsolatban. A franciák gyakran a korhoz képest jelentős könyvtárral rendelkeznek – akár száz kötetnél is többel –, és úgy tűnik, mindenekelőtt a spirituális és a világi kapcsolatok problémáival foglalkoznak, mintha mindjárt az egyházi modellek alapján kívánnák az állam szervezeti kérdéseit megoldani. Könyveik között – a polémiák mellett – zsoldároskönyveket, imakönyveket, szentírási szövegeket éppúgy találni, mint skolasztikus traktátusokat és az egyházatyák műveit. Hívásuk – más szempontból – a retorikához vonzza őket, éppen ezért szívesen tartanak levélgyűjteményeket éppúgy, mint prédikációs köteteket, de a klaszszikus szövegek meghódítása egyenlőtlenül zajlik. Érdekli őket a nemegyszer a római történelem felé is orientáló egyháztörténet. Végül pedig szívesen olvassák a spirituális szövegeket, Szent Ágostontól és Szent Bernáttól egészen Jacobus de Voragine a *Szentek életég*. A tagadhatatlanul egységes „mikrokörnyezetet”, úgy tűnik, bizonyos szigorúság jellemzi. Mint minden meghatározás, a humanizmus és a reneszánsz kifejezések, bármilyen szívesen használják őket nem egy esetben, akár ellentétes értelmet is hordozhatnak. A 14. század végi–15. század eleji „francia humanizmust” felfedezve egyes történészek inkább „elvetélt reneszánsznak” vélték. Guillaume Budé, Jean Budé, királyi jegyző és kancelláriai főtitkár fia és az ugyanilyen tisztségeket viselő Dreux unokája azokhoz a körökhöz tartoznak, ahol ez a mozgalom, mintegy száz évvel korábban kialakult. Igaz, az első lépések után, az V. Károly idején megindult fejlődés 1431 körül teljesen leállt. A válság kellős közepén küszködő Franciaország – ne felejtjük el, hogy Jeanne d’Arc-ot 1420. május 30-án égették meg – ebben az időben különböző eszmeáramlatok hatása alá kerül. Csak a 15. század utolsó harmadában fog majd, sebeit immár bekötözve, visszatérni a színre. Addig pedig a germán világ ideje köszönt be. A 13. század végétől kezdve az a kulturális rendszer, amelynek sarokkövét a párizsi egyetem jelentette, széttöredezni látszott. A domonkosok szívós próbálkozásai, amelyekkel megkísérelték szintézisben egyesíteni a természeti és a kinyilatkoztatáson alapuló teológiát, egyre növekvő ellenérzést váltottak ki. Két angol ferences szerzetes, John Duns Scotus (1266–1305) és William of Ockham (1307–1349) a nyilvánvaló materiális bizonyítékokat követelő oxfordi hagyományokra támaszkodva a tomizmusnak azt róttá fel, hogy a valószínűségeket kétségtelen bizonyosságnak tartja, és racionális törvény-

szerűségek ké próbálja degradálni Isten szabad akaratát. William of Ockham idősebb rendtársánál radikálisabb módon vitte végbe a szakítást. Könyörtelen logikával rostálta ki elődei teóriáiból az elvont általánosításokat. A nominalizmus így, ebben a bizonytalan helyzetben, kimondta a szent tudomány és a filozófia szétválását. Ezzel segítséget nyújtott a társadalom laicizálásához, hozzájárult a tudományos gondolkodás felszabadulásához, és arra ösztönözte a hívőket, hogy Istent ezután ne az értelem, hanem az érzelem útján keressék.

A párizsi egyetem hanyatlása, az írás használatának elterjedése, az államok fejlődése, a nemzeti érzések megerősödése arra ösztönözték a fejedelmeket, hogy olyan egyetemeket alapítsanak országaikban, amelyeken kiképezhetik a számukra szükséges hivatalnokokat. Az 1300 körül létező – mintegy húsz – egyetemhez, amely egyébként mind egy képzeletbeli Cambridge–Párizs-vonaltól délnyugatra helyezkedett el, mintegy ötven új alapítású intézmény csatlakozott. Ezek nagyobb fele a germán, a szláv és a skandináv országokban jött létre, olyan területen, amely addig az iskolai térképeken fehér foltnak számított. Ezeket az alapításokat többé már nem az oktatók és a diákok nyomása eredményezte, mint korábban, hanem rendszerint a világi hatóságok döntöttek létrehozásukról, majd elfogadtatták őket a pápasággal – nevezetesen Prágában (1347), Krakóban (1369), Bécsben (1364), Erfurtban (1384), Heidelbergben (1386), Kölnben (1388), éppúgy, mint később Uppsalában (1477) és Koppenhágában (1478). Ezek lehetővé tették, hogy a szegény fiatalok otthonukhoz közelebb tanulhassanak, s ez olyannyira sikeres volt, hogy például a németországi diáklétszám az 1400 körüli ezer alattiról 1520-ra több mint 4000-re emelkedett. Ez a szétszóródás egyszerre segítette a nemzeti vélemények hangoztatását és az eltérő elméletek kialakulását – gondoljunk csak például Husz Jánosra.

Ezzel egyidőben a jövőkép valamely másik aspektusa is alakulni kezdett az Északi-tengertől a Közép-Rajna-vidékig húzódó, erőteljesen urbanizálódott régióban. Eredetileg a spiritualitás modern formáinak kialakulásáról van szó, amelyek az Istennel a képek és a könyvek segítségével folytatott párbeszédre alapultak. A 12. századtól kezdve a világtól elzárt monostorokban, ahol a szerzetesek saját épületeikre másolták Szent Ágoston, Szent Bernát, Szent Bonaventura vagy Hugues de Saint-Victor munkáit, teljesen természetesnek tartották, hogy a híres szövegek után leírják az általuk kiváltott reflexiókat és meditációkat is. Az így keletkezett újabb írások hamarosan másolatról másolatra, közkézen forogtak, mintha csak az őket inspiráló, eredeti művek részei lennének. Így számos apokrif

írás született, amelyek közül talán a Szent Ágostonnak tulajdonított *Meditációk* és *Soliloquiák* a legismertebbek, ezek közvetlenül az 1078-ban elhunyt Jean de Fécamp *Confessio*ból származnak, amelyeket lerövidítve, egészen a 17. század közepéig újra és újra kiadtak. Bár megjelentek a hagyományos és a kollektív vallási szertartások, ezekkel egy időben azonban a városok lakóinak legkegyesebbjei inkább a Megváltóval fenntartott személyes és érzelmi kapcsolatot igényelték. Ugyanakkor voltak olyanok is, akik elfordultak a felhalmozódó vagyontól, és mint például Ferenc, egy gazdag assisi kereskedő fia, a szegénység útját választották. Így alakulnak nagyszámban vallásos körök, testvéri társaságok és a szabályos felügyeletet elutasító csoportosulások, amelyekben belül aztán gyakran teljesen különböző irányzatok különülnek el. A különböző mozgalmak keretbe foglalása a kolduló rendek feladata lett. Hitszónokaik egyre nagyobb szerepet kaptak, mivel egyszerre kellett oktatniuk az Evangélium tanításait, lefordítani a hívők nyelvére a teológusok doktrínáit, s emellett egyúttal irányítani kellett nővéreik lelki életét, akiknek a kolostorai abban az időben jelentős misztikus központok voltak. Ezt segítő a Rajna-völgyben és különösen Kölnben alakult meg egy alapvetően domonkos szellemű iskola, amelyet mindenekelőtt a híres Eckhart mester (kb. 1260 – kb. 1328) tanítása inspirált. Tanítványai, Tauler (meghalt 1361-ben) és Susa (meghalt 1365-ben) széles körben elterjedt, latin és német nyelvű szentbeszédet és vallásos írásokat hagytak hátra. A karthauziak – a kölniek és a strassburgiak, de ugyanúgy a bázeliak – is jelentős szerepet játszottak ennek a vallásos irodalomnak a terjesztésében. Strassburgi kolostorukból „indult el” az egyik szerzetes társuknak, Ludolphus de Saxoniának tulajdonított és később felmérhetetlen hatást kiváltó *Vita Christi* című műve. Franciaországban Jean Gerson a spekulatív teológia túlzásai ellen küzdve azt ajánlotta a tanult szerzeteseknek, hogy ismerkedjenek meg a misztikus teológiával is. Számos traktátust írt a doktrínákról a klérus kevésbé művelt tagjainak olvasmányul, emellett pedig bizonyos morális tanítói szerepet is betöltött azzal, hogy rámutatott a misztikus eltévelyedésekre és a tanokban mutatkozó tévedésekre is. Levelezőpartnereinek szívesen küldött munkáiból, például egy püspöknek azzal a meghagyással juttatott el egy példányt a *Miroir de l'âme* (*A lélek tükré*) című művéből, hogy egyházmegyéje valamennyi papjának küldjön belőle másolatot, olvassák el és – saját szentbeszéd híján – hirdessék a szószékről is. A bázeli karthauziak, akikkel különösen bensőséges kapcsolatot tartott fenn, rendjükön belül, kolostorról kolostorra biztosították a mű terjesztését.

Ebben a vészterhes korszakban, amikor mindenkinek fel kellett készülnie a bármikor lecsapó halálra, a világiak vallásos szelleme képekből táplálkozik, és egyre inkább forrásra lel a kegyes olvasmányokban, mint például a *Vita Christi*, amely a jobban felkészülteknek szól, vagy a még az előző század végén egy olasz domonkos, Jacobus de Voragine által összeállított *Legenda aurea* (*Arany legenda*), és még inkább a szentbeszédek gyűjteményei és az imakönyvek, melyeket a hívők naponta háromszor olvastak, és olyan széles körben terjedtek el, hogy egyes gyóntatók szabályos bűnnek tartották a mindennapi olvasás elmulasztását. Geneviève Hasenohr kutatásai emlékeztetnek arra, hogy a francia aszkétikus irodalom rendkívül nagyot fejlődött a 14. és a 15. században. A *Legenda aurea* mellett, amely inspirálta a kor szellemiségét, a máig fennmaradt kéziratok számából ítélve bizonyos művek rendkívül széles körben elterjedtek: például Jean de Meung *Testamentuma* (116 példány), Guillaume de Digulleville három *Zarándoklata* (80 példány), Jean Gerson *Médecin de l'Âme*-ja (*A lélek orvosa*) (45 példány), vagy a *Doctrinal aux simples gens* (*Egyszerű emberek doktrináléja*), amelynek elterjedését Guy de Roye biztosította (mintegy 40 példány), éppúgy mint a Szent Ágostonnak tulajdonított *Soliloquiák* és *Meditációk* vagy a *Passióról való Szentbeszéd* (harmincegynéhány példány). Ehhez járulnak még például a Szent-Lélek apátság allegóriájával megerősített vagy a lelkiismeret vizsgálatára, a gyónásra való felkészülést segítő szövegek. Míg egyfelől ezek arra ösztönzik a világiakat, hogy a szerzetesek példája szerint szemlélődő életet éljenek, másfelől azt is sugallják, hogy akik tevékeny, aktív életet választanak, azok megtalálták a megfelelő viselkedés és a jó erkölcs törvénykönyvét. Mindazonáltal az a benyomásunk, hogy az ilyesfajta hitélet virágzása nem akadályozza meg a személyes megbuzódásokat. Gerson és azok a klerikusok, akik a világi hívőknek a nemzeti nyelven íródott műveket ajánlják, gyakran úgy tesznek, mintha nem vennének tudomást a maguktól nem kiemelkedő vagy a tudományos irodalomból le nem fordított munkákról. Ez a közömbösség vagy még inkább tudomásul nem vétel valószínűleg az alkotás körülményeihez is kötődik. A „gondozott” kéziratok gyakran állandó irányítók vezetésével dolgozó városi laikus műhelyekből kerülnek ki, esetleg udvari körökben másolják őket, egyedi megrendelésre. Ezzel szemben a hívőkhöz eljutó szövegek közül egy sem származik egyházi körökből, mint ez majd Németalföldön vagy Németországban jellemző lesz, olyannyira, hogy sok vallásos francia szöveg mintha minden intézményes vagy feudális családi támogatást nélkülözne. Ebből pedig egy kissé szerteágazó burjánzás következik. Márpedig a fennmaradt kéziratok legnagyobb része az arisztok-

rácia felső köreiből származik, a rendi klérustól éppúgy, mint azokból a rendházakból, ahol a szerzetes és laikus testvérek együtt éltek – mindazonáltal nem elhanyagolható részük volt jogászok, polgárok vagy kereskedők tulajdonában. Számuk tehát jelentősnek mondható, figyelembe véve az ebben a körben bizonyosan nagyobb arányú megsemmisülési százalékot is.

Ez szolgált háttéréül annak a rendkívül széles körben elterjedő kegyes mozgalomnak, amely az Yssel völgyében, Zwolle és Deventer, a két posztógyártásból felvirágzott város vidékén alakult ki, és amely összekapcsolódott bizonyos népoktatási folyamatok fejlesztésével. Mindezek elindítója Gerhardt Groote (1340–1384) lett, aki teológiai tanulmányai után, megvetve a világi javakat, visszautasította a szemlélődő életformát, és ehelyett a klérus bűneit leleplező prédikátorként próbált mindenki hasznára lenni. Bár fiatalon halt meg, de barátja, Florent Radjewijn mégis véghezvitte programjának megvalósítását. Egy új minta – a Közös Élet Testvérei mintája – szerint ettől kezdve klerikusok és laikusok fraternitásokban tömörültek, minden monasztikus elkötelezettségtől mentesen, egyúttal mégis mintegy a windesheimi kolostorból (1387-ben) megalakult kanonoktestülettől támogatva. Ez utóbbi ugyanis gyakran fogadott be olyan testületeket, amelyek szerzetesi rendben kívántak élni. Fráterek és kanonokok egyaránt a „modern vallási gyakorlat” hívei voltak. Számukra ez azt jelentette, hogy szenvedélyeiken uralkodni tudó aszkétizmusban éltek, és azon elv alapján, hogy a szív és az akarat kölcsönhatásban állhatnak, az olvasmányokra alapozott meditációs formákat hirdették. Másolásból fenntartva magukat, az újraolvasott könyvekből – ahogy a vallásos irodalom mestereinek egyes passzusait újraírták és másolták – antológiákat állítottak össze, de a maguk módján eredeti műveket is alkottak, melyek közül a leghíresebb az *Imitatio Christi* (*Krisztus imitációja*). A Közös Élet Testvérei eszméiket prédikációk, dialógusok, könyvek és személyes példaadás útján terjesztették. Ha – mint Gerson is – felléptek is a nominalisták intellektualizmusa ellen, az nem jelentette azt, hogy kisebb jelentőséget tulajdonítottak volna az oktatásnak, hiszen közülük jó néhányan képzettségük alapjait a másoló munka folyamán szerezték, és érezték az ebből adódó hiányosságokat. Kezdetről fogva igen erősen kötődtek a németalföldi iskolák köreihez. 1374-től Johan Cele, Gerhardt Groote egyik barátja lett az általa híressé lett zwollei iskola rektora, amelynek több mint 1200 növendéke volt. A Testvérek módszereiket Flandria és a Rajnavölgy számos intézményében bevezették, s így hozzájárultak egy oktatási reform elősegítéséhez.

Ugyanígy történt ez – amint P. Adam kimutatta – Sélestat-ban is, ahol az iskolát egyidejűleg ellenőrizte a parókia és a magisztrátus. Itt már nem csak írást, olvasást, számolást és éneklést tanítottak, hanem a trivium (grammatika, retorika, dialektika) néhány elemét is. Ugyanakkor azonban a város diákjai Heidelbergben találkoznak a paderbonni egyházmegye egy ifjú klerikusával, Ludwig Dringenberggel, aki éppen a Testvérek tanítványa. Kineveztetik a sélestati iskola rektorának. Ő pedig csodákat művel, megtartja a régi tankönyveket – Donatus és Alexandrus de Villadei grammatikáját –, de kiiktat belőlük mindent, amit haszontalannak ítél, és kizárja a logika oktatásából a glosszákat és a kommentárokat. Akárcsak tanítómesterei, ő is úgy ítéli meg, hogy semmi sem pótolhatja a közvetlen kapcsolatot a szövegekkel, különösen az erkölcsi emelkedettségükkel és stilisztikai értékeikkel kiemelkedő klasszikus latin szerzők és az egyházatyák műveivel. Tanítványai érdeklődését a történelem felé fordítja, ő maga hosszú elbeszélő költeményben örökíti meg Merész Károly bukását, mindezzel pedig az elzászi humanizmus megalapítójának tekinthetjük.

Nyilván nem szabad túlértékelnünk az itt vázolt körülmények között elért iskolai színvonalat. A tanulókat tízesével csoportosították, majd szelektálták, végül pedig nyolc osztályba sorolták őket. Az osztályok alkalmasint több mint 100 diákot is befogadhattak, a Közös Élet Testvéreit akár a modern kollégiumok előfutárainak is tekinthetjük. A körülményeket ismerve érthetőbb, hogy a fametszetes füzetkék készítői és az első nyomdászok miért állítanak elő oly gyakran, különösen az északi vidékeken, elemi iskolai nyelvtanokat, aminthogy azt is, hogy maguk a Testvérek miért rendeztek be nyomdát saját rendházaikban.

A 15. század elején a rendek reformja Németországban nem minden ellenállás nélkül folyt le. 80 kanonoki szerzet kapcsolódott a windesheimi kongregációhoz, viszont számos bencés apátság északon Bursfeld, délen Melk szavára hallgatott. Ettől kezdve, míg a délnémet városok a már látott fejlődést élik meg, addig a germán országok egy hatalmas szövetszorosító tevékenység színterévé válnak, erről árulkodnak a – sajnos ma még befejezetlen – középkori német, svájci és ausztriai könyvtárak inventáriumairól készülő nagy kiadások.

Összefoglalva tehát a karthauziak, akik egy évszázada számos intézményt létesítettek ezen a vidéken, az Örökkévaló színe előtt mindig is a „nagy másolók” maradnak, hiszen például Aggsbachban, Salvatorsburgban vagy Buxheimben mindenféle kéziratok ezreit őrzik, időnként pedig a külvilágnak is rendelkezésre bocsátják. Apácaik és szigorú rendben élő szerzetesnők, akik sokszor nem is tudnak latinul, anya-

nyelven írt egyes könyvtárakat tartanak fenn. Ezek az anyanyelven írt könyvek pedig alkalmasak lehetnek a hívők tömegeinek megszólítására is. Néhol egy-egy miniátorműhelyt is működtetnek, mint például a kölni klarisszák vagy a Freiburg-in-Breisgau melletti lechenthali ciszterci apácák. A windesheimi kanonokok főleg tudományos műveket másolnak, a Közös Élet Testvérei a különböző írásmódokban létező liturgikus szövegeket, valamint a modern devóció műveit írják át köznyelvre, hogy ezekből tanítsanak, neveljék kortársaikat és megnyerjék lelküket. Dél-Németországban ez a fajta hitéleti tevékenység még elterjedtebb. Sankt Emmerich, Tegernsee vagy Scheyern bencései hivatásos írnokokkal másoltatnak prédikációkat, teológiai, illetőleg aszkétikus műveket, enciklopédiákat és liturgikus könyveket. Melk könyvtárában 1450-ben 794 kézirat található, Tegernsee-ben a század végén 1794-et vesznek számba. Az augsburgi Sankt Ulrich és Afra, a nürnbergi Szent Egyed, a bambergi Michelsberg vagy a Bécs melletti Heiligenkreuz kolostorába még nagyobb mértékben áradnak a könyvajándékok és hagyatékok, de a Rajnán túl található intézmények egész sora – legalábbis számarányában – rendelkezik a citeaux-i vagy a clairvaux-i gyűjteményhez hasonlítható állománnyal. Ez a lemaradás utolérését célzó erőfeszítés valójában nem ment minden nehézség nélkül. A párizsi egyetem mintájára megmerevedett statútumok kényszerítő erejére hivatkozva a német egyetemek másolói időnként éppen hogy túl gyorsan dolgoztak, és hibás szövegeket vettek át. Másrészt Németországban nem ismerünk az itáliai nagy másolóműhelyekhez hasonlókat. Mindössze azt tudjuk, hogy dél-németországi megrendelésre jegyzők és írómesterek vállalták a kéziratok reprodukálását.

Az ekkortájt megjelenő új elit lassanként mégis hozzájut a nélkülözhetetlen alapokhoz. Így például az ulmi Heinrich Neithart tanulmányait Prágában kezdi 1391-ben, magister artiumot szerez 1397-ben Bécsben, Bolognában és Padovában tanul jogot, ahol 1405-ben fogadják doktorrá. Ezután kánoni funkciókat tölt be Augsburgban, Freisingben, Konstanzban és Richben; pályája során mintegy 300 kéziratot tudott összegyűjteni. Ezek egy része klasszikus és humanista szöveg, melyeket halálakor az ulmi székesegyházra hagyott, azzal a kikötéssel, hogy a család kriptája feletti kis helyiségben helyezték el őket.

Vagy itt van Amplonius Ratinck (1363–1435) példája, aki mielőtt Prága, Köln, Erfurt és Bécs egyetemeit látogatta, Osnabrück és Soest iskoláiban tanult, később a kölni érsek orvosává nevezik ki, 1412-ben római utazást tesz, javadalmas lesz Kölnben, majd dékán a mainzi Szent-Viktor kolostorban. 1412-ben, az erfurti egyetemen, amelynek orvosdok-

tora volt, egy könyvekkel gazdagon támogatott kollégiumot alapított. 40 grammatikai, 37 költészeti, 27 logikai, 12 retorikai, 73 matematikai, 63 természetfilozófiai, 15 metafizikai, 35 filozófiai, 100 orvosi, 16 kánonjogi, 6 polgári jogi és 213 teológiai művet ajándékozott az intézménynek. Ezek között vannak a román és a germán világ legkülönbözőbb vidékeiről származó kéziratok, közülük néhány egyenesen a kölni katedrális könyvtárából való, a karoling korig nyúltak vissza és hozzájárultak ahhoz, hogy az erfurti legyen a leggazdagabb könyvgyűjtemény Észak-Németországban, amint hogy a prágai a délebbi vidékeken.

De nézzük a korabeli Németország legkomolyabb literátusát, Nicolaus von Kuest. Kues egy moselle-i hajós fia, Deventerben a Testvérek tanítványa, Heidelbergben nominalista mesterek mellett tanult. 1417-ben Padovába ment, ahol kánonjogi doktorátust szerzett. Ha nem is foglalkozunk részletesen további pályájával, melynek főbb állomáshelyei: a német szerzetesrendek vallási reformját elősegítő fáradhatatlan pápai legátus, egy bizánci követjárás résztvevője, II. Pius pápa legbefolyásosabb tanácsadóinak egyike, 1449-ben pedig bíboros, de emlékeztessünk arra, hogy ez a filozófus, aki egyúttal misztikus is volt, és a reneszánsz egyik legfontosabb művét hagyta ránk, a bázeli zsinat idején – mint Poggio is – német apátságokban, mindenekelőtt Fuldában kutatót a régi szerzők kéziratai után. Plautus 12 vígjátékát találta meg, Cicero *De Republicáját*, valamint Tacitus *Annales*ének I–VI. könyvét és a *Germániát*, amit ő fedezett fel honfitársai számára. Könyvtárát szülővárosára hagyta (1458), ahol az a kórház egyik termében most is látható.

A nemzeti érzület mértéke jól látható a német fémipar bölcsőjének, Nürnbergnek és polgári elitjének példáján. Mindenekelőtt gondoljunk itt a bencések Szent-Egidius könyvtárára, a legalább ilyen jelentős ferences gyűjteményre, valamint a megreformált domonkosok gyűjteményére, melyek több mint 700 német nyelvű kéziratot őriznek. Ehhez jönnek még az Új Kórházban őrzött kéziratok és a parókiális templomokba mind nagyobb számban bekerülő kötetek. Sankt Sebald 1446-ban például több mint 200 kötetet kap Albrecht Fleimann plébános hagyatékából. Emellett egyes kápolnák is létrehozzák a maguk gyűjteményeit. Mindez azonban még mindig nem elégséges egy olyan városban, amelynek magisztrátusában már jól felkészült humanisták is helyet foglalnak. 1429–30-tól kezdve a Városháza urai egy másik könyvtár létrehozásába fognak. 1443-ban a város egyik jogi tanácsosa, aki tanulmányait Prágában végezte, nagyon jelentős egyházi jogi gyűjteményt hagy az új intézményre. Ugyanebben az időben Hartmann Schedel, aki szintén Nürnbergben született 1410-ben és

Lipcsében járt egyetemre, majd Padovában folytatott orvosi tanulmányokat, II. Frigyes brandenburgi fejedelem és az utrechti püspök háziorvosa lett, végül pedig kinevezték az augsburgi püspök fizikusává, maga köré gyűjtött egy, az ókor iránt szenvedélyesen érdeklődő kört. Nőtlen klerikusként könyveit Hartmann nevű unokaöccsére (1440–1516) hagyja. Ő pedig átveszi a stafétabotot, és hatalmas anyagot gyűjt össze, kiadja a leghíresebb ősnymtatványt, a *Nürnbergi Krónikát*. Ez a Dürer idejében a városra hagyott mű 19000 ikonográfiai alkotást őriz, és teljes magától értetődéssel kerül a Városházára.

Elmondható tehát, hogy Gutenberg századában felmérhetetlen mennyiségű dokumentum gyűlik össze abban az országban, ahol a metszetek és a nyomtatványok művészete megszületik. Amikor 1434 táján Gutenberg Strassburgban dolgozni kezd, az angolokat még nem szorították ki teljesen Franciaországból. Bizánc csak húsz év múlva fog elesni (1453), és bukása egyúttal a kereszténység keleti felének elszakadását is jelenti. Most az egyház egysége nagyjából helyreállt. A járványokat végre megfékezték, de számos terület nagy vérveszteségeket szenvedett.

A Mediterraneum nyugati fele újabb aktív korszakába lép, a kontinens atlanti oldala kezd megélni, de főleg Dél-Németország ébred. Az igazi fellendülés azonban csak a század második felében válik általánossá és láthatóvá. Az írás fejlődése viszont vitathatatlan: mindenekelőtt Itáliában, de legalább annyira Angliában is, ahol a könyvtárak óriási fejlődésnek indulnak, ám a germán országok vagy a szláv birodalmak ugyanúgy elmondhatják mindezt magukról. Ezzel egyidejűleg azonban a bezárkózások is erősödnek.

Bizonyos, hogy minden bezárkózási folyamat ugyanarra a közös alapra vezethető vissza, vagyis az ősrégi – pogány és keresztény – irodalmakra, a liturgikus és a szellemi hagyományokra, a lovagi kultúrára és az egyetemi tanításokra. Ezzel együtt a nemzeti és a nyelvi egységek mintha egészen különböző korokban élnének, és úgy tűnnek fel, mintha mindegyiknek saját, külön modellje lenne – jól megfigyelhető ez például az oktatásban. Minden kis kör külön világként épül fel, önmagába tér vissza, de egyúttal a regionális elzárkózásokon felülemelkedve, meg is alkotja saját jelrendszerét. Például a kancelláriák nagyon is nemzetközi, de közben mégis csak szűk körű világára ez ugyanúgy érvényes, mint az arisztokrácia vagy a lovagság territóriumaira, vagy éppen a szerzetesrendek igen differenciált belső világára. E kor elitje állandóan úton van, a kontinens útjain nemcsak katonák, kalandorok és kereskedők, de művészek és mérnökök, sőt az egyház emberei is folytonosan jönnek-mennek. A nyilvánvaló kü-

lönbségektől eltekintve, mondjuk Bruges egy festő vagy egy üzletember számára alig összemérhető akár Firenzével, Lübeckkel vagy Barcelonával. A tanárok és diákok viszont szinte ugyanazt a légkört találják minden egyetemi városban. Az egyházi méltóságok pedig, bármilyen rangban is legyenek, valamennyien visszataláltak a Rómába vezető útra, ahol a pápa ismét elfoglalta székhelyét. Vajon gondolhatjuk-e úgy, hogy ilyen körülmények között a nyitás szükségességének átérzése – különösen Németországban, ahol most folyik a kulturális felzárkózás – eredményezheti a nyomdászat megjelenését? Vagy a nyomtatás technikájának feltalálása egyszerűen beleilleszkedik azokba a technológiai újításokba, amelyek éppen ennek a felzárkózásnak az eredetét jelentik? Erre a kérdésre próbálunk most választ találni.

3. A technikai újítások

A Gutenbergnek tulajdonított eljárás történetét aligha választhatjuk el azoktól az újításoktól, amelyek megelőzték vagy vele egy időben keletkeztek, és hasonló jellegű problémákra keresték a megoldást. Vegyük először a papírt. A papír Kínában született, az arabok a 8. században vették át, és a 9–11. század folyamán terjedt el a Földközi-tenger déli partja mentén az iszlám segítségével, az *Apparition du livre*-ben (*Könyv megjelenése*) leírt útvonal szerint. A muzulmán Spanyolországba Cordobán és Toledón keresztül jutott be. A Valencia melletti Xativa legkésőbb a 12. századtól forgalmas előállítási helyé vált. Katalónia – amelynek mint iparvidéknek itáliai kapcsolatairól már szóltunk – ez időtől kezdve fontos exportáló központtá vált. Azt kellene most már megtudnunk, hogyan gyártották az arab és a spanyol papírt. Idézzük fel a Mu'izz ibn Badis (1007–1061) szolgáltatta információkat. *Traktátusa*, a 12. században némileg módosítva, két, kissé különböző változatban maradt ránk. A felhasznált alapanyag a kender vagy a len volt, akár természetes állapotában, akár használt kötélzet vagy régi rongyok formájában. Ezeket ollóval felaprították, a köteleket előbb szétbontva, majd mésztejben áztatták, bő vízben kiöblítették, és napon szárították. Ezután egy mozsárban óvatosan összetörték, és egy vízzel telt tartályba tették át, ahonnan egy lószőrrel kötözött nádszövet aljú formával, szitával merítették ki. Az így nyert lapot keményítőből és lisztből készült ragasztóval itatták át, hogy ne folyjon szét rajta az írás. A kapott, nagyon fehér, pamutszerű termék minősége elsősorban a gyártó gondosságától és hozzáértésétől függött. A Bagdadban, Damaszkuszban

vagy Alexandriában forgalmazott papíroknak sokkal jobb hírük volt, mint a Földközi-tenger nyugati vidékén készülteknek. A keleti gyártókhoz hasonlóan falvakba tömörült európai iparosok hatalmas piacot láttak el, beleértve a bizánci birodalmat, amelynek kancelláriája a 11. század közepétől használta az új alapanyagot. Érthetetlen, hogy a felhasznált technikák megkövetelte bonyolult műveleteket a gyártók úgy tűnik, szinte egyáltalán nem tökéletesítették, kivéve talán Spanyolországban, ahol egyes esetekben bizonyosan használtak örlőköves malmokat a rongy aprítására, szétzúzására, és a merítőformák fenekét fémszalakkal is erősítették. Ugyanebben az időben az írás látványosan fejlődött Európában, mindezekelőtt Itáliában. Előbb az arab világgal érintkező vidékeken, például Szicíliában használták a papírt, ahol a normann, majd a német kancelláriák átvették a 11. század végére, a muzulmán megszállás idejére visszanyúló hagyományt.

A 12. századtól kezdve a genovai jegyzők is követték őket. Ekkor az itáliai iparosok is munkához láttak. 1210-től kezdve Genova környékén az arab papír utánzatát gyártották. Mindazonáltal a nyugati papírgyártás Fabrianóból indult igazi fejlődésnek. Az Adriától nem messze, Ancona vidékén, dombok karéjában fekszik ez a kis város, amely elsősorban a lefutó patakok táplálta folyó, a Giano vizére telepített kovácműhelyeknek köszönhetette első fellendülését. Vajon – amint azt gyakran találgatták – az itt megjelenő ipari tevékenység tényleg keleti ösztönzések nyomán indult meg, mint azt emlegették a negyedik keresztes hadjárat idejére utalva? Vagy az arabok és a spanyolok helyére lépni akaró üzletemberek támogatták ennyire a helyi fémművességet? Mindenesetre 1240 és 1280 között feltűnő e mikrovilágban megszülető újítások száma.

A Fabrianóhoz köthető újítások a következő területeket érintik:

1. A rongy aprítása. Fabriano papírgyártói a hidraulikus erőt (alulcsapott kerék) használták fel, hogy az emelőkkal ellátott tengelyek (vezérmű-tengelyek) segítségével működtessék a rongy különböző módon való szétzúzására szolgáló, különböző formájú szögekkel megerősített pörtyöket. Ha figyelembe vesszük hogy a helység amúgy is híres volt szegkovács iparáról, könnyen beláthatjuk, valószínűleg helyi újításról lehetett szó.
2. A merítőforma. A keleti bambuszt és az arabok által használt nádat hamarosan felváltotta a sárgarézdrót, amelyből mintegy tíz méterre volt szükség egy-egy forma fenekéhez, s így a dróthúzás tökéletesítését igényelte.

3. A vízjegy. Nem tudjuk, hogy az egyes spanyol papírokon látható cikkcakk vonalak már gyártójegyeknek tekinthetők-e. Mindenesetre az első ismert, valódi vízjegy (a formához rögzített, sárgarézdrótból kialakított kis ábra) 1282-ből való, egy Fabrianóból származó mester által, Bolognában gyártott papírban.
4. A papír ragasztózását Fabrianóban nem növényi, liszt vagy keményítő alapú, hanem állati eredetű (zselatin) ragasztóval végezték, ami a papírnak jobb tartást adott.

A fabrianói papírműhelyek nagyon gyorsan jelentős fejlődésnek indultak. Hasonló típusú malmok jelentek meg Bolognában, majd Amalfiban, Battagliában, Trevisóban, Padovában, Pignerolban, Folignóban, Sallóban és Colleban. A 14. századtól kezdve a rongy kezd ritkává válni ezeknek az első ipari centrumoknak a vidékén. A velencei szenátus, a Firenzei Köztársaság, a genovai Signoria elrendelik a rongyszedés jogát saját polgáraik számára. A lombard és a piemonti kereskedők aktív terjesztőtevékenységének köszönhetően ezeknek a zúzdáknak a termelése kemény konkurrenciát jelent a hasonló spanyol műhelyeknek, egészen Franciaország déli vidékéig, sőt a saját országukban is, és a Földközi-tenger medencéjén keresztül egészen Észak-Európáig eljutnak. Ugyanezek a kereskedők ösztönzik újabb gyárak felállítását Avignon, a pápai székhely környékén.

A 14. század közepe táján Champagne is jelentős központtá kezd válni. A vidék meszes vize minden bizonnyal nehezebbé teszi a munkát, de Párizs, a maga közigazgatási apparátusával, egyetemével és rongylelőhelyeivel közel van, és a champagne-i vásárokról eltűnő üzletemberek nem tudják megakadályozni Troyes lakosait, hogy el ne hódítsák a németalföldi piacot. Ettől kezdve az újabb műhelyek megsokszorozódnak Franciaországban: előbb Párizs környékén, Saint-Cloud-ban és Essonne-ban alakulnak meg, majd Franche-Comté-ban, Barrois-ban, a Vogézekben, Auvergne-ben éppúgy, mint Beaujolais-ban vagy Angoumois-ban (14–15. század). A francia papírgyártás egészen a 17. századig egész Európában uralkodóvá válik, s mindezt egy maroknyi nagykereskedő végzi, aki a gyártók számára képes biztosítani a szükséges előleget, s így a termelés folyamatosságát tudja biztosítani.

Ugyanakkor a 14. század végétől Németország is mozgolódni kezd. Egy hatalmas nürnbergi vállalkozó, Stromeyr, 1390-ben valóságos komplexumot hozott létre városa mellett, majd Ravensburg (1393–1394), Chemnitz (1408–1425), Strassburg (1445) és Bázeli városa következett.

Ezzel egyidőben, a 14. század végétől Brabant és Flandria is rendelkezett papírmalommal, Kelet-Európában ilyenek a század közepétől, Angliában 1490-ben, Ausztriában 1498-ban, Németalföld északi részén viszont csak a 16. században kezdtek működni. Ennek a technikának a jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Mindaddig ugyanis egyetlen folió kötet elkészítése egész nyájnyi állat bőrét igényelte, a legjobb minőségű lapok és pergamenek ráadásul a fiatal állatok bőréből készültek. A 14. századtól kezdve viszont a Nyugat már olyan alapanyaggal rendelkezik, amelynek termelését hosszú időn át semmi sem látszik korlátozni. Megnyílt tehát az út a nyomtatás elterjedése felé. Ez a forradalmi változás abban gyökerezik, hogy a kor embere a hidraulikus energiában kereste az ipar fejlesztésének lehetőségét, és – úgy tűnik – mindenekelőtt a fémiparhoz kötődik. A Fabrianóban kidolgozott technika – mint azt néhány esetben megfigyelhető – évszázadokon át alig változott valamit. A 17. század végén azonban a hollandok egy olyan gyorsabb és durvább rongyaprító-műveletet dolgoztak ki, amelyben a metódus egy fémrészekkel erősített tartályban, vágólemezekkel ellátott hengerek segítségével a síkvidéken is rendelkezésre álló, szélmalombokból nyert energiával és nagyobb sebességgel forgatva ment végbe. Franciaországban a királyi hatalom számos protestáns papírgyártó iparos menekülése után az ipart a régi jó hagyományokhoz visszatérve kívánta helyreállítani, ám éppen ezzel veszítette el uralkodó pozícióját, és majd csak a papírból készült léggömbbel sikerrel a levegőbe emelkedő Montgolfier-fivérek idején nyerte vissza jelentőségét. Később, mikor a forradalom előestéjén az igények egyre növekedtek, a Didot-cég egyik könyvelője, Louis-Nicolas Robert alkotta meg az első folyamatosan papírt gyártó gépet. Megpróbálták gőzgéppel működtetni, de az eljárás mégis csak lassan, a kereslet növekedésének megfelelően terjedt el a 19. század első felében.

A papír, mint információhordozó ipari előállításának lehetőségéből nem is következhetett más, mint a nagy példányszámban való szöveg- és képsokszorosítás gondolata. A kínaiak már nagyon régen többféle módszerrel használták erre. Régi gyakorlatuk szerint a nagy klasszikusok szövegeit, valamint egyes emberek vagy események emlékét stélékre vészték fel, ezekről papírra lenyomatokat készítettek, amelyeket esetenként kereskedelmi forgalomba is hoztak. Másrészt, viaszra vagy agyagra pecsétlenyomatokat készítettek, előbb mélynyomatként, majd az i. sz. 500 körül már dombornyomatként is, így a képeket és a mágikus szövegeket selyemre, majd papírra nyomtatták. Időnként egészen meglepő az utóbbi eljárás alkalmazása. A 7. század második felében keletkezett *L'histoire de Souei*

(*Soueï története*) például taoista papokat ábrázol, akik a csillagok, valamint a Nap és a Hold állását mutató mágikus szövegek nyomatait készítik lélegzetviszafaftva, hogy ezzel segítsék elő a betegek gyógyulását. Éppen úgy, ahogy a buddhisták sokszorosították a Mester képeit, sőt szobrocskáit, hogy ezzel szerezzenek érdemeket. Végül pedig azt is tudjuk, hogy Shokutu japán császárné – valószínűleg 764-ben – elrendelte, hogy egymillió pici pagodát készítsenek, és mindegyik belsejébe papírra nyomtatott, és vékonyhengerré (57 × 5,5 cm) formált dharangikat helyezzenek; ezekkel kívánta megbékíteni egy felkelést követően a buddhista szerzeteseket.

A képirásos írásmódhoz tökéletesen alkalmazkodó fametszetes könyvek kiadása valamivel később indult fejlődésnek, és első virágkorát a 12–13. században élte. Hatalmas méretű termelést tett lehetővé, a Japánban 1867 előtt előállított könyvek bibliográfiája 600000 tételt tartalmaz, mely meghaladja bármely nagy európai ország könyvnyomtatásának eredményét. Emellett ez a technika a kép és a szöveg közötti szoros egyiséget is lehetővé tette, ellentétben a Nyugaton végül uralomra jutó nyomtatási technikával. Vajon a keletiek tanították-e meg a nyugati világnak a fametszés technikáját? Vagy ez utóbbiak, akik között szintén számos igen kiváló faszobrász működött, egyszerűen újra feltaláltak egy valószínűleg meglehetősen egyértelmű eljárást? Mindenesetre Európában már igen korán alkalmazták ezt a technikát textíliák díszítésére, előbb ismétlődő mintákkal, majd a 14. századtól jeleneteket ábrázolva; úgy tűnik, ezután természetesen váltottak egyik alapanyagról a másikra, és készítettek papírra is nyomtatokat. Bárhogy is volt, az első papírra nyomott, már évszámot is hordozó fametszetek 1417–1437 körülről származnak.

Egyébként számos levéltári adatunk van itáliai, franciaországi, németalföldi és főleg a német államok nyomdászairól, de *Drucker*, *Briefdrucker* vagy *Formschneider* elnevezéssel is gyakran találkozunk, sőt még játékkártya-készítőkről is tudunk, ami szintén a technika széles körben való elterjedtségét bizonyítja. A valószínűleg hatalmas számban sokszorosított nyomatok – hiszen az egyes fametszetekről a dúc teljes elhasználódásáig több ezer lenyomatot lehet készíteni – rendkívül elterjedtek lehetnek, de annál nagyobb csoda, hogy mind a mai napig megőrződött egy részük. Mintegy 10000 különböző darabot vehetünk számba, amelyek részben kötéstáblákban, szekrénykék belső oldalára ragasztva, nyomtatott vagy kézzel írott könyvek illusztrációjaként vagy hajdani otthonok falainak díszítéseként maradtak fenn a régi gyűjtőknek köszönhetően. 80 százalékuk vallásos tárgyú: a keresztre feszítés, Jézus életének jelenetei, Ma-

donnák sokasága vagy a vallási türelmetlenség tárgyai, mint például a Szent Arc, Szent Gergely miséje, de leginkább vallásos közösségek ábrázolásai szerepelnek rajtuk, vagy az utazók védőszentje, Szent Kristóf, a gyógyítóké, azaz Szent Rókus és Szent Sebestyén. A profán ábrázolások között gyakori – a játékkártyák mellett – a Kilenc Vitéz akkoriban igen népszerű ábrázolása, a halál allegóriái (*memento mori*), az ember életének szakaszai, míg a század vége felé megjelennek a hamis pénzek felismerését segítő képek és a satirikus ábrázolások. A sok-sok kutatás ellenére is a nehezen magyarázható fametszetek nemegyszer homályban hagyják születésük eredetét. Kihívást jelentenek a szakértőknek, akik szívesen ismerik fel egy-egy átütött ujjú, szent apát képében dijoni Szent Benignus, a pikárdiai Szent Quentin, a tiroli Szent Cassian vagy a veszfáliai Szent Erasmus alakját. Ezeknél a szakadatlanul másolt dokumentumoknál mindig fenntartással kell kezelni a stílus és az eredet kérdését, és még a vízjelek is, amelyek egyébként Kelet-Franciaország vagy Németország papírmalmaiból valók, csak feltételezéseket engednek meg. Annyi állapítható csak meg biztosan, hogy közülük sok származik Bajorország (Reichenhall, Tegernsee, Ebersberg), Felső-Svárország (Buxheim, Inzighofen) és Ausztria (Mondsee) kolostoraiból, ahol talán nagyobb gonddal őrizték meg őket, és az, hogy a nyomatokon olvasható latin, flamand vagy francia nyelvű legendák az Európa középső részében való igen széles elterjedtségüket bizonyítják.

Az első fametszeteket talán éppen a kolostorok és a zarándokhelyek kezdték terjeszteni, de igazán nagy lendületet természetesen a kereskedővárosok érdekeltsége adott, ahol a fametszők az ács- és asztalos céhekhez társulva elsősorban a testvériségek számára dolgoztak. Ebben a propagandában semmi meglepő sincs, Huizinga például egy klasszikus művében kimutatta, hogy a középkor végén rendkívüli módon felerősödött a kegyesség gyakorlásának és a vallásos megmozdulásoknak az igénye. A kor embere a vallásos dolgoknak meghatározott formát akart adni, amelynek úgy kell belevésődnie a lelkekbe, mint „egy határozott vonalakkal megrajzolt metszet”. A szentség iránti vágyukat a lehető legpontosabb ábrázolásokkal próbálták erősíteni. Legelőször is a hullák képével, hiszen ezzel szinte kézzel foghatóvá vált az emberi mulandóság. A gondolat képekben való megjelenítését segítette elő a kolduló szerzetesek prédikációs művészete, akik hozzá voltak szokva, hogy imádságaikat a memóriagyakorlatok egyes fogásaival rögzítsék, és mondandójukat konkrét példákkal támasszák alá. A szentségnek az anyagban való megtestesítése, azaz rögzítése a korra alapvetően jellemző igény kifejezése. Míg a leggazdagabbak

körében a festőállványon készülő képek és a gobelinek egyre inkább elvilágiasodtak, ugyanakkor a polgárok, a papok és a kézművesek fametszettekkel díszítették környezetüket, és gyakran használati tárgyaikat is. Mindez annyira elterjedt, hogy túlzásaira a legéberebb teológusok figyelmeztettek. Pierre d'Ailly, Nicolas de Clamanges és Gerson gyakran el is ítélték ezeket a túlkapásokat, és minden bizonnyal ez is közrejátszott a szent ábrázolások leértékelődésében, de a képek mindenhol való megjelenésén már nem változtathatott semmi.

A metszők igen hamar kezdték alkalmazni az ábrázolt személyek mondásait tartalmazó feliratszalagokat vagy a freskókon és az üvegablakokon látható rövid magyarázatokhoz hasonló szövegeket. Azt is tudjuk, hogy az individuális kegyesség és a képek iránti igény megnövekedése nyomán a 14. században nagy számban jelentek meg a sorozatban másolt, kis alakú illusztrált imakönyvek. Nem csodálkozhatunk tehát, ha a metszők ezek mintájára fametszetes könyvek megalkotásába kezdtek. Ha funkcionális szempontok alapján rendszerezzük a fametszetes könyveket, legelőbb a falragaszokat és az imák és a parancsolatok tanítására szolgáló könyvecskéket kell megemlítenünk. Így például a *Decalogust*, ahol egy sarutlan karmelitát látunk imádkozni, vagy az *Exercitium super Pater Nostert*, ahol egy angyal (Oratio) tanítja egy ifjú szerzetesnek a Pater Noster mondatait. Ezeket Henri Bogaert, a Groene-dael-i Közös Élet Testvérei tagja *Pomeriuma* által inspirált maximák és egy kép fejtik ki, magyarázzák. Szellemében ettől alig különbözik az a valószínűleg Felső-Németországból származó és bajor kolostoroknak szánt *Ars memorandi Novum Testamentum*, amely Aquinói Szent Tamás tanácsainak megfelelően teljes mértékben felhasználja az ókori gondolkodás forrásait. Ez az egyik oldalon az *Újszövetség* könyveiből különböző részletek címét hozza, a vele szemben levő lapon pedig az Evangelista képét, körülötte azoknak a tárgyaknak az ábrázolásával, amelyek a kérdéses részlet memorizálását segíthetik elő (például egy vödör az irtalmas szamaritánus történetére emlékeztetve).

Ezeknek a könyvecskéknél egy része bizonyosan első áldozási ajándéknak készült. Még inkább pedagógiai segédeszköz lehetett – egy prédikáció magyarázatának illusztrációjaként – az iskolák számára. Nézzük meg közelebbről a Pedrizet által vizsgált tipologikus könyveket, mindenekelőtt a híres *Biblia pauperumot* (a kifejezés a 18. század bibliofiljeitől származik), valamint a *Speculum humanae Salvationist*. Mindkét esetben a 12. század óta a Meuse vidéki zománcművészetben használt tipológiai módszerrel magyaráz a kép, az *Újszövetség* minden egyes képét az *Ószövetségből* vett előképekkel világít meg. Hangsúlyozzuk, hogy egyik esetben sincs szó

valamiféle újító jellegű kiadványról. A szegények bibliája a 14. század elejétől elterjedt volt kéziratos formában Németországban, míg a *Speculum humanae Salvationis*, amely a 14. században Svábföldön vagy Elzászban, a dominikánusokhoz közel álló körökben keletkezhetett, valószínűleg Ludolphus Carthusianus műve volt. Ezt a két könyvecskét tollrajzok díszítik. Velük szemben az *Ars moriendi*, amelynek fametszetes és nyomtatott formája is hatalmas sikert aratott, egy mintegy 300 kéziratból ismert szöveg illusztrációjából született, és csak a metszés megjelenése után vált valóságos albummá.

Mindezeket a műveket, úgy tűnik, mindenekelőtt ministránsgyerekeknek szánták, illetve azoknak a papoknak, akik lelkipásztori munkájukban is felhasználhatták. De a kegyes világiaknak is szólhattak, mint például az Alsó-Ausztriából származó, a domonkos Francesco de Rezza által inspirált *Defensorium Virginis Mariae*, a gyóntatók instruálására szánt *Confessionale*, a számos, elsősorban Németországban megjelent passió, amelyeket a napszakok szerinti imádságok és litániák kísérnek. Más könyvek a zarándoklatokhoz igazodnak: a *Vita sancti Meinardi* Einseidelnhez, Strassburg mellett, a *Vita sancti Servatii* Maastrichthez, a *Mirabilia Romae* pedig mindazoknak szól, akik az Örök Városba mennek zarándoklatra.

Ezeknek a könyvecskéknek az egyik, gyakran francia eredetű csoportja kissé gondosabb irodalmi igényességgel tűnik ki. Például egy nagyon szép *Énekek éneke*, és a híres, illusztrált *Apokalipszis*, amely számos kéziratos példányban ismert, az egyik közülük V. Károly császár könyvtárából, egy másik pedig az angers-i gobelineket ihlette meg. Végül meg kell említenünk a három nagy táblán megjelent *Kilenc Vitéz történetét*, az *Oracles des sybilles sur la Nativité* és a Passiót, csakúgy, mint a Németországtól Alsó-Németalföldre megjelent számos asztrológiai almanachot és naptárat, amelyek közül nem egyet – hogy kelendőbbek legyenek – már mint híres professzorok munkáit hozták forgalomba. Hosszú ideig úgy tartották, hogy ezek a könyvecskék megelőzik a könyvnyomtatás korát. Vízjelek vizsgálata alapján ma viszont már megállapítható, hogy nagy divatjuk 1455-nél nem korábbi. Ezeket a munkákat tehát úgy is tekinthetjük, mint a fametszők visszavágását a nyomtatott könyv megjelenésére. Később majd visszatérünk még erre a tárgyra.

Ugyanebben az időben más metszők, ahogy kikerültek az aranyművesek közül, eredeti szakmájuk hagyományos szerszámaikat, a karcológót és a lyukasztóvésőt használva a metszetek újabb típusait állították elő. Rögön itt van a talán legkevésbé használatos és a technikák közül bizonyosan a legrégebbi, a „lyuggatott” vagy dombormű-metszés. Akár a fametszet-

nél, a metsző „beágyazta” a rajzot, vagyis meghagyta a festékek bevonandó vonalakat és felületeket, és kimetszette a fehér foltokat. Bármilyen logikusnak is tűnik ez az eljárás, mégis természetellenes, minthogy a fém „nem tűri” a festéket, és ellenáll az eszközöknek. A művész tehát visszatért a karcolótűhöz, amellyel fehér vonalat rajzolhatott fekete háttérre, és a lyukasztóvésőhöz, amivel fehéren kiemelhetett részleteket, mint például apró virágokat vagy kereszteket. Fordított eljárással természetesen „pozitív” ábrát is lehetett készíteni, a nagy felületeket kellett ilyenkor kivésni, de ez rendkívüli erőfeszítéseket igényelt. Ebből adódik az ilyen technikával készült művek sötét tónusa, dacára a rajzok igen magas művészi színvonalának.

Sokkal jelentősebb a 15. század második harmadában a rézmetszet megjelenése. Itt a művész egy rézlemezbe vékony vonalakat vés a karcolótűvel, ezekbe kerül a festék. Lehrs összegzése szerint mintegy 3100 ilyen módon készült lemez maradt meg napjainkig, közülük mintegy 600 szignált vagy monogrammal jelzett. Aranyműves és cizelláló műhelyekben kidolgozott, és azokhoz sokáig szorosan kötődő technikáról lévén szó, ez az eljárás kevésbé volt alkalmas az ájtatos képek sokszorosítására, és hamarosan olyan dekoratív elemek vagy műalkotások reprodukálására használták, amelyeket csak egy viszonylag kifinomult ízlésű közönség körében terjesztettek. Az első fametszeteknél kevésbé homályos eredetű ugyan, de az első rézmetszetek megjelenése sem vet fel kevesebb megoldatlan kérdést. Az első azonosított mesterek egyike minden bizonnyal azoknak a fennmaradt játékkártyáknak a művésze, amelyeknek vademberei és asszonyai, állat- és növényábrázolásai tehetséges alkotóra utalnak. A ciklámenek ábrázolása és a megmaradt vízjegyek arra engednek következtetni, hogy ezek a metszetek a konstanzi tó vidékén készülhettek, ahonnan valamivel később a termékeny E. S. mester is származott. Ha hozzátesszük, hogy az egyik *Flagellatio Christi*, a játékkártyák mesterének műhelyéből való metsző művét 1447-re datáljuk, akkor joggal feltételezhetjük, hogy a karcolótűvel készített metszet a Rajna felső vidékén született, és innen terjedt el részint az Alsó-Rajna vidéke, részben Itália irányába.

Most már csak az új technika megjelenésének okait kellene megértenünk. A metódus nyilvánvalóan szorosan kötődik a nem messzire lévő Stájerország bányáiban kidolgozott azon eljáráshoz, amelynek során elválasztják az ezüstöt a réztől. A rézmetszés sokkal kényesebb eljárás, mint a fametszet készítése. Célszerű volt a festékező labda – különösen az alápok kinyomtatásánál – vagy egy kezdetleges sajtó helyett a hengeres sajtó

használata, amely elég erős nyomást tudott kifejteni a papírra, hogy a rézlemezbe bevéssett vonalakból a festék átkerüljön. Ha figyelembe vesszük, hogy ez a készülék meglehetősen hasonló volt egy hengersorhoz, felvetődik a kérdés, vajon itt nem egy, a korban oly sokszor előforduló technika átvételével állunk-e szemben.

A rézmetszéshez hasonlóan a könyvnyomtatás 1435–1450 táján kidolgozott technikája is a fémiparhoz kötődik. Alapelve az, hogy kis fémhasábokat öntve a hasábok egyik végén helyezik el a betűket és a nyomdai jeleket, ezeket formának nevezett keretekbe állítják össze, megfelelő mértékig befestékezik, és egy prés segítségével a lenyomatukat papírlapra viszik. Mindehhez az kellett, hogy sorozatban lehessen előállítani a pontosan azonos szélességű és hosszúságú betűket. Ezért minden egyes betű rajzat egy nagyon kemény fémből (acélból) készült hasáb egyik végére metsztették, majd az így nyert acélbélyegző segítségével a kivésott betű képét egy kevésbé kemény fém (ólom vagy réz) matricába ütötték, végül ezt a matricát beillesztették egy formába, hogy ily módon nagyszámú, ólom–ón–antimón–ötvözetből készült betűhöz jussanak. Azok számára, akik részletesen szeretnék megismerni a kézműves nyomda működését, az *Apparition du livre* (Könyv megjelenése) című művet ajánlhatjuk.

Kevés olyan gazdag dokumentáció van, mint a nyomtatás feltalálása. Természetesen, mint minden alapvető dolog, a Gutenberg-dosszié is őriz még titkokat. Mindenekelőtt itt van az elbeszélő források dolga. A *Mainzi Krónika*, a Guillaume Fichet Robert Gaguinneknak írt, és az egyik első Párizsban nyomtatott könyvben (1472) megjelentett levele, a Velencében 1482-ben Erhard Ratdolt német nyomdász által kiadott *Eusebius Krónikája* vagy az 1499-ben a Mainzban tanult Ulrich Zell által kinyomtatott *Kölner Krónika* mind-mind megegyezik abban, hogy a könyvnyomtatás feltalálója Gutenberg. Az első három szöveg Gutenberget mint a könyvnyomtatás feltalálóját mutatja be, a negyedik pontosít:

„A könyvnyomtatás csodálatra méltó művészetét Németországban, Mainzban, a Rajna vidékén találták fel... Az Úr 1440. éve táján történt mindez, és ettől kezdve 1450-ig ez a művészet és mindaz, ami hozzá kötődik, tökéletesedett. Annak ellenére, hogy ezt a művészetet Mainzban találták fel, mint mondtuk, az első kísérleteket Hollandiában végezték, azokon a *Donatus*okon, amelyeket ott még ez idő előtt nyomtattak...”

Máris felmerül tehát a „holland módszer” kérdése. 1561-ben, igaz jócskán megkéskéve, két harlemi literátor ismételten azt állítja, hogy a könyvnyomtatás városuk találmánya. 1566-ban az orvos Hadrianus Junius a találmányt a város egyik polgárának, Laurent Janszoon, alias Costernek (a Sekrestyés) tulajdonítja, aki állítólag öntött fémbetűk alkalmazásával kinyomtatott egy *Speculum Salvationist*, egy *Donatust* és több más könyvet, mielőtt egyik szolgája ellopta tőle titkát. Ezen kívül 1445 és 1451 közötti dokumentumok Cambrai-ban és Bruges-ben egy *Donatus* és egy Alexander de Villadieu *Doctrinale* eladására utalnak, melyek lehetséges, hogy nyomtatottak voltak. Ha mindazonáltal találtak is olyan doctrinalékat és *Donatus*okat, amelyeket feltehetően Hollandiában, esetleg homokformák segítségével öntött fémbetűkkel nyomtattak, ezek a nyomtatványok a vizsgálatok során Gutenberg találmányánál jóval későbbinek bizonyultak.

Johann Gensfleisch, azaz Gutenberg – felvett neve a családja birtokában lévő, a Jó Hegyhez (*Zu Guten Bergen*) címzett háztól ered – 1394 és 1400 között született Mainzban, ahol aranyműves apja az érsek érmesterének hivatalát töltötte be. Kora ifjúságától megismerkedhetett tehát a fémfeldolgozás technikájával. 1418 és 1420 között, úgy tűnik, szerepel az erfurti egyetem anyakönyvében, éppen ekkoriban hal meg apja. Később, valószínűleg 1428 körül, a céheknek a patríciátus elleni lázadása folytán, amelyben családja is részes volt, el kellett hagynia szülővárosát. Mindenesetre 1434-től Strassburgban találjuk. Tagja az aranyművesek céhének, tisztos jólétnek örvend. Egy hajadon panaszt tesz ellene meg nem tartott házassági ígértet miatt, úgy tűnik, nagy kedvelője a forralt bornak. 1436-ban egy frankfurti származású aranyművesnek, Hanns Dunnenek jelentős összeget, száz forintot tesz le „nyomdához tartozó dolgokért” (*das zudem drucken gehoret*) cserébe. A város egyik polgárával, Andreas Dritzhehnnel szerződést köt, amelyben átengedi neki a drágakő-fényezés egyik eljárását, ez természetes egy olyan városban, ahol fejlett kereskedelem folyik a vidék féldrágaköveivel. Majd egy másik szerződést köt Hans Riffével, Lichtenau bérlőjével, ehhez csatlakozik később Andreas Dritzhehn, majd egy Heilmann nevű aranyműves, amely az Aix-la-Chapelle-i vásárra szánt tükrök előállítására vonatkozó új eljárás kidolgozásának tárgyában készült. Társai részt követelnek az általa űzött egyéb szakmák és művészetek (*Künste und Afentur*) gyakorlásából, és Gutenberg végül jelentős összeget enged át nekik. Ettől kezdve ő is, Dritzhehn is hatalmas lendülettel kezdenek dolgozni, adandó alkalommal Heilmann és a szomszédos asszonyok segítségét is igénybe véve. Andreas Dritzhehn azonban 1438 karácsonyán meghalt. Gutenberg kizárja az elhunyt testvéreit és örököseit a

társulásból ami pert eredményez. Ránk maradt a felek által megidézett 15, illetve 32 tanú vallomása. Világuk sok tekintetben igen hasonlít azokhoz a kis munkacsoportokhoz, amelyek a 19. században a fényképezést vagy a 20. század elején a repülés technikáját kezdték kidolgozni, és amelyeknek néhány fanatikus tagja kudarcoktól sem visszariadó hittel, végső erőfeszítéssel, a tönkremenést is vállalva dolgozott a siker és a nagy anyagi előremenetel ígéretében. Ez a történet azonban egészen más környezetben játszódik.

A társulás által gyártott tükrök például arra szolgáltak, hogy a zarándokok kalapjára erősítve begyűjthessék az Aix-la-Chapelle-i papság által bizonyos alkalmakkor a székesegyház galériájára közszemlére kitett Szent Szűz-ereklyékből kiáradó kegyelmet. A vallomások viszont arról szólnak, hogy Gutenberg megsokszorozott erőfeszítéssel próbálta elérni, hogy senki ne láthassa meg azt az esztergályos készítette sajtót és a hozzátartozó berendezéseket, amelyeken akkoriban dolgozott, s amelyeket Dritzhehn Claus nevű testvérénél helyeztek el. Andreas Dritzhehn halála előtt nem sokkal azonban Gutenberg elküldi Lorentz Beldeck nevű szolgáját a Clausnál őrzött „formákért”. Vajon mire következtethetünk ennek a hűséges és szorgalmas szolgának a tanúvallomásából?

„Lorentz Beldeck azt vallotta, hogy Johannes Gutenberg elküldte őt egy alkalommal Claus Dritzhehnhez, boldogult fivére, Andreas halála után, azzal az üzenettel, hogy Claus senkinek se mutassa meg a nála őrzött sajtót, amit az tanúsított is. Azt is mondta nekem, hogy el kellene mennie a sajtóhoz, és kinyitni azt két csavar segítségével, ekkor a részek elválának egymástól, ezeket a darabokat bele- vagy alá rejtené, és ezután így senki nem látna és nem értene semmit.”

Vajon Lorentz Beldeck többet tudott-e minderről? Mindenesetre Claus Dritzhehn azzal vádolta, hogy elhallgatta az igazság egy részét. Egészítsük ki ezt a rejtélyes anyagot egy utolsó adalékkal, mely az Andreas Dritzhehn két, őt túlélő testvére, Claus és Georg közötti örökösödési perhez kapcsolódik. Az egyiküknek egy prés jutott – minden bizonnyal az, amelyikről itt szó volt, aztán egy vágóeszköz (das Scitzelzeug) – talán egy kőcsiszoló szerszám lehetett –, a másikuk kis és nagy méretű könyveket örökölt. Ki tudja, ezek talán már Gutenberg sajtójának termékei lehettek? Két német tudós, Wolfgang Stromer von Reichenbach és Gerhard Picard professzorok talán egy napon meg tudják majd világítani ezt a rejtélyes ügyet. Addig is leszögezhetjük viszont, hogy Strassburg ebben az időben

nem volt túlságosan dinamikusan fejlődő város. Ennek ellenére a székes-egyház nem régen befejezett építése számos kézművest és művészt vonzott oda, másrészt ekkoriban terveztek itt zsinatot tartani, amely, akárcsak Bázeli esetében, odavonzotta volna a katolikus értelmiségi elitet. A mi feltalálónk által „tanított” két „szakma”, azaz a drágakövek és a féldrágakövek csiszolása, valamint az antimón felhasználásával előállított tükör nürnbergi specialitás volt, s kérdés, vajon töltött-e valamennyi időt Gutenberg a fémiparnak ebben a fővárosában? A harmadik művészet komoly tőkét igényelt, és Dritzhehn, úgy tűnik, valóságos vagyont fektetett bele, ha arra gondolunk, hogy nem csak egy „titkot” fizetett meg, de a kísérletek folytatásához, sőt esetleg a gyártás megindításához szükséges alapanyagot is beszerezte.

Dritzhehn, Heilmann és Riffe az Ammeister kereskedőcsoport tagjai voltak, és azon kevés strassburgi kereskedő közé tartoztak, akik betársultak a Dél-Németországtól a Németalföldre, a Rhône-vidék és Lombardia felé irányuló nemzetközi kereskedelembe, mögöttük pedig már kirajzolódik egy nagy német kereskedő-bankár, Friedel von Seckingen sziluettje, aki Elzászban a német pénzügyvilágot képviselte. Nehéz időkben záloghitelt és garanciát nyújtott nekik, és a minket érdeklő perbe is beavatkozik. Minden arra látszik utalni, mintha szereplőink egy nagyhatalmú, Nürnbergben székelő kartell egy részlegének lennének tagjai. Gutenberg 1444 és 1448 között eltűnik. Nyomára bukkanunk-e valaha Hollandiában, Bázelen vagy Velencében?

Ugyanezekben az években azonban színre lép két újabb feltaláló, Procope Waldfoghel és Girard Ferrose. Az előbbi az adatok tanúsága szerint járatos az ezüst-, illetve esetenként az aranyművességben, az utóbbi pedig lakatos és órás. Ha Ferrose útvonalát nehezen tudjuk is rekonstruálni, Waldfogheléről van némi fogalmunk von Stromer professzornak köszönhetően. Egy német származású, 1367 és 1418 között a késes iparban ismert, prágai családból való. 1418 után a család, úgy tűnik, a huszita háborúk áldozatává vált. Procope 1433–1434-ben részt vesz nürnbergi fémipari munkákban. Minden bizonnyal ott tanulja meg az ólom, az ezüst és a réz elkülönítését az ércekből. 1439-ben, Bázeltól nem messze, Luzernben nyer polgárjogot, ahová családi kapcsolatok fűzték. Végül 1444 elején Avignonban találjuk, ahol hagyományosan nagyszámú másoló és könyvkereskedő élt. Ekkoriban többeknek tanítja a mesterséges írást (*ars scribendi artificialiter*): a zsidó David Caderousse-nak, Manuel Vitalisnak, a daxi egyházmegye jogászának, barátjának, Arnaud de Coselhacnak és végül Georges de la Jardine-nak, a város egyik igencsak gazdag polgára-

nak. Leggyakrabban Ferrose-zal lakik együtt, akinek szintén megtanítja technikáját. Ferrose-ról tudjuk, hogy zálogba tesz egy órát, csak hogy megtarthassanak egy náluk levő szerszámkészletet. A két embernek azonban valószínűleg más érdekeltségei is voltak. Caderousse például Waldfoghelnak egy hideg festési eljárást tanít meg, amely talán színes festékek, tinták előállítására is alkalmas lehetett. Ferrose pedig vállalja, hogy a tizenhat éves, Troyes-ba való Godininek az órasság és a lakatosság mesterségét csak úgy megtanítja, mint a bombavetőket és a csatakigyók készítését, vagyis „mindazt, amiben ő járatos”.

Waldfoghel és Ferrose ezeknek a dokumentumoknak a fényében technikailag igen képzetteknek tűnnek. Valószínűleg tudomásuk lehetett Gutenberg kutatásairól is, hiszen Walter Riffe, egy Hanzából származó rokon, aki Strassburgban aranyműveskedett, ráadásul Gutenberg szomszédjaként dolgozott is vele, ekkortájt gyakran időzött Avignonban. Persze jó lenne tudnunk, mi is az embereink által alkalmazott mesterséges írás.

Lássuk csak a múlt században Réquin abbé által feltárt iratgyűjteményt. Caderousse 1446-ban 27 héber, vasba metszett (*scissas in ferro*) betűt rendel, valamint fából, ónból és vasból készült eszközöket. Ekkor már két éve 408 latin betű van zálogként a birtokában. Érdekes lehet végül, hogy a szerződés kötésnél közreműködő két tanú egy avignoni lakatos és egy troyes-i árvas-készítő. Ugyanakkor egy 1444. július 4-én kelt irat a Waldfoghelnél Vitalis által megőrzésre hagyott eszközök között említ két acélból készült ábécét (*duo abecedaria callibis*), két vasformát (*formas ferreas*), 48 ónformát és még néhány más, a mesterséges íráshoz (*ars scribendi artificialiter*) szükséges tárgyat. Majd Vitalis, amikor kilép a társulásból, vasból, acélból, rézből, sárgarézéből, ólomból, ónból és fából készült szerszámokat ad el. Mindez már egy komoly, specializálódott eszközökből álló felszerelésre utal, amely azonban éppolyan rejtélyekben gazdag, mint Gutenbergé Strassburgban.

1430-ban, a patríciátus és a céhek közötti megállapodást követően, Gutenberget is hazahívták Mainzba, ő azonban nem válaszolt a hívásra. Talán volt is valami igaza, mert pártvezérré lett sógora 1444-ben kénytelen volt Frankfurtba menekülni. Végül mégis hazatért, és 1448. október 17-én kölcsön-szerződést írt alá rokona, Arnold Gelthuss, gazdag mainzi polgár kezessége mellett. 5%-os kamatra 150 forinthez jutott. Ez a jelentős összeg szolgálhatott minden valószínűség szerint egy nyomdafelszerelés beszerzésére. Ezután egy másik helyi polgár, Johann Fust tűnt fel a színen. Gazdag bankár-kereskedő családból származott, valószínűleg

nürnbergi kereskedelmi kapcsolatai is voltak. Előbb ügyvéd volt, majd különböző hivatali tisztségeket visel, öccse pedig, aki a főpolgármesterségre pályázott, építész vagy aranyműves volt. Johann Fust 1450-ben feltalálónknak 800 forintot kölcsönöz – ez 100 hízott marha ellenértéke – 5%-os kamatra, bizonyos szerszámok (*Geczeuge*) elkészítésére, majd 1452-ben évi 300 forintot ígér neki a közös vállalkozásban kezdett könyvkészítésre (*Werk der Bucher*), amelyhez további kiadásokat is terveztek, pergamen, papír és festék beszerzésre. Hőseink tehát minden bizonnyal egy nagy vállalkozás előkészületeihez jutottak el, és a szakértők egyetértének abban, hogy ez a folyamatban levő vállalkozás csak a híres, a tökéletes nyomtatvány példaképének tekintett, 42 soros *Biblia* lehetett. A folytatás már ismert. Fust azzal vádolja Gutenberget, hogy nem fizette vissza a neki folyósított előlegeket. Perre ment az ügy, a feltalálót kötelezték, hogy adja vissza a befektetett tőke még megmaradt részét, és fizesse meg az esedékes kamatokat is.

Két évvel később, 1457. október 14-én megjelent a *Mainzi Psalterium* (*Mainzi Zsoltároskönyv*), az első datált és készítői – Johann Fust és egy újonnan érkezett, Peter Schoeffer – által szignált, nyomtatott könyv. Minthogy elérkezett a haszon élvezetének és a találmány kiaknázásának ideje, Gutenberg neve – feltehetően megsebezve és feleslegességének tudatában – ismét eltűnik a dokumentumokból. Megnyugvásra ad viszont okot az, hogy 1465-ben Adolphe von Nassau, az új mainzi érsek személyes szolgálataiért nemességet adományoz Gutenbergnek, és kötelezettséget vállal arra, hogy évente egy udvari öltözeten kívül még 20 mérő gabonát és két hordó bort is biztosít számára. Valószínűleg magánzóként folytatja a nyomdászkodást, mert halálakor a városi testület kapja meg az érsektől a hátrahagyott nyomóformákat, eszközöket és egyéb tárgyait.

Végezetül szólnunk kell néhány szót ennek a detektívregénynek is beillő történetnek a legkésőbbben színre lépő szereplőjéről, Peter Schoefferről, aki 1449-ben még párizsi diák. Ez idő tájt másolt le egy Arisztotelész-kéziratot olyan gyönyörű írással, ami már akár a *Mainzi Psalteriumra* (*Mainzi Zsoltároskönyv*) is utalhat. Az 1455-ös perben mint tanút idézik meg, és ott mint a Fust-féle társulás technikusa jelenik meg. Fust 1467-ben egy párizsi utazás során meghal, Schoeffer pedig feleségül veszi leányát. Csak 1502-ben tűnik el a szemünk elől, de néhány évvel korábban nem felejtí Johann de Tritenheimnek kifejteni, hogy a Gutenberg által és Fust segítségével feltalált nyomtatást – a betűöntés könnyebb módját megtalálva – ő tökéletesítette. Egyik fia Bázelen telepedett le, a

16. század elején az Európát behálózó üzleti élet betűkereskedőinek egyike.

Hagyományosan meg kellene most kísérelni az impresszumadatok nélküli első nyomtatványok vizsgálatát, hogy megpróbáljuk meghatározni az egyes nyomdászoknak tulajdonítható részt előállításukban. Mindenekezlőtt szögezzük le, hogy mindazok, akik belefogtak ebbe a kísérletbe, semmi biztosat se tudtak megállapítani, még akkor sem, ha a Balbi *Catholicon*jára vonatkozó legfrissebb tanulmányok tettek is néhány nyugtalanító megállapítást az első nyomdászok által alkalmazott módszerekről. Mindazonáltal vajon milyen jelzéseket találhatunk a feltalálók és a tőkés-társak indítékaira a könyvek és a könyvecskék listáját tanulmányozva? Vizsgáljuk át Seymour de Ricci elavult, ám újabbal azóta sem helyettesített összegzését. Megvannak a mainzi régió összeírásainak kötetáblájából származó rövid szövegtörödékek, amelyek egy eltűnt, ám valószínűleg meglehetősen jelentős termelés roncsai csak. Itt vannak rögtön az adminisztratív nyomtatványok, mint például a híres búcsúcédulák. Az ilyen dokumentumok mechanikus úton való sokszorosítása mögött húzódó érdek igencsak szembeötlő, hiszen arról van szó, hogy a minél kisebb költséggel előállított nyomtatványokkal a lehető legtöbb pénzt lehessen begyűjteni. De nem sokban különböznek tőlük az almanachok vagy a kalendáriumok sem; minden év elején, a lehető leggyorsabban és legnagyobb számban kellett előállítani őket, akár Nyugaton, akár Keleten. Aztán itt van a Donatus-kötetek sokasága, melyek a fametszetes könyvektől vették át a stafétát, és mint korábban már láttuk, sejtjük a közönség érdeklődésének okait. Másfelől pedig itt vannak a nagy nyomtatványok: a 42 soros *Biblia*, amely egyaránt célozhatta az érdeklődők figyelmének felkeltését és a piac meghódítását is. A másik ismert mű 36 soros, minden bizonnyal egy konkurens műhely terméke, a Balbi *Catholicon*, a 13. század egyfajta enciklopédiája és néhány más jeles alkotás.

Összefoglalva tehát, a nyomdaművészet kettős funkciót lát el: sorozatban állítja elő a körleveleket, a rövid szövegeket és a kézikönyveket, nagyrészt a helyi közönség számára (erre Gutenberg csak élete vége felé vállalkozott), és emellett könyveket sokszorosít, amivel le tudja szorítani az árakat úgy, hogy közben egy hatalmas potenciális piac meghódításának reményében munkálkodik. Ez volt például Fust és Schoeffer szerepe, akik minden bizonnyal alkalmasabbak voltak erre a fajta üzletre, mint Gutenberg. Megérthető-e vajon, hogy milyen lendítő erők játszottak szerepet a könyvnyomtatás fejlődésében és alkalmazásának általánossá tételében? A technikai haladástörténet arra emlékeztet bennünket, hogy a könyvnyom-

tatás feltalálása más felfedezések láncolatába illeszkedik. A kezdetek, a papír európai megjelenése és a fabianói fémfeldolgozó-ipar által kidolgozott, megfelelő hatékonyságú eszköztár a viszonylag rövid ideje használt bütykös vezérlésű őrlőmalom alkalmazásával, valamint hozzátársult a textíliák díszítésére szolgáló technika, a fametszetes dúcok papíron való használata. Így született meg a képek és a szövegek mechanikus sokszorosításának ötlete. Mindez azonban nem elegendő. Ugyanakkor a nemesfémek iránti igény a szakembereket egy új technika alkalmazására szorítja, amellyel el lehet választani egymástól az egyazon ércben található ezüstöt, rezet és ólmot, és egyre újabb és újabb bányákat lehet kitermelni. Ezzel egy időben ismerik fel az antimón előnyös tulajdonságait. Ennek a fejlődésnek a létrehozói az első modern technikusok, akik megérdemlik a mérnök elnevezést. A Bertrand Gille által megtalált jegyzetfüzeteik, Leonardo da Vincit jócskán megelőzve, igencsak gazdag képzeletéről tanúskodnak. Az első nyomdászok az ő kutatásaikból merítve tanulmányozzák a különböző, addigra már nagy mennyiségben rendelkezésre álló fémek tulajdonságait; felfedezik a különböző szerszámok sorozatban való előállításának módszerét az alacsony hőfokon olvadó, s így önthető ólom, ón és antimón ötvözése révén. A különböző színezőanyagok iránt is érdeklődnek, amelyek majd a festékek előállítását teszik lehetővé – lásd Waldfoghel említett példáját. Ne csodálkozzunk tehát azon, hogy ebben az időszakban, amikor rézlemezekhez nagy mennyiségben és könnyen hozzá lehet jutni, nyomban felmerül annak gondolata, hogy ezekre különösen finom metszeteket készítsenek. Ehhez azonban egy nagy hatóerejű, a lemezhengerek példájára kitalált, hengeres prést kell alkalmazni. A rézmetszet technikája minden bizonnyal a konstanzi tó vidékén született, Luzern mellett, ahol Waldfoghel élt, de azt is felvethetjük, vajon a rézmetszés és a könyvnyomtatás technikája nem ugyanabban a körben került-e kifejlesztésre?

Már csak annyit kellene tudnunk, pontosan milyen kutatásokat folytatott Gutenberg Strassburgban, Waldfoghel pedig Avignonban. És legfőképpen, mit csinált Gutenberg mainzi időszaka alatt? Mivel mint érme- és pénzverő, illetve tükröket sorozatban készítő iparosember ismerte a nürnbergi technikákat, így megfelelő helyzetben volt, hogy kiötölje a könyvoldalak egyes jelekre való szétbontását, majd újra összerakja őket kicsiny fémprizmák segítségével. De semmiképpen nem rekonstruálhatjuk az egyik vagy a másik feltaláló bizonytalan próbálkozásait, és meghatározni sem vagyunk képesek a találmányban való részesedésük pontos mértékét. Ám ez egyébként sem lenne célja ennek a könyvnek. Ezzel szemben

szeretnénk viszont tudni, vajon hogyan vélekedtek ezek az emberek tevékenységük következményeiről. Talán egy jobb világról álmodtak – mint például a feltaláló Gabriel Martin, aki 1938 körül arról beszélt nekem, hogy a „hangos könyv” milyen hasznos lehetne a vakoknak. Ez azonban egyáltalán nem biztos; nem szimbolikus értelmű-e, hogy ugyanazok a feltalálók, akik tanítványaiknak a mesterséges írást tanították, alkalmasint ugyanőket az ágyúkészítésre is oktatták.

Valójában a feltalálókat űző gondolatok nem ebből a világból valók. Szenvedélyes képzelet szülötteiként utópiákból táplálkoznak, és minden akadályt könnyen lesöpörnek az útjukból. Jó esetben ez időnként a fejlődést viszi előre, ám minden alkalommal mérlegelni kell az árat – ma már ezt mindennél jobban tudjuk. És ez az ár minden bizonnyal alacsonyabb lehetne, ha azok a finanszírozók és technokraták, akiké általában az utolsó szó, minden alkalommal mérlegelnék döntéseik következményeit, és racionálisabban tudnák irányítani hatalmi- és pénzmanipulációkat. Még ha a sokszor az ilyen fokozott vakmerőségnek akár az élet lehet az ára. Mindezek ellenére Gutenberg és Waldfoghel az információközlés és -csere múzeumában csupán egy-egy tárlót kaphatnak. Mellettük a nyomtatás világában más, régebbi, bölcsebb, de kevésbé mozgékony és dörzsölt alakok is felmerülnek, például a távol-keleti nyomdászok.

A cél itt is azonos volt, hiszen a képeket és a szövegeket kell papírra átvinni. A keletiek szemében Buddhát vagy szutrákat reprodukálni minden bizonnyal érdemnek számít. Az első európai fametszetek, amelyek gyógyító- vagy védőszenteket ábrázoltak, valószínűleg hasonló kegyeleti célból készültek. A könnyen megmunkálható, puha falemezeket használva, a fametszési könyvtechnika könnyedén megoldotta az ezernyi írásjelet használó kínai írásmód problémáját – annál is inkább, mert az ilyen metszetek papírnyomatának elkészítése semmiféle prést nem igényelt. Egy egyszerű lószőrkefe sokkal inkább megfelelt a célnak, és nem is rongálta a fadúcot. Azokban az országokban, ahol az írástudók egyúttal szépírással is foglalkoztak, és gyönyörködni tudtak az ecset finom vonalaiban a papíron, az a tény, hogy azonos jeleket kellett újra- és újravésni, egy ügyes metsző számára a legkülönbözőbb árnyalatok visszaadására adhatott módot. Ennek ellenére nagyon hamar mozgatható betűket kezdtek használni. A 11. században, egy alkimista kovács, Pi Cheng készített ilyeneket tűzben keményített folyékony ragasztó és agyag alkalmazásával, és ez az eljárás a Song-dinasztia idején (960–1290) egész sor mű nyomtatására szolgált. Később, minden bizonnyal a 16. század elején egy főként mezőgazdasági és technikai értekezéseket író, igen termékeny szerző, Wang

Tzhen, mintegy 60000 fába vésett betűt készíttetett, és egy több száz példányban megjelenő helyi újságot nyomtatott ki. Elképzelhető tehát, hogy a 12–13. század táján már állítottak elő mozgatható fémbetűkkel Koreában és Kínában nyomtatványokat. Az 1972-ben, a Francia Nemzeti Könyvtárban bemutatott, 1377-ből származó, *A buddhista pátriárkák nevelésére szolgáló értekezés*, úgy tűnik, ily módon készült. Ezután egy újabb, a Yidinasztia kerül hatalomra a Kínában. Első uralkodójuk, T'aejo (1392–1398) egész sor fametszetes könyvet jelentet meg, és mintha valami más eljáráshoz folyamodna. Utóda, T'gong (1400–1418) ugyanis 1403-ban kelt rendeletében bronzból öntött betűk készítését rendeli el. Intézkedését a falapok gyors elhasználódásával indokolja, valamint azzal, hogy nehézségekbe ütközik a könyvek behozatala Kínába, pedig a buddhizmussal szemben királyságának új politikáját az immár uralkodóvá vált konfucianus eszmékre alapozva kell kodifikálni. Jellemző tény, hogy ez a magát felvilágosultnak tartó uralkodó nem akarta népére hárítani a vállalkozás költségeit, és úgy döntött, a kincstárral fizetteti meg azokat. A királyi család, a miniszterek és egyes magas rangú funkcionáriusok végül is kénytelenek voltak megfizetni a rájuk eső részt. A dolog tehát mégis megvalósult, és az akkor létrehozott császári műhely 1409-től egészen a 19. századig folyamatosan nyomtatott könyveket mozgatható betűk alkalmazásával. Az alkalmazott eljárás szinte kísérteties módon idézi Gutenbergét. A vésett betűminták, azaz ez esetben kis, vésett fahasábok lenyomatát fém öntőminták aljába töltött finom homokba, „matricákba” ütik. Az így öntött betűk bronzból vannak, a legkopásállóbbak pedig ólomból. Mindazonáltal Séjong király (1418–1450), akinek uralma alatt a nyomtatás művészete fénykorát élte, a tűzéségét is fejlesztette, és kidolgoztatott egy réz pénzérme-sorozatot, kézművesei pedig sorozatban konvex tükröket készítettek bronzból. Ő rendelte el egy olyan ábécé megalkotását is, amely a nép szélesebb rétegeinek lehetővé teszi az írás elsajátítását. Így született meg 1441-ben a szanszkritből táplálkozó, 18 mássalhangzóra és 10 magánhangzóra épülő rendszer. Látjuk tehát, hogy a kínaiak kevés késéssel kidolgoztak egy másikféle mozgatható betűs nyomtatási eljárást. Ezekből a ragyogó kezdeményezésekből azonban semmiféle „lendületes fejlődés” nem következett. A kínaiak megmaradtak fametszetes könyveiknél, a koreaiak pedig csak a 20. században kezdték széles körben alkalmazni ábécéjüket. Ebben a két országban a nagy vállalkozások egyébként mindig is az állam vagy valamilyen mecenatúra kezében voltak, és soha nem alakulhattott ki a könyv dinamikus piaca. Sőt, Séjong király bölcsen még azt is megtiltotta, hogy a palotájában néhány száz példányban kinyomtatott köny-

veket áruba bocsássák. Ily módon a könyvek tehát csakis a magas funkcionáriusok maroknyi csoportjához jutottak el, akik egy teljesen megmeregvedett társadalomban mind a képirás jeleinek értelmezését, mind általában a szellemi javakat uralták, kezelték és elosztották. Mindez akkoriban is így volt, amikor a Mainzban nyomtatott könyvek már egész Európában elterjedtek, s a földrész – egy maroknyi tőkés polgár haszonkeresése nyomán – mintegy harminc év alatt megtelt nyomdákkal. Európának ez a kicsiny szigete a gondolat piaca révén ennek az egész hatalmas kontinensnek lendítőkereke lett, míg a Kelet még hosszú évszázadokig mozdulatlan maradt. El kell hát ismernünk a kapitalizmus előnyeit a szigorúan hierarchizált, s az ezzel elválaszthatatlan etatizáltságba dermedt, bénult társadalmakkal szemben.

4. „Ez meg fogja ölni amazt”

Teljesen természetes dologként jelenik meg tehát a könyvnyomtatás ezen a rajnai vidéken, Európa közepén, vagyis különböző világok útke-resztesződésében. Most már csak a találmány kereskedelmi hasznosítása volt hátra. A 42 soros Biblia, ebben az értelemben, szinte referenciamunkaként is felfogható. Azt kellett ugyanis bizonyítani, hogy mostantól lehetővé vált a kalligrafikus kéziratokhoz nagyon hasonló, ám sokkal olcsóbb könyveket – ráadásul sorozatban – előállítani. Ugyanezen elv által vezérelve a buxheimi egyházközség jóváhagyásával 1457-ben megjelentetett *Psalterium* – az új idők jeleként – már az első nyomtatott reklámot, azaz kiadóinak címét is feltüntette, amelyhez – egy napjainkig megőrzött példányban – a kiadói jelvény is társult. Már ekkor látjuk a nem kézzel, utólag, hanem mechanikus úton készített, többszínű iniciálék festésére tett első kísérleteket.

Fust és Schoeffer ettől kezdve az európai piac meghódítását tűzik ki célul. Fust 1466-ban, Párizsban hal meg. 1468-ban Schoeffer még mindig Párizsban van, hiszen itt raktáruk, gyáruk is van. Könyveiket Frankfurtban, Lübeckben, Angers-ban és Avignonban is árulják, Schoeffer hirdetési falragaszokat is nyomtat róluk, hasonlóan számos versenytársához.

Mainz viszont hamarosan elveszíti monopol helyzetét. Vajon hatással volt-e erre Gutenberg Strassburgban végzett munkája? Hiszen Ruprecht érsek különösen pártfogolta volna ott a nyomdászatot. Mindezenetre 1458-ban vagy 1459-ben Mentelin, a város egyik jegyzője, aki legalább 1447 óta él és írnokoskodik itt, műhelyt nyit, amelybe betársult

Eggestein, a főpap officiális és pecsétőre, és kölcsönös fogadalmat tesznek egymásnak, hogy az új mesterség titkát senkinek sem fedik fel.

Ugyanezekben az években Gutenberg céhtársai – úgy tűnik – Bambergben telepednek le, és valószínűleg itt nyomtatják ki a 36 soros *Bibliát*. Ezenközben 1462. október 27-ről 28-ra virradó éjjel Adolphe von Nassau csapatai megrohamozták és kirabolták Mainz városát, amely inentől ismételten zavargások színhelyévé vált. A német nyomdászok ekkor kirajzanak Európa. Nézzük csak meg az *Apparition du livre* térképét! 1465-ben Róma mellett, Subiacóban vannak, 1466-ban Velencében és magában Rómában.

A germán tartományokban is fel-feltűnik egy-egy sajtó. 1464 és 1466 között Kölnben, majd délebbre Bázelen, Konstanzban és Augsburgban 1468-ban, Nürnbergben 1469-ben, Beromünsterben 1470-ben. Párizsban 1470-ben, Lyonban 1473-ban jelenik meg. 1480 körülre kirajzolódik a műhelyeloszlás képe: mintegy 15 működik a Németalföldön, nemritkán a Közös Élet Testvérei befolyása alatt, kb. 20 Dél-Németországban, harminc van Itáliában, de találhatunk sajtókat Sevilla, London, Breslau, Koppenhága, Prága és Budapest (!) táján is. Az itt kijelölt hatalmas terület népesedése egyre nő, valamivel később pedig a könyvkészítés területe egészen Danzigig és Stockholmig terjed. 1501. január 1-je előtt ez mintegy 250 központot jelent.

Ez az a legendás dátum, amely után a megszülető könyveket már nem nevezik ősnymtatványnak. A legutóbbi, inkább lefelé kerekített becslések szerint ez a 15. század végéig mintegy 27 000, napjainkig fennmaradt kiadványt jelent. Ez hozzávetőlegesen két generáció alatt tehát valószínűleg több mint tízmillió terjesztett példányról tanúskodik, melyet azonban a korabeli, nem egészen 100 millió lakosú Európának bizonyosan csak néhány százezer olvasója használt. Ez a – főleg a kor viszonyaihoz képest – rendkívüli gyors elterjedés azt bizonyíthatja, hogy a könyvnyomtatás feltalálása – mint aztán sok minden – az információcsere forradalmát hozta meg. A felgyorsult kapcsolatteremtés és az egységesedő európai piac korszakában a könyvnyomtatás teljesen természetes módon igyekszik a felnövekvő polgárság igényeinek megfelelő ideológiai bázis fejlesztésére alkalmas eszközökkel felszerelkedni. E folyamat kiindulópontja Németország. Egyetlen más szellemi találmány sem mozgatta meg ennyire a kortársak képzeletét és egyetlen sem dicsőítettek még ilyen mértékben.

1532-ben Gargantua azt írja Pantagruelnek, hogy a nyomdászat – mintegy – isteni jótéteményként született, amikor is ezzel egy időben –

ellentéppárjaként – a tüzéség fejlődését az ördög szorgalmazta. Rabelais-t minden bizonnyal a béke és a háború művészi szembeállítását jelképező klasszikus toposz inspirálta, ugyanakkor fel kell tennünk azt a kérdést is, vajon nem tudhatott-e Waldfoghel és Ferrose történetéről, amely ráadásul Avignonban, Lyontól nem messze játszódtott.

Luther maga is többször feltette azt a kérdést, helyes volt-e lefordítania a Bibliát, amely így olyan olvasók kezébe is eljutott, akik az ő szemében kárhoztatandó következtetéseket vontak le belőle. Számos humanista kortársához hasonlóan ő is tartott attól, hogy a könyvek elburjánzó terjedése nem vezet-e felületes olvasáshoz.

Három évszázaddal később Claude Frollo, a Notre-Dame archidiakónusa egy nürnbergi kiadású Petrus Lombardus-kötetet lapozgatva a következő, első olvasásra rejtélyesnek tűnő mondatot mondja: „A könyv meg fogja ölni az épületet.” Innen származik címét követő híres meditáció: „*Ez megöli amazt*”. Victor Hugo prófétai hangon jelenti ki regényének hősnőjét, a Forradalom megszegényítette katedrálist látva – amely akkor még Viollet-le-Duc későbbi ékítményei és szobrok nélkül, csontvázként meredt az ég felé – hogy a könyvnyomtatás meg fogja ölni az Egyházat. Hogy „az emberi gondolat megváltoztatja a kifejezési módot is, s hogy az egyes nemzedékek vezéreszméje már nem ugyanolyan formában jelenik meg, s az oly erősnek és időt állónak tűnő, kőbe vésott könyv átengedi helyét a papírból készültnek, amely még sokkal erősebbnek és tartósabbnak fog bizonyulni.” Erejét pedig annak köszönheti, hogy a nyomtatás elterjedésével szinte elpusztíthatatlanná vált. Mondhatnánk, hogy mindez csak költészet. De egy olyan költőé, aki előre megérezte a korok építészeti és gondolati struktúrái közötti kapcsolatokat. Egy olyan költőé, aki arra int bennünket, hogy álljunk meg, és gondolkodjunk el arról, mit áldoz a Nyugat cserébe a könyvnyomtatás feltalálásáért.

Mindenekelőtt áldozatul odavetett egyfajta képnyelvi világot, amely eltűnt az azóta eltelt több évszázad során. Láthattuk, hogy a késői középkor, Gutenberg korának társadalma, milyen szenvedélyesen kötődött a vizuális ábrázolás formáihoz és a költőket és a prédikátorokat nemegyszer inspiráló képekhez. A metszet és a fametszetes könyvek – a nyomtatott könyv legyőzött vetélytársai – méltó jelképei ennek a kornak. Ellentétben a róluk alkotott keleti felfogással, ezeket a metszeteket mára már csak a képtörténet egy állomásának említhetjük. Ez éppúgy érvényes a templomok üvegablakaira és freskóira, amelyekhez ezek a képi ábrázolások szorosan kötődtek, mint a szöveggel ellátott képekre, egyszerű jegyzetekre

vagy magyarázatokra. Az esetek túlnyomó többségében a szöveg nem is elengedhetetlen a képekben elbeszélrt történet megértéséhez.

Másrészt viszont az is igaz, hogy öt évvel az 42 soros *Biblia* megjelenése után Albrecht Pfister, a bambergi érsek titkára megkezdte az első *illusztrált* könyvek kiadását. (1460–1464). A szöveget és a fametszeteket előbb külön-külön nyomtatták ki, csak később tanulták meg, hogyan kell beilleszteni a dúcokat a nyomóformába, és a sajtókar egyetlen, egyidejű lenyomásával kinyomtatni mindkettőt. Az ezzel a módszerrel kiadott művek választéka figyelmet érdemlő. Az *Ackermann von Bohmen* című történet például egy csehországi földműves és a Halál közötti dialógus, amelynek szerzője, Johann von Saaz több kancellárián dolgozott, és nyilvánvalóan művelt ember lehetett; vagy a *Vier Historien* című mű Edelstein tollából, mely József, Ruth, Eszter és Tóbiás egy-egy történetéről szól. Ulrich Boner a berni kanton egy kis falujának bérlője egy domonkos szerzetes erkölcsi meséinek sorozatát adta ki, de megemlíthetünk egy biblia pauperumot is. A *Biblia pauperum*ok olyan könyvecskék, amelyeket nagy számban nyomtattak ki, s rendeltetésük elsődleges célja az volt, hogy a kolduló szerzeteseknek a német falvakban elmondott prédikációit illusztrálják.

A nyomtatott s még inkább az illusztrált könyvek kiadásának lendülete csakis visszatetszést szülhetett a fametszők körében, akik versenytársat láttak benne, és saját visszaszorulásuktól tartottak. 1466 körül megkísérelték megakadályozni, hogy Günter Zainer Augsburgban műhelyt létesítsen, majd annak az asztalos–ács céhnek a segítségével, amelynek tagjai voltak, megpróbálták megtiltani a kiadott könyvek illusztrálását. Ennek az ellenállásnak tulajdoníthatjuk, hogy Németországban Pfister sorozatán kívül egyetlen nyomtatott könyvet sem illusztráltak, mielőtt Gunther Zainer Augsburgban és testvére, Johann Ulmban, a játékkártya akkori fővárosában 1471–1472-ben kibocsátották volna a maguk sorozatát, amelyet, ezzel szinte egy időben vettek át a bázeli és a nürnbergi nyomdászok.

1471 és 1480 között a képes könyvek valóságos könyvtárát hozták létre, egyebek mellett helyet kapott benne a *Legenda Aurea*, a *Speculum vitae humanae* (*Az emberi élet tükrre*), a *Speculum humanane salvationis* (*A megváltás tükrre*), egy 14. század közepi firenzei érsek által írt, erkölcsnemesítő történet, a *Belial*, amely az Ördögnek Jézus ellen az Atyaisten színe előtt tervezett peréről számolt be, Guy de Colonna *Histoire de Troye* című műve, Aesopus és mások meséinek Heinrich Steinwell, egy ulmi humanista orvos által szerkesztett kiadása éppúgy, mint Boccaccio *De claris mulieribus*, Petrarca *Griseldise* vagy Jean d'Arras *Melusinája*, mind latin vagy német

fordításban. Ezen kötetek elnagyolt vonalú és vízfestékekkel utólagosan színezett rajzai sokkal inkább táplálkoztak a kor német kézírataiban látható tollrajzokból, mint a hagyományos kódexbéli miniatúrákból. Csak lassanként kezdenek finomodni. Eleinte még durva vésetekkel árnyalják őket, de lassan jártasságra tesznek szert az utólagos kifestés elmosódottságának elkerülésére.

Ezzel egy időben a fametszetes könyvecskék ipara, amelynek fénykora nagyjából az 1465–1475 közötti évekre tehető, lassanként eltűnik. Valójában ezen a területen nincs még egy ilyen jelentőségteljes esemény ekkoriban, mint az ólom diadala. Nagyon jó példa a Pfister-féle Biblia-pauperum. A fametszetes könyveknek a kéziratokat hűen utánzó lapbeosztásával szemben itt a nyomtatott oldalt félbevágó fametszeteket találunk. Olyannyira, hogy az ábrák bizonyos mértékig akár rendezetlenné is tűnhetnek, és immár csak egyszerű tartozékai a szövegnek, s elvesztik finom, belső utalásait. Hasonlóan, a *Speculum humanae salvationis* fametszetes változatában a dupla oldalpárok felső részén húzódó árkádok alá rendezett négy kép sorakozik, egy újszövetségi jelenet és annak három ószövetségi előképe kapott helyet, míg ezzel szemben a nyomtatott kötetben négy, egymástól teljesen izolált, a kommentáló szöveggel szétválasztott ábra látható, amelyek szinte rendszertelenül, nem pedig a megfelelő kép alatt, ahhoz kötődve következnek. Ugyanígy, az illusztrált *Apokalipsziseket*, amelyeknek a kötetszerkesztése a mai, legjobban kidolgozott képregényeket idézi, hamarosan szöveg nélküli metszetlapokat tartalmazó albumok váltották fel. A leghíresebb közülük Düreré, de az ő munkája kivételesen egész más koncepcióról tanúskodik.

A fametszetes könyvecskék eltűnése hosszú időre lezárja a kép és a szöveg egy bizonyos típusú kapcsolatát, ami azután a 19. században fog viharosan újjászületni, amikor egy új eljárás, nevezetesen a nyomtatott megjelenik. Ugyanez a folyamat vezet az allegorikus nyelvezet eltompulásához is, amelyet az ólombetűk logikája – néhány kirívó példa ellenére – lassanként csak játékká degradál. Ekkortól a mű elején elhelyezett illusztráció a reklámot szolgálja és a mű eladását segíti. A szövegek közti ábra vagy tábla csupán a kifejtett téma variációja vagy kommentárja, és csak a tudományos és technikai kiadványokban őriz meg bizonyos fokú önállóságot.

Elmondható, hogy ezzel egyidejűleg a nyomtatott könyv az elithez való tartozást jelenti. A hatalom eszközeként jelenik meg a polgárság számára, az arisztokráciával szemben, hiszen a polgárság számára a felemelkedést amúgy is az írásbeliség tette lehetővé. Érthető tehát, ha a ro-

mantikusabb lelkületű szerzők némi nosztalgiától sem mentesen egyenesen istenítik a nyomtatott könyv szerepét. Bár azt is le kell szögezni, hogy korántsem tekinthető „ártatlan” médiumnak.

Lassanként a nyomtatott könyv megszűnt kéziratos modelljének másolata lenni. De a fejlődéssel a veszteség is együtt jár. Gondoljuk csak végig; az írástudó számára a könyvnyomtatás megjelenéséig a tanulmányozandó és megőrzendő művek lemásolásának szükségessége azért jelentkezett, hogy emlékeztessen valamely ismeretekre, és a másolás során a mű szerzőjének stílusát, intellektuális módszereit a másoló – úgymond – fizikailag is megismerte. Ez az átéltség elősegítette az eszmék visszaidézését, innen származik például a 12–13. században az apokrif művek megszokszorozódása, amiről már korábban volt szó. Ezzel egy időben ösztönzést is adott ahhoz a folyamathoz, amely egy műnek a mindennapi nyelvhez való fokozatos igazítását eredményezhette. Végül pedig arra ösztönözte az írnokokat, hogy kijavítsák a klasszikus szövegek hibáit, miközben természetesen fennállt annak a veszélye, hogy az eredetihez képest való javítások helyett még több hiba került bele, sajátos központosági és diakritikus jelrendszerükkel pedig új formát adtak a klasszikus szövegeknek.

Az írás stílusa, éppúgy, mint a betűkép állandóan fejlődő rajza a másoló egyéni látásmódjáról is tanúskodhatott. A szóbeli és az írott hagyomány közötti közvetítőként a kéziratos hagyomány ily módon a múltnak a jelen felé fordulását segítette. Igaz, hogy az első nyomdászok még nagyon törekedtek a kézirat pontos visszaadására. Volt olyan eset, amikor sorról-sorra másoltak. A lyoni könyvtárban őriznek két lyoni missalét, az egyik kéziratos, a másikat 1482-ben Neumeister nyomtatta. Eredetileg ugyanannak a kanonoknak a birtokában voltak, ugyanaz az illuminátor festette ki őket – olyanok, mint két iker. A nem szakértő szem csak a tinta színéről és a nyomtatvány kicsit szabályosabb betűiről tudja megkülönböztetni őket. A glosszált szövegek ugyanígy, egészen a 16. század közepéig tanúskodnak a kor szedőinek türelméről és virtuozitásáról, hiszen ők rendíthetetlen hűséggel másolták konzervatív jogász megrendelőik számára a kéziratos műveket. Mindez azonban sok időbe, tehát sok pénzbe kerül.

Egészen addig, míg küzdeni kellett a kéziratok konkurenciája ellen, az új köteteket a régi könyvek hasonmásaként állították elő, kézzel festett iniciálékkal és szövegkísérő marginális jelekkel, díszekkel látták el. Hamarosan azonban minden megváltozott. Az egyházi nyomtatványokat kivéve elhagyták a két színnel való nyomtatást, amelyhez kétszer kellett ugyanazt

az ívet a sajtó alá tenni, különböző kivágatokat illesztve a szedőformára. Lassanként elmaradtak a kézzel festett díszítések is, és a rubrikált vagy festett iniciálékat fametszetekkel helyettesítették. Az érvek hierarchiáját különböző színekkel jelző, marginális jeleket sem alkalmazták többé. Igyekeztek azonban minél jobban kitölteni a szedőformákat, összeszorítani a sorokat, és minél több szöveget zsúfolni a lapokra, hogy csökkentse a költségeket.

Lassanként a nyomdai betűk – ezek a kis, ólomból öntött paralelepipedonok, melyek úgy sorakoztak a kiszedett sorokban, mint a katonák a díszszemlén – a maguk életét kezdték élni. A szedők munkájának megkönnyítésére elhagyták az egybekötött betűket és a ligatúrákat, valamint mérsékeltek az írásformák fajtáinak számát, hogy ne kelljen állandóan új ábécétet metszeni.

Több évszázados vajúdas során ebből született meg a modern szedés. Akik egymást túllicitálva dicsőítik Gutenberg nevét és oly szívesen emlegetik a népszerű olvasmányokat, vessenek legalább egyetlen pillantást azokra a nyomtatványokra, amelyekről beszélnek, hiszen ugyancsak nehezen betűzhetők ki. És azok, akik oly könnyen jelentik ki, hogy a sajtó kiszabadította az eredeti szövegeket a kommentárok fogságából, legalább néhányat fussanak át ez utóbbiakból. Ha tudják, mit nyertek, azt is meg kell látniuk, mit veszítettek. Tanúságul idézzük csak az 1491-ben Lyonban, Jodocus Badius által Trechsel számára nyomtatott Terentius-kiadást. Nem csupán a latin komikus kifejtett magyarázatát olvashatjuk ugyanis, hanem egyúttal a szereplők szavait kísérő glosszák által orientált változatot is. Vajon melyik diák panaszkodna napjainkban, ha a nem értett, de nem is ismert klasszikusok tanulmányozásában ilyen mértékben irányítanák a szövegkiadások? Emellett azok a kicsit rejtélyes illusztrációk, amelyek a darabot egy minden bizonnyal képzelt színpadon mutatják, nem árulnak el többet az eredetiről, mint a mindenki által megtapsolt modern rendezések. De azok is zseniális titkokat fedhetnek fel; bizonyíték erre a lyoni Terentius-kiadás Strassburgban és Párizsban is átvett címlap metszete. Ezen a nézők nem a színpad mágikus középpontja felé, hanem kifelé tekintenek, a felé a külvilág felé, amelyet a szerző olyannyira jól festett le. Az első nyomdászgenerációk remekként az ilyen alkotások árulkodhatnak a régmúlt idők elképzeléseiről.

Hamarosan azonban a nyomdászat – saját dinamizmusának köszönhetően – a feltárt szövegek folyamatos olvasására ösztönözve a Petrarca által felvázolt koncepció legvégső határáig viszi véghez a szövegek megtisztítását. Meg fogjuk látni, mit nyert rajta az értelem. Abban a per-

beszédben, amit már csak méltányosságból is meg kellett fogalmaznunk, pillanatnyilag szorítkozzunk mindössze annak megállapítására, hogy a nyomtatás elősegítette a kép és a szöveg, a múlt és a jelen elválasztását, és nemzedékek során át hozzájárult ahhoz, hogy egyes szövegek az archeologizált tudás hírnökei által kodifikált, holt nyelveken írt, szent szörnyetegekké váljanak, amelyek aztán gyakran csak hideg csennddel válaszolnak a saját maguk által felvetett kérdésekre és reakciókra, s amelyeket az új szellem parancsa szerint csak komoly, hozzáértő tudással lehet megközelíteni.

Fordította: Héjjas Eszter

Jean-Philippe Genet

Szövegminták, műfajok, mezők:
egy hosszú időtartamot felölelő vizsgálat
(1300–1600)

A statisztika egyik alapvető tétele, hogy csak azt szabad összehasonlítani, ami összehasonlítható. Sajnos, ez nem mindig ilyen egyszerű, a könyvtörténet területén pedig különösen bonyolultnak tűnik, amennyiben ugyanazon kutatási folyamatban igyekszünk elvégezni a nyomtatott és a kéziratos könyvek vizsgálatát. A középkor és a 16. század kutatása olyan kommunikációs rendszerre irányítja figyelmünket, amelyben a két média együtt él, ráadásul folyamatos fejlődésben Abszurd ötletnek minősíthetjük, hogy a két média éles határvonallal váltotta egymást, azaz, hogy az egyik azonnal és magától értetődően cserélte volna le a másikat.

A „könyv forradalma” előtti és utáni irodalmi alkotások tanulmányozása megköveteli, hogy megpróbáljuk felmérni a könyvnyomtatás feltalálásának a műre gyakorolt hatását. A kéziratos könyv nem azonos a nyomtatott könyvvel, így mindenképpen kénytelenek vagyunk külön-külön, párhuzamos rendszert felállítani ennek a hosszú időtartamot felölelő tanulmánynak az elkészítéséhez, és kettős bibliometriát alkotni. Emellett felmerül az a kérdés, hogy a két médiából összegzett üzenetek összehasonlíthatóak-e s egybefoghatóak-e egyáltalán ugyanabban a kvantitatív jellegű tanulmányban? Alkalmazhatóak-e – többek között – genetikai kategóriák, s ha igen, milyen feltételekkel? Erre a látszólag egyszerű és behatárolt kérdésre igyekszem megtalálni a választ, miközben – az 1300-tól 1600-ig Anglia történelmének és politikai terepén alkotó angol szerzők példája nyomán – próbálom bizonyítani, mennyire szükséges, hogy egy ilyenfajta vizsgálat ennyire hosszú időszakot öleljen fel.

* * *

E kettős, összehasonlító bibliometria nélkülözhetetlen terepének első szempillantásra az irodalom tűnik, amennyiben eltekintünk az üzenet hordozójától, és csak a tartalomra, azaz a szövegre összpontosítunk. Az irodalmi műfajt – mint a középkor kommunikációs rendszerének tanulmányozását szolgáló gyümölcsöző eszközt – először Hans-Robert Jauss emelte ki. Meghatározásával olyannyira egyetérthetünk, hogy hosszúsága ellenére idézzük:

„Itt egy kommunikációs irodalmi rendszert in statu nascendi követhetünk végig, egészen a kezdetektől a különböző műfajok egymást követő megjelenéséig. Az irodalmi fejlődést nem a normatív teóriák irányítják, ... nem az egyéni feltalálás elve (amely szerint az egyik mű a másikkal szemben születik), hanem a történelem előrehaladó konkretizációjában lehet megragadni a műfajok történetét. A műfajok normalizált karakterizációjának hiánya az érem másik oldala ebből a szempontból, az az oldal, amely a hermeneutika területén remekül kompenzálódik. De mivel ebben a folyamatban nincs szakadás az alkotás és a recepció, a (legtöbbször névtelen) szerzők szándéka és a közönség elvárása között, közvetítők nélkül is feltételezhetjük, és – elvileg – rekonstruálhatjuk az irodalmi műfajok kommunikációs és elsődlegesen szociális funkcióját...”

De vajon ez a „hermeneutikai kompenzáció” elégséges-e ahhoz, hogy egy ilyen hosszú időintervallumban az irodalmi műfaj fogalmával dolgozzunk? Ez egyáltalán nem biztos, és e bizonytalanság oka éppúgy ered a műfaj fogalmából, mint a nyomtatott könyvnek a szövegalkotásra gyakorolt hatásából.

Vizsgáljuk meg először a műfaj fogalmát! A műfaj strukturálisan egy kettősség hordozója, mert – mint szemiotikai tárgy – minden egyes irodalmi alkotás rendkívül komplex. A műfaj elnevezései – mindenek előtt – hol endogének, hol exogének, státusai pedig paratextuálisak vagy metatextuálisak. Egy adott mű paratextuális státusa első pillanatban ugyan megbízható ténynek látszik egy történész számára, valójában azonban változó és veszélyes terület. Különös veszélyt rejt magában, ha a műfaj elnevezése olyan kategóriáknak felel meg, amelyekről a státusa különbözik, hiszen a kommunikációs aktus különböző szintjeire utal: a kijelentésre, a címzettre, a szemantikai vagy a szintaktikai funkciókra. Ennek elkerülhetetlen következményeként – mivel a generikus osztályozások nem különültek el – ugyanaz a mű egyszerre több általános elnevezést is kaphat. Sokkal nagyobb problémát jelent azonban számunkra (hiszen számolnunk kell a ténnyel, hogy ugyanaz a szöveg több egységhez is tartozhat), hogy ezek az általános elnevezések a hosszú időtartamot felölelő történetiség szempontjából a két legkevésbé stabil szinthez kötődnek: azaz a rendeltetés szintjéhez (vagyis: kinek írnak?) és a szemantika szintjéhez (vagyis: a tartalom elemeihez). Mindezek nem csökkentik ugyan a műfaj tanulmányozásának értelmét, de amikor statisztikai egységeket

különböztetünk meg egy hosszú időszakot felölelő összehasonlításban, mindenképp gyengítük hasznosságának értékét.

Különösen fennáll ez akkor, amikor ugyanabban a tanulmányban foglalkozunk a nyomtatott és a kéziratos könyvekkel. A középkori szöveg rosszul olvashatósága (és szabadsága), vagyis az a tény, hogy sokféle kritérium függvényében az egyik vagy a másik verzió szerint változtatható, az elmúlt időszakban kitűnő tanulmányok témája volt, így ezzel a kérdéssel nem foglalkozom.

Maga a szerző fogalma is megváltozott. A szerző csak egyike azoknak a résztvevőknek, akik „megcsinálják” a szöveget, hiszen minden másolatról feltételezhetjük, hogy szövege a másoló leleményéből vagy egyszerűen csak figyelmetlenségéből adódóan (nem is beszélve a szöveg vagy az egyes kéziratok megrendelőinek alkalmi kívánságairól) az egyéni ízlés szerint változott. A szöveg tehát sosem valami lezárt dolog, még a sokszorosítási rendszerekben sem, bár a nyomtatott könyv igyekszik azt lezárttá tenni; a „mű” maga nem a szöveg, egy szövegtípus egyik lehetséges megvalósulása, a megvalósító személy pedig nem minden esetben maga a szerző. Sőt, az alkotás nem kötődik egyetlen személyhez: a klasszikus értelemben vett szerző, a megrendelő, a másoló és a közreműködők (a kiadó, a fordító, a kommentátor, a tabelláló) mind-mind, valamennyien bekapcsolódnak az alkotás valamely fázisába. A középkori „szerzők” gyakran kompilátorként tüntetik föl magukat, és sok időnek kell még eltelnie, hogy a szerző szerzőségét nyíltan vállalja. Összegzésképpen: egy olyan szövegegység, amelyre az imént céloztunk, nem azonos a kézírral – ezt sejtettük –, de nem azonos a szöveggel sem: a szöveg-egység a mű megszületésének valamely eleme és valamely cselekvő személy közötti kapcsolatot jelent.

Példának vegyük a londoni krónikákat. Régen a londoni Szent Pál katedrálisnál állt egy hirdetőtábla, amelyre évről-évre feljegyezték a londoni köztisztviselők nevét. Ezek a kronológiák nagy haszonnal bírtak, másolták őket és hol szemtanúkra hivatkozva, hol más krónikák történeteiből merítve emlékezetes eseményekkel dúsították őket. (Ilyen például a Brutus-történet, amelyet az egészen korai angol históriákból kölcsönöztek, abból az időből, amikor Brutus, a trójai herceg, a sziget névadó hőse Britanniába érkezett.) A latinról az angol nyelvre való áttéréssel a szövegeket egyre inkább hivatalos dokumentumokkal, levelekkel, hírekkel, sőt gyakran verssel gazdagították. A folyamatos alakulás eredményeképpen a 15. századra ezek valóságos patchworköt adnak ki, amelyeknek végleges

formáját az „összegyűrt” szövegek egymásrahatása és a kézirat tulajdonosának kívánságai formálták meg.

Ez a példa egy másik kérdést is felvet: a szöveg intencionalitásának problémáját. Az a szerző, aki átad egy szöveget egy nyomdásznak, feltételezhetően azzal a szándékkal jár el, hogy a szövegét nyilvánossá tegye. (Angliában az első „magánjellegű” kiadások egyébként csak a 16. század második felében jelennek meg.) Kétségtelenül vannak kivételek ez alól a szabály alól: a nyomdászok azt is nyilvánossá tehetik, amit nem kellene. (Például az egyes szerzők személyes feljegyzéseinek megjelentetése haláluk után, gondoljunk Bacon iratainak esetére vagy még inkább Raleigh-éra). Mindenesetre a kéziratok és a nyomtatványok közti különbség – nagy vonalakban, legalábbis a 16. századra értve – megfelel a magánjellegű és a közösségi szöveg funkcionális ellentétének, még akkor is, ha a nyomtatott anyag egységessége félrevezető. Ez a jellegzetesség hiányzik a középkori szövegekből. A helyes választ kodikológiai és paleográfiai vizsgálatok segítségével kaphatjuk meg. Ám ez is csak ritkán ennyire egyszerű: ha valaki hozzátold néhány verset a sajátjából egy verssorozathoz, vagy három–négy lapra odaírt néhány kronológiai jegyzetet, esetleg beír egy naptárba néhány történeti magyarázó jegyzetet, vajon mindez szerzőnek minősíti-e? Még bonyolultabb esetek is vannak. Ilyenek például az egyetemi kéziratok, azaz bizonyos előadók neve alatt futó, de a diákok által leírt egyetemi előadások jegyzete. Vagy gondoljunk egy akadémiai vita reportatiójára.

A másolatok száma nemigen tekinthető bizonyítéknak, sem az egyik, sem a másik értelemben, hiszen egy szöveg népszerűsége lehet későbbi keletű és akár a szerző szándékától független is. Anélkül, hogy belebonyolódnánk az elveszett kéziratok kérdésébe, számos „közösségi” szöveg csupán egy példányban vagy csak kis számú kéziratban létezett. Ilyenek például a kolostori krónikák vagy a szabályozási céllal született és használatban forgó közdokumentumok. Hasonló az okiratgyűjtemények esete, hiszen ezek státusát az alkotó (egyéni vagy kollektív) képessége vagy a szöveg tulajdonosa adja meg, s nem pedig az okiratok közreadása. A közösségi kézirat tehát nem a priori különböztethető meg a magánjellegű kézirattól vagy az egyszerű személyes emléktől, illetve a magánhasználatra szánt jegyzetgyűjteménytől.

S végére maradt a virtuális szöveg problémája. Előfordul, hogy tudomásunk van róla, valamely szöveg megszületett ugyan egy adott alkalomra, de – számos oka lehet – mi már nem ismerhetjük. A szerző dönthetett úgy, hogy művét nem szánja az utókornak; azaz a mű nem azért

íródott, hogy közreadják. Természetesen ellenkezik ezzel a szándékkal az, hogy mi mégis számba akarjuk venni őket, de amennyiben nem tennénk, félrevezető lenne e hosszú időszakot felölelő összehasonlításunk, mégpedig amiatt, mert – a modern kézirat-kiadási gyakorlat szerint – a tudósok a 16. század második felétől már módszeresen gyűjtötték fel a piszkozatokat, a később kinyomtatott vagy legalábbis nyomtatásra szánt pár soros szerzői megjegyzéseket, illetve híres politikusok „fecnijeit” is. Vegyük például az ünnepélyes alkalmakkor: a parlament ülésein vagy a királyi évfordulókon elhangzott politikai prédikációk esetét. I. Erzsébet és I. Jakab uralkodása alatt a prédikációkra felkért püspökök gyakran publikálták beszédeiket. De vajon mi történt a középkorban, amikor a szentbeszédek ünnepélyesebbek voltak, hiszen a nyitó ceremónia részévé lettek, minde mellett nagyobb politikai súlyt kaptak, hiszen maga a kancellár – aki rendszerint pap volt – mondta el? Ismerjük, illetve majdnem pontos beszámolóink vannak (például Adam de Houghton szentbeszéde) arról a szövegről, amelynek alapján elmondták a szentbeszédet, de csak egyetlenegy beszéd kézírata maradt fenn (igaz, ebben az egyetlen esetben három különböző szöveg!). Ezek a szentbeszédek, amelyeknek a szövegét nyilvánvalóan nem szánták közreadásra, vajon ugyanolyan szövegek-e, mint a többi? Azt ajánlom, nevezzük ezeket a szövegeket virtuális szövegeknek, azaz olyan szövegeknek, amelyek indirekt módon (a 16. század bibliográfusai által, mint például John Leland vagy a katalógusok alapján) ismertek ugyan, de számunkra már ismeretlenek. Az eltűnt szövegeket nyilván nehéz osztályozni, mert pusztán csak a címre hagyatkozhatunk. Ez azzal a veszéllyel jár, hogy ugyanazt a szöveget duplikáljuk, hiszen két különböző címe is lehetett, vagy pedig átvesszük egy régi bibliográfus tévedését, illetve bizonyos adatok felcserélését (gyakori például a szöveg szerzőjének és a könyv tulajdonosának az összekeverése). A virtuális szövegek igen gyakoriak a középkorban, és kezelésük különös gondot igényel.

Tehát a szűkebb értelemben vett irodalmi műfajt, úgy tűnik, nem lehet a felsorolás statisztikai eszközként, azaz „változóként” alkalmazni, csakis abban a középső korszakban, amelyben a kifejezés és a recepció körülményei viszonylag állandók, és így érdemes egy tetszőleges műfaj első felbukkanását, illetve ritkaságát–gyakoriságát vizsgálni.

Azoknak a politikai és történeti szövegeknek az alkotási körülményeit vizsgálom tehát, amelyek Angliában, a modern állam megszületésének és meggyökerezésének pillanatában keletkeztek, tehát abban az időszakban, amelyben a kommunikáció lényegi szerepet töltött be, és igazán progresszív módon változott. Ezért döntöttem úgy, hogy egy hosszú idő-

tartamot vizsgállok meg, azaz az említett három évszázadot, 1300–1600-ig. Ehhez kreálnom kellett – ha más támaszt nem is – egy személyes használatú műfaji repertóriumot, amelyet Pierre Bourdieu mezőelmélete alapján dolgoztam ki. Bár módszerét nem a középkorra alkalmazta, de én mégis megpróbáltam erre a korszakra adaptálni, hiszen abból az elvből indultam ki, hogy egy mező úgy működik, akár egy rendszer, amelyben az egyes részeknek csakis az egészhez viszonyítva van értelmük. Mindemellett a mezőt a specifikus intézmények és/vagy a piac működtetik. Ezzel határozhatjuk meg tehát azt a két alapvető mezőt, amely között – igen egyenlőtlenül – megoszlik a koraközépkor szöveges termelése. Az egyik a vallási mező, amely gyakorlatilag az összes latin nyelvű szöveges alkotást magában foglalja. A másik a (kizárólag latin) „grammatika” mezeje, amely alárendelt az előzőnek, hiszen ez utóbbi szabályozza a bekapcsolódást a vallás mezejébe. Az „irodalom” mezeje csak a 12. században kezdett kialakulni, amikor az első anyanyelvű és laikus befogadóknak szánt írások megszülettek, és csak lassanként biztosított teret az irodalmi kifejezésformáknak (a versnek, majd a prózának, végül pedig a „papi nyelvezetnek”, amely már elvont fogalmakat is használt). Ezeknél a mezőknél vannak átfedések, és bizonyos szövegek két mezőhöz is tartoznak. Míg a vallás mezeje hamar intézményesedett (egyház, szerzetesrendek, egyetemek), az irodalom mezeje egyre inkább a piaci modell szerint kezdett működni.

A kultúrtörténet ettől kezdve úgy tekinthető, mint a jobban vagy rosszabbul elkülönülő mezők progresszív önállósodása (ebben a folyamatban a műfajok ugyanolyan fontos szerepet játszanak, mint a pénzpiacban a deviza). Egyfelől ugyanis léteznek homogén mezők (intézmények), másfelől pedig összetett mezők (piacok). Két, intézményesedett mező nagyon korán levált vallási gyökeréről (igaz, az egyháziról nem, mivel az egyház ellenőrzést gyakorolt az egyetemek fölött): az orvostudomány és a jogtudomány. Mindkettő kiépítette fakultásait és szakiskoláit, és olyan korpuszokra támaszkodott, amelyek az egyház minden erőlködése ellenére kikerültek a római katolikus egyház ellenőrzése alól. Az orvostudomány támaszát az ókori orvosokban lelte meg, a jogtudomány tekintetében ez a támasz a *Corpus Iuris Civilis* volt.

A filozófia, annak ellenére, hogy létezett intézményi támogatottsága (bölcseészeti fakultás), és nem egyházi korpuszból merített (lényegileg Arisztotelészre és kommentátoraira, Avicennára és Averroes-re támaszkodott), nem tudott teljes autonómiát elérni. Erre egészen a 16. század végéig kellett várnia, mikor is az irodalom – elsősorban Montaigne és kü-

lönösen Sir Francis Bacon munkássága révén – mezejének térhódításával egyre inkább piacszerűvé vált. Természetesen megtehetjük, hogy megkülönböztetjük ezt a mezőt, de tudnunk kell, hogy ekkoriban a vallás még teljesen uralja és magába zárja. Ez érvényes a tudományok mezejére is. Ezzel szemben a politika és a történelem mezeje a 16. századtól folyamatosan önállósodott a piaci működési módot felvállalva; intézményesülésük ugyanakkor nagyon hosszú időt vesz majd igénybe.

De hogyan osztályozzuk a szövegeket egy adott mezőn belül? Olyan kritériumokat kellett választanom ugyanis, amelyek tisztázottak és jól felismerhetőek. Négy megkülönböztetésre alkalmas formai elem adódott: a legfontosabb közülük a nyelv: a tudós latin, vele szemben az angolszász nyelvek, majd a francia, a 16. század második felétől pedig az angol és a kelta, a velszi és az ír nyelvek. A második fontos formai elem a verselés megléte avagy hiánya. A harmadik a szöveg hosszával kapcsolatos: a hosszabb és a rövidebb formák megkülönböztetése nagy jelentőséggel bír társadalmi-kulturális szempontból (ígaz, a szöveg hosszúságát nehéz felmérni, ha nem látjuk a szöveget, s ez gyakran nem áll módunkban). Emellett megkülönböztethetjük a „praktikus” iratokat és az „irodalmi” vagy a színházi terjesztésű szövegeket. Végezetül fontos lehet a „feldolgozási” mód és a mű megjelenési módja: azaz, hogy átiratról, fordításról, indexről (vagy „tabula” készítéséről) van-e szó, esetleg antológiáról, szótárról vagy gyűjteményről stb., sőt az is elképzelhető, hogy „nem szövegről” (térképekről, illusztrációkról, családfákról stb.). Amennyiben néhány tulajdonság feltüntetésétől (pl. hogy színházi próza vagy vers), regisztrálásától eltekintünk, ezekkel az általam formainak minősített elemekkel egy hozzávetőlegesen harminc verziót kimutató táblázat készíthető el.

Az első táblázatot azután kombinálni lehet egy olyan második táblázattal, amely a mezőknek megfelelően változik és a tartalomtól függ. Ahhoz, hogy ezt megcsináljuk, egyszerre kell számba venni mind a szövegmintákat (*textes-matrices*), mind a többi mezőt. Végeredményben arra keresem a választ, hogyan lehetséges „tetten érni” az összetett mezőkre jellemző piaci működés első felbukkanását. Ez a pont az, amikor belépnek a minták. A „történelem” és a „politika” mezői ekkoriban még nem intézményesültek (az első történelemtanárok Angliában csak a 17. század kezdetén bukkantak fel, a komoly politikatudomány pedig csak Thomas Hobbes-szal jelenik meg), így többé-kevésbé egyéni módon jelennek meg az alkotásokban. Olyan szövegekre való utalások révén, amelyeket én szövegmintáknak neveztem el, s amelyek előrejelzik és kijelölik a jövőbeni

mezők differenciálódásának irányát (a fejedelmi tükrök például a politikai szövegeket). Angliában ezt a két „műfaji” mintát egyrészt egy hazai alkotás reprezentálja: Ranulf Higden *Polychroniconja* és egy mindenhol meglevő európai alkotás: Aegidius Romanus *De Regimine Principiuma*. (Higden egyébként a chesteri Saint-Werburgh-i apátság bencés szerzetese volt.) A történelem esetének további vizsgálatára visszatérve: Higden munkáját az univerzum és Anglia leírásával kezdi, tehát a földrajz szerves része művének. Műve dokumentumokat tartalmaz és alkalmazza a történészek technikai alapfogásait, a kronológiát, használja a forráskiadás szabályait. (Más szerzők, mint például Mathieu Paris, mesteri módon művelik a genealógiát és a heraldikát.) Ezután – természetesen – az emberi és az isteni történelem nagy korszakait ismerjük meg, azaz a bibliai történeteket és az ókor történetét. A munka időhatára egészen Higden közelmúltjáig terjed, és – főleg a kapkodva elkészült folytatások – egykorú események egyszerű szemtanúi elbeszélését tartalmazza, amely szövegeket nyugodt szívvel minősíthetünk „zsurnaliszta ízőeknek.” Emellett hagiográfiai elemekkel dolgozik, illetve az ókori hősök életrajzából kölcsönöz. Összeötvöz, összekever, egymásba sző legalább egy tucatnyi műfajt, amelyből később, a közönség elvárásainak és igényeinek megfelelően, önálló műfajok fognak kifejlődni, sőt ezt követően ezekből születnek majd meg a mezők: a geográfia, az úti elbeszélés, a szenzációhajhász (azaz a bűnügyi, a horrorisztikus és a természeti katasztrófákról beszámoló) hírek, az aktuális eseményekről való híradás (később a los corraños és a napi sajtó), az életrajz stb. Ugyanakkor a történeti gyakorlat egyéb mezőkön belül is felfeltűnik: például a jogtudományban a régi iratok kommentárjaiban és kiadásában, illetve a vallás területén a bibliai történetekben, a hagiográfiában vagy az egykorú vallási üldözések leírásában. A szövegminták (azaz, amelyekből egy-egy mező származik) és az említett, más mezőkkel közös elemek kombinációjából mintegy 30 kategóriát tudtam felállítani. Sikertől tehát kialakítani egy kettős táblázatot, melyeket két betűjel szimbolizál, s melyek szabadon kombinálódhatnak egymással.

Előfordul, hogy a kultúrtörténet számára egy fordítás sokkal fontosabb, mint maga a szöveg, így szükséges még az alkotó és az alkotás viszonyának szerepét megvizsgálni. Az általam kialakított táblázatban vonással jeleztem a szöveg alkotójának szerepét; a vonal hiánya a szerzőre utal; a vonaljelzés pedig – egészen pontosan – a társszerző, a fordító, a kiadó, a kommentátor, a kivonatoló, az illusztrátor, a kompilátor stb. létét jelzi.

Kétségtelen, hogy e három jellemző kritérium (a forma, a tartalom, az alkotó) segítségével olyan kategóriákat lehetne létrehozni, amelyek akár műfajokként is szolgálhatnának, amennyiben elfogadjuk a műfajfogalom semleges definícióját, azaz, hogy a műfajok a „szövegek felsorolásához szükséges egyszerű rövidítések”. Úgy tűnik azonban, hogy sokkal jobb, ha megőrizzük a hagyományos műfaj-elnevezéseket (különösen a paratextuálisakat), s így vesszük vizsgálat alá, hogyan működnek az előbb leírt módszer segítségével kialakított kategóriákban. Hogy némi áttekintést nyújtsak vizsgálatom eredményességéről, befejezésképpen gyors mennyiségi összehasonlítást teszek a két időszak, azaz a 14., illetve a 15. század utolsó negyedének történeti és politikai irodalmáról, amikoris William Caxtonnak és Wynkyn de Worde-nek köszönhetően Angliában megjelent a nyomda.

A munkát a PROSOP szoftverrel végeztük. Leválogattuk azokat a szerzőket, akik 1376 és 1400, illetve 1476 és 1500 között dolgoztak. Így két szerzői populációt kaptunk, és e dátumhatároktól összegyűjtöttük műveiket, kézírataikat és kiadásaikat. Az egymástól egy évszázadra lévő két populáció feltűnő különbségeket mutat. Hetvenhárom szerzőt tartunk számon az első periódusban (harminchetet a politikai, negyvenegyet a történeti irodalom területéről, öt pedig mindkét mezőben érdekelt), ezzel szemben csak negyvennégyet a második periódusban (harminchét a történelem, nyolc a politika területén). S míg a 16. századi populációban csak két „idegent” (Uguccione kardinálist, egy átutazóban lévő olaszt és egy Sharpe nevű, feltehetően német egyetemi tanárt) és két „keltát” találhatunk (a velszi John Trevaurt és az ír Macgradoigh-t), addig a 15. századi, kisebb populációt feltételező periódusban négy idegent (a francia Bernard Andrét Toulouse-ból, és három olaszt, Domenico Mancinit, Johannes Opiciust és Giovanni Giglit; egyébként mind a négyen neves humanisták), és hat „őshonos kultúrájú” keltát (két velszit és négy írt). A két populáció közötti feltűnő különbség a szerzők státusában mutatkozik meg. Megoszlásuk a következő:

	1376–1400	1476–1500
világi	7 (10%)	18 (43%)
világi pap	21 (29%)	10 (24%)
kolduló rendek	21 (29%)	3 (7%)

A világiak szerepe láthatóan megnőtt, ám ez a növekedés lényegében a kolduló szerzetesrendek szerepének háttérbe szorulásával magyarázható, s a növekedés nem a világi papság vagy a hagyományos szerzetesrendek rovására történt. Nagyon fontos észrevenni azt, hogy ez a fejlődés megelőzi a reformációt, nem pedig annak a következménye, mint ahogy azt gyakran hangoztatják. A szerzői populáció (vagy még pontosabban: a közreműködő személyek) vizsgálata – hiszen láttuk, hogy nem valamennyien szerzők a szó szoros értelmében – más meglepetéseket is tartogat (vö. I–IV. táblázat). A már korábban említett kategóriák sokfélesége ahelyett, hogy növekedne, csökken a két periódus között. Megnyugtató azonban, hogy nemcsak a művek számát ismerjük. Vannak adataink a terjesztésről, a kiadások és a kéziratok számáról. A történeti művek esetében látható, hogy az első periódusban a kéziratok aránya a művekhez képest igen magas: átlagban két kézirat esik minden egyes műre. Ezzel szemben a második korszakban csak 1,25 az arány; s ez az arányszám még alacsonyabb a politikai munkák esetében. Ez az arányszám annál is meglepőbb, hiszen olyan bestsellerek születtek ekkoriban, mint Geoffrey Chaucer *Canterbury Tales* (*Canterbury mesék*) vagy John Gower *Confessio Amantis* című műve. Természetesen ez részben magyarázható azzal, hogy a második periódusban, amikor a nyomdai termék már kiszorítja a kézzel írott szöveget, a másolás gyakorisága megcsappan, de a helyzet szinte ugyanaz a nyomtatott művekkel is.

I. táblázat: Történeti alkotások (1376–1400)

	Név	Sz*	Feldolgo- zásmód	Kézirat/ Szám	Kiad.	Kiad.	Nyelv
GYAKORLATI IRATOK							
okiratgyűjtemény	10		átirat	10/10			latin (10)
beszámolók	1			1/1			latin
levelek	1		gyűjtemény	1/1			latin
VALLÁSI MEZŐTŐL FÜGGŐ SZÖVEGEK							
hagiográfia	9	8	lexikon (1) fordítás (1)	2/1			latin (7) velszi (1) ír (1)
vallási intézmények története	15	4	lexikon (1) fordítás (1)	14/11		3	latin
dokumentumgyűjtemény	1		gyűjtemény	1/1			latin (1)
TÖRTÉNELEM ÉS SEGÉDTUDOMÁNYAI							
egyetemes krónikák	4		szemelvények (1) összefoglalás (1) fordítás (1)	18/4	3		angol (1) latin (3)
anglia története	6	1	mutató (2) fordítás (1) kivonat (1)	5/1			latin
az angol közelmúlt története	7			19/71	1	3	latin
bibliai történetek	2	1	mutató (1)	1/1			latin
ókortörténet	2			2/2			latin (2)
a külföld története	2	2	mutató (1)				ír (1)
„esszé”	1	1		1/1			latin
a közelmúlt elbeszélései	5	5		5/5	1	9	latin (4) angol (? 1)
geográfia	3		mutató (1)				angol (1) latin (1)
heraldika	2	1		1/1			velszi (1) francia (1)

* Szövegvariáns

	Név	Sz*	Feldolgo- zásmód	Kézirat/ Szám	Kiad.	Kiad.	Nyelv
IRODAEMI MEZŐ							
angol hősköl- temény	2			16/2			latin (2)
életrajz	1			1/1			francia

II. táblázat: Történeti alkotások (1476–1500)

	Név	Sz	Feldolgo- zásmód	Kézirat/ Szám	Kiad.	Kiad.	Nyelv
GYAKORLATI IRATOK							
okiratgyűjte- mény	7		átirat	7/7			latin
VALLÁSOS TERÜLETTŐL IS-FÜGGŐ IRATOK							
hagiográfia	6	4	kiadás (1) fordítás (1)	3/2			latin (4) angol (1)
vallási intéz- mények törté- nete	5	1	index (1) fordítás (1)	6/4		3	latin
TÖRTÉNELEM ÉS SEGÉDTUDOMÁNYAI							
egyetemes krónikák	1				7		angol
Anglia történe- te	2	1	összefoglalás (1) fordítás (1)	1/1			
az angol köz- elmúlt történe- te	8		gyűjtemény (1)	7/8	1		angol (2) latin (6)
a külföld tör- ténete	3	2		5/1			ír (2) velszi (1)
a közelmúlt elbeszélései	3		fordítás (1)	4/3	1		angol (3)
geográfia	1		fordítás (1)	3/1	2		ír
heraldika	8	1		7/7			velszi (2) angol (?5) latin (1)

	Név	Sz	Feldolgo- zásmód	Kézirat/ Szám	Kiad.	Kiad.	Nyelv
AZ IRODALOM TERÜLETE							
angol hősköl- temény	1			2/1			angol
életrajz	4	1		2/3	1		francia (1) angol (2) ír (1)

III. táblázat: Politikai alkotások (1376–1400)

Gyakorlati iratok	Név	Sz	Feldolgo- zásmód	Kézirat/ Szám	Kiad.	Kiad.	Nyelv
A VALLÁS TERÜLETE							
hitvita: Wyclif	16	4		16/12			latin
kolduló rendek hitvitái	12	10		2/2			latin
Politikai ekleziológia		4	fordítás (1)	4/4	2		angol (1) latin (7)
skizma és zsinat	6	1		12/5			latin
IRODALMI MEZŐ							
latin költészet	5			32/5			latin
francia költészet	1			1/1			francia
angol költészet	3			137/3			angol
POLITIKA							
híres művek kommentárjai	7	5	kivonat (2) mutató (2)	2/2			angol (1) latin (6)
tükrök	1		fordítás (1)	3/1			latin
kiáltvány	1			1/1			angol
szónoklatok	2	1					latin
prédikációk	7	7					angol (? 7)
gazdaságtan	1			2/1			latin

IV. táblázat: Politikai alkotások (1476–1500)

Gyakorlati iratok	Név	Sz	Feldolgozásmód	Kézirat/Szám	Kiad.	Kiad.	Nyelv
IRODALMI MEZŐ							
latin költészet	5			5/5			latin
francia költészet	1			1/1			francia
angol költészet	1					6	angol
POLITIKA							
tükrök	1			4/1			angol
prédikációk	1	1					angol
JOGTUDOMÁNYI MEZŐ							
egyetemi előadások	2			7/2			francia
értekezés	1					1	latin

A történeti művek esetében a két periódus arányszáma szinte egyenlő: a *Polychronicon* angol fordításai előkelő helyet kaptak a 16. század végi alkotások között, igaz, a 16. század fő műve, Robert Fabyan *New Chronicle*-je még ezt is túlszárnyalja. A Fox könyve által sok kiadást megért Walter Brit szövegével még akkor is óvatossá kell lennünk, ha jól illusztrálja a protestantizmus és a lollardok kapcsolatát a 16. század végén. A 16. század folyamán a politikai művek nem kelhettek versenyre a század nagy poétikai sikereivel. Az angol alkotások helyzete – legalábbis ezen a két vizsgált területen – az új médium, a nyomtatott könyv feltűnésével nem változott meg egyik pillanatról a másikra.

A műfajok fejlődéstörténetét tekintve számarányuk némi csökkenést mutat. (A történeti szövegek 1376–1400 közötti adatait az I. táblázatban, az 1476–1500 közöttiekét a II. táblázatban, az 1376–1400 közötti politikai szövegekét a III. táblázatban, míg az 1476–1500 közöttiekét a IV. táblázatban láthatjuk.) Vizsgáljuk meg a történeti szövegeket! A tisztán történeti (azaz a más mezőtől független) szövegek aránya a 14–15. századig először emelkedett: ezt mutatja a 33:73-as arányról (45%) a 26:49-es (53%) arányszámra való növekedés, ami a vallási mezőtől is füg-

gő történeti szövegek háttérbe szorulásával történt (a hagiográfia megmaradt ugyan, de a vallási intézmények története vagy a vallásos dokumentumgyűjtemények száma megcsappant), arányuk 34,5%-ról 22%-ra csökkent, míg a gyakorlati iratok aránya 16,5%-ról 14%-ra; ugyanakkor az irodalmi mezőtől függő történeti szövegek száma 4%-ról 10%-ra nőtt. A szöveges alkotások között tehát jelentősen megváltozott a történelem szerepe, igaz hogy ezt a szövegek alaposabb vizsgálatával kell még megerősíteni, hogy kizárhassunk minden artefaktumot; emellett a többi korszak eredményeit is fel kéne gyűjteni, hogy ne csak kis számú mintavételből vonjunk le következtetéseket. A két χ -teszt is alkalmas lehet az eredmények ellenőrzésére.

A másik megfigyelésünk a *stricto sensu* történeti alkotások műfajára vonatkozóan az, hogy növekedésük lényegében a heraldikai és az anyanyelvi genealógiai szövegeknek köszönhető. Arányszámuk 2,7%-ról az összalkotások 16,3%-ára nőtt, azon (angol és latin nyelvű) szövegek aránya pedig, amelyek Anglia közelmúltjáról szóltak, 9,6%-ról 16,3%-ra. A többi történeti, mint például a két *par excellence* „nemes” műfaj – mint az angol történeti elbeszélések, illetve az egyetemes krónikák – megjelenési gyakorisága csökkent vagy teljesen el is tűnt. Ám azért mindenkit óvatosságra intenék, aki pusztán ezekre a számokra hagyatkozva a történelem „fejlődésére” kívánna következtetéseket levonni...

A politikai szövegek tekintetében igen figyelemre méltó, hogy a szövegek száma 70-ről 12-re csökken. A politikai és a vallási mező közös szövegeinek teljes eltűnése (1376–1400 között mintegy 42 szövegelfordulás) természetesen magyarázatul szolgálhat erre a folyamatra, de csak részben fogadhatjuk el okozatul, hiszen a tisztán politikai szövegek is csaknem eltűnnek, számuk tizenkilencről kettőre csökken. Az irodalom mezejében hozzávetőlegesen ugyanannyi mű születik (sőt, számuk arányosan nő is, hiszen 1456–1500 között a szövegek 58%-át adják). A politika területén egy új, a jogtudomány mezeje kezd kialakulni (a szövegek 25%-át teszik ki). Megjegyzendő azonban, hogy a százalékszámítás a kis számú minta miatt nem túl sokat jelent; a politika mezeje – egészében véve – a vallás nélkül szegényesnek hat, s csak az irodalom dimenziójában él tovább. Mindez elvezet bennünket az állam és az udvar szerepének kérdéséhez, s annak feszegetéséhez, hogy az uralkodó által fizetett poéták és humanisták (pl. Bernard André de Toulouse, Johannes Opicius) mennyiben voltak a hivatalos politika felkent szószólói. A politikai írásoknak ez a viszonylagos csendje inkább abból ered, hogy az Állam és az Egyház között folyó politikai párbeszéd változása komoly vajúdást okozott, nem

pedig egy szorosan vett politikai jegyzékből (még akkor is, ebben az időszakban végeztek ki tudomásunk szerint először szerzőt politikai szöveg írásáért.

	Történeti munkák				Politikai munkák				Össz.
	1376–1400		1476–1500		1376–1400		1476–1500		
latin	64	87 %	25	52 %	56	79 %	6	50	151
angol	3	4 %	15	30 %	13	20 %	3	25	34
francia	2	3 %	1	2 %	1	1 %	3	25	7
ír	2	3 %	4	8 %					6
welszi	2	3 %	3	6 %					8
ismeretlen nyelv			1	2 %					1
Összesen	73		49		70		12		204

Az alkotás nyelvére vonatkozó adatok az első pillanatban észlelhető és eléggé magától értetődő változásokat mutatnak. A nyelv ugyanis mindig szorosan kötődik a piachoz, így természetes az anyanyelvek térhódítása a klasszikus nyelvek rovására. Ez a kelta nyelvekre is igaz; s arról a konkurencijelenségről ad hű képet, amely a 16. század folyamán még az ír nyelv esetében is – az írek katolicizmushoz való hűsége ellenére – lejátszódott. Ugyanakkor megállapítható, hogy a politikai szövegek esetében ez a nyelvi differenciálódás kevésbé alakul ki, mint a történeti szövegekben. Ez még akkor is igaz, ha a jelentős és nagy sikert elért történeti, illetve politikai szövegek (erről kézírataik vagy kiadásai száma győzhet meg) angol nyelvűek. A nyelv szerepe tehát a két mezőben – legalábbis a figyelembe vett időszakokban – nem azonos.

* * *

Ezt a vizsgálatot természetesen még inkább kiterjeszthetnénk, elsősorban az egyes művekre. Minden egyes „műfaj” ugyanis az örök változás, az „osztódással való szaporodás” színtere: például a 16. századi gyászvers-irodalom előképének tekinthető a 15. századi, ferences Rymannek VI. Henrikről szóló életrajza, hagiográfiai utalásokkal teletűzdelt költeménye ugyanúgy, ahogy – a maga módján – a herold Whyting vagy Jasper Tudor „dalnokának”, Smertnek a szövegei is.

Az általam követett módszernek azonban van egy óriási hibája, amelyre a figyelmes olvasó bizonyára nyomban rájött: a „vegytiszta” táblázatok, a tizedesvessző pontossággal megadott százalékok azt a hamis

biztonságot sejtetik és azt csalfa érzetet keltik, hogy ezekkel a számításokkal és osztályozásokkal szinte végleges eredményhez jutottunk. Befejezés-képpen azonban szólnom kell ennek a metódusnak két nagy előnyéről is. Módszerem egy kimerítően alapos informatikai szótáron alapul, amelyet a szerzők és műveik természetes nyelve alapján szerkesztettünk meg, és amely fogódzót nyújt a primér adatok rendszerezéséhez szükséges osztályozás állandó javításához és a műfaji repertóriumok folyamatos ellenőrzéséhez. Minden egyes új adatfelvétellel dinamizáljuk a már meglévő osztályozásokat, módosítjuk és újra meg újra megvizsgáljuk a felállított műfajhatárokat. Ilyenformán az informatika a hermeneutika segítőjévé lesz, ahogy arról H. R. Jauss beszélt. Sőt – s ez a másik vívmánya – az informatika olyan statisztikai eljárások kidolgozására ad lehetőséget, amelyek képesek dolgozni a kezdeti, még nem teljesen körvonalazódott adatokkal is (mint példának okáért a faktoriális vizsgálat.) De ez már nem tartozik ide. Remélem, sikerült bizonyítanom, hogy a „szövegmintá”, a műfaj és a méző fogalma alkalmas eszköznek mutatkozik a középkori kommunikációs rendszertől a politika felé nyitó időszak, a „polgári” nyelv megszületését megteremtő, a nyomtatott és a kéziratos szövegek – sokszor nem egyszerű – együttéléséből származó, izgalmas korszak bibliometriájának elkészítéséhez.

Fordította: Jakab Judit

A francia püspökök és a könyv a 16. században

Szerzők, kiadók és cenzorok

Megállapíthatjuk, hogy a Francia Királyságban a püspökség intézménye 1516-ban történetének új állomásához ér a francia király és a pápa közötti egyezmény aláírásával. Ez az egyezmény megadta a jogot a francia királynak, hogy ő ajánljon a pápának jelölteket a megüresedett főbb beneficiumokra. Ebből következik, hogy 1516-tól egészen 1790 júliusáig a francia püspököket a király választotta; valójában egyetlen pápa sem utasította vissza a király által állított jelöltek kánoni investitúráját a megüresedett püspökségekre, kivéve egy rövid periódust, amely az 1682-es *Déclaration des quatre articles*-től 1696-ig tartott, amikor is a pápa megtagadta a kánoni investitúrát azoktól a második rendhez tartozó, püspökségre javasolt személyektől, akik az 1682-es nemzetgyűlésen részt vettek.

Azok a püspökök, akiket az ország egész területéről választottak, elég hamar leküzdötték provincialitásukat, és beépültek a rendi társadalom valamely testületébe. Ettől kezdve két különböző szinten tevékenykednek: az egyéni és az egyedi, illetve a közösségi és az általános szintjén. Ezek a püspökök már egy új tömegkommunikációs eszközzel is rendelkeznek, a nyomtatott könyvvel. Ennek köszönhetően az egyházmegyéjükhöz tartozó hívek tömegeihez szólhatnak: a prédikációt felváltja a püspöki pásztorlevél, a szóbeli tanítást a nyomtatott katekizmus, a ritka, illuminált, kéziratos misszálét pedig az egyszerű egyházmegyei misszálé, amit a helyi nyomdák készítenek. A könyvvel kapcsolatos püspöki tevékenységnek három fajtája lehet: a püspök mint szerző megjelentetheti saját műveit, mint kiadó kollektív használatra szánt könyveket nyomtattathat ki, cenzorként pedig betülthet bizonyos könyveket.

A püspökök saját alkotómunkájáról hű képet kaphatunk a világ nagy könyvtárainak, főképp a Francia Nemzeti Könyvtár szerzői katalógusaiból. Kiadói tevékenységükről a breviáriumok, a szertartáskönyvek, a zsinati rendtartások szakbibliográfiáiban vagy a nyomtatás helye szerinti bibliográfiában tájékozódhatunk, amit *Bibliotheca Aurelianának* hívnak. Kiadón általában azt a személyt kell érteni, aki összegyűjti és egyezteti a szövegeket, felügyeli kinyomtatásukat és biztosítja terjesztésüket. A püspökök kiadói tevékenysége többet jelent, mint egy egyszerű kiadóé, hiszen

esetükben valójában liturgikus szövegek (misszálék, breviáriumok, szertartáskönyvek), egyházi disziplináris művek (zsinati rendtartások) vagy tanító szövegek (katekizmusok) kiadásáról van szó, és mindezeket a püspök felügyelete alatt (ex auctoritate), illetve az ő rendeletére (ex mandato, ex jussu) a saját egyházmegyéjükben adták ki. Nem feledhetjük, hogy a püspök felszentelésétől fogva – amellyel az apostoli kör tagjává lesz – széleskörű jogokkal bír egyházmegyéjében; ő az egyetlen, aki adoptálhat és adaptálhat egy liturgiát, korlátlan hatalmat gyakorol klérusa fölött, az ő kezében van az egyházkerület keresztény lelkeinek irányítása. Ezért ezek a liturgiái, disziplináris és tanító könyvek nemegyszer saját neve alatt jelennek meg, mintha ő lenne a szerző. A szakbibliográfiák egyébként gyakran az egyházkerületek ábécérendje szerint tartalmazzák a műveket, ami tökéletesen helytálló, hiszen ezeknek a műveknek a hatása túlmutat a püspök személyén, nemegyszer több püspök érája alatt is hat egy adott területre, vagyis az egyházmegyére. Ezt a tendenciát még felerősíti a könyvnek az a jellemző tulajdonsága, hogy – a sajtó sokszorosításával – különösen hosszú életű, még úgy is, ha rendszeresen használják, mint például a breviáriumokat, a misszálékot vagy a szertartáskönyveket. A könyv bárkié lehet, aki hozzájut – sőt akár előírás szabhatja meg birtoklását –, és több generációt is kiszolgálhat anélkül, hogy ki kellene cserélni. Így kiadásának gyakorisága teljesen egyenetlen. Az egyházmegyében való terítés hullámhegye után hullámvölgy következhet, ez az újranyomás és a fennmaradás ideje. A tisztán materiális tényezők előidézhetik vagy segíthetik a liturgikus választék bővülését. Természetesen nem hagyhatunk figyelmen kívül egy disziplináris tényezőt sem, vagyis a püspöki hatalomnak az egyházmegyében való megnyilatkozását.

Vajon milyen vizsgálati módszert kell választanunk ahhoz, hogy a 16. századi francia püspökök nyomtatással kapcsolatos tevékenységét megfelelőképpen ítélhessük meg? A püspökök ábécérendjét kombinálnunk kell az egyházmegyéik ábécérendjével, vagyis kettős rendszert kell létrehozni, úgy, hogy köztük átjárást biztosítsunk. Vegyünk egy konkrét példát. A Francia Nemzeti Könyvtár szerzői katalógusában egyetlen címszót sem szentelnek Charles lotaringiai bíborosnak, aki 1538 és 1574 között Reims érseke volt. Reims városát hagyományosan a lotaringiai hercegi családból származó érsekek uralták, a 16. században teljességgel érvényesült ez a családi hagyomány. Mikor Charles de Lorraine megtelepedett vidéki székhelyén, Nicolas Bacquenois, majd pedig Jean de Foigny nyomdász szolgálatait vette igénybe. Ez utóbbi Louis de Lorraine – aki 1574-ben követte nagybátyját az érseki székben –, Guise bíborosa alatt is to-

vább irányította műhelyét. (Ő az az érsek, akit 1588-ban Blois-ban megölték.) A két nyomdász az „érseki nyomdász” címet viseli. Úgy tűnik, Charles de Lorraine érkezéséig nyomdáikban csak az egyházmegyei zsinatok rendtartásait adták ki, ezért bír különös jelentőséggel Charles kiadói tevékenysége, amely során kiadták a *Manuale seu ut vocant, agendát* (1554), a *Missalét* (1554), a *Breviariumot* (1557), a *Statuta Synodaliát* (1557), a *Processionalét* (1571). Ezen kívül a lotaringiai bíborosnak köszönhetjük a *Canones et decreta sacro sancti oecumenici et generale concilii Tridentini* (1564) és ugyanezen zsinat okmányainak Gentian Hervet fordításában való megjelenését (1564). Unokaöccse, Louis de Lorraine pedig *Sacerdotale, vulgo manuale, seu agenda, id est, liber in quo plane continentur eaque sacerdotes praestare oportet in administratione sacramentorum... ad usum omnium ecclesiarum Provinciae Rhemensis* (1585) címen kiadta a reimsi tartományi zsinat (1583) okmányait. Ezen kívül még több, a tridenti zsinaton, a poissy-i gyűlésen és a klerikusok gyűlésein elhangzott beszéd kiadása fűződik nevéhez; olyan beszédek, amelyek gyakran nehezen azonosíthatóak be egy-egy pamflet, gúnyírat, jegyzőkönyv vagy beszámoló említése alapján.

A püspökök által személyesen kiadott művek módszeres és kimerítő számbavételére az 1560-as generáció püspökeit választottam ki. Azokat, akik a kor legsúlyosabb problémáival kerültek szembe: vagyis az eretnekeknek a királyságban való tömeges megjelenésével, valamint a tridenti zsinat okmányainak a kiadásával. Hozzá tartozik a dologhoz, valószínűleg az 1560-as generáció az első, amelyet teljes egészében az 1516-os konkordátum szabályai alapján választottak. Ekkor kilencven személy kerül száz-tizenegy székhelyre; álláshalmazás miatt, vagy pedig azért, mert 1560 elején üresedett meg a püspöki szék. A kilencven közül huszonhárom püspök neve szerepel a Francia Nemzeti Könyvtár szerzők szerinti katalógusában, kilencet sorol fel Cioranescu bibliográfiája, amely a szerzők által publikált művek címein kívül regisztrálja az ezekre vonatkozó munkákat is. Hangsúlyoznunk kell, hogy kutatásaink csak az 1560-as generációra vonatkoznak, s nem ölelik föl a 16. századi püspökök műveinek összességét. Látható, hogy a vizsgált művekből teljességgel hiányoznak a püspöki pásztorlevelek és rendeletek, azaz a püspököktől származó normatív szövegek.

Nem kell csodálkoznunk azon, hogy az 1563-ban eretnekség miatt Rómába idézett kilenc püspök közül négy szerző neve szerepel a bibliográfiában: Caraccioli, Montluc, Spifame és Odet de Chatillon bíboros. Három olyan szerző is szerepel ezen a listán – Angennes, Beaune és Bourbon bíboros (X. Károly) –, akik 1560-ban már hivatalban voltak ugyan, de

műveik valójában egy későbbi periódus, az 1588-as időszak dinasztikus problémáit érintik.

Givry bíboros, azaz Claude de Longwy neve csak kivételképpen kapott helyet a Francia Nemzeti Könyvtár szerzői katalógusában, regisztrálásának oka az 1538-ban Párizsban és az 1556-ban Reimsben kiadott és a Langres egyházmegyének szánt *Statuta synodalia* című mű.

Hat püspök – D’Armagnac, Babou és Odet de Chatillon kardinálisok, valamint Danes, Marillac és Pellicier – csupán diplomáciai levelezésének köszönhetően szerepel a listán. Leveleiket saját korukban vagy még később adták ki, egyfajta tiszteletadásként a király eme fáradhatatlan szolgáinak, akik mindent megtettek a francia király politikájának igazolására.

Gérard Rousselt illetően a Bibliothèque Nationale szerzői katalógusa egyáltalán nem megbízható, mivel a meaux-i csoporthoz tartozó püspöktől csak két kiadást tart számon: Boetius *Arithmetica*-ját és Arisztotelész *Opus magnarum moralium*-ját, valamint ezek francia fordítását.

Négy püspökről nem esett még szó. Bohier, Carle, Ceneau és Hangeat püspök életműve gazdagságával, két püspök pedig „irodalmi alkotásként” is elismert munkájával tűnik ki: Charles d’Espinay *Sonnets d’Amour* című műve és Christophe de Foix-Candale Hermész Triszmegisztosszal foglalkozó könyve.

Carle, riez-i püspök munkássága során egyaránt figyelmet szentelt az oktatásnak (*Exhortation a son neveu*, 1560), a politikának (*Lettre sur M. de Guise, Éloge d’Henri II*) és a vallásnak. Cioranescu említi tőle a *Paraphrase de l’Ecclesiaste*-ot (Párizs, 1561) és az *Énekek Énekének* egy parafrázisát (Párizs, 1562) is, míg a Francia Nemzeti Könyvtár szerzői katalógusa nevével egy fontos vallási művet tüntet fel, az 1561-ben Párizsban kiadott *Le Traité de l’expresse parole de Dieu*-t, azaz Hosius bíboros egyik latinul kiadott művének francia fordítását. Hosius a lengyelországi Culm püspöke volt, majd bíboros lett, a római kúria tagja. A 16. század első felében a legelső katolikus szerzők egyike, akit „az egyház oszlopának” is neveztek.

Ceneau, avranch-i püspök néhány történeti munkát (*Gallica historia*, 1557) és tudományos művet (*De liquidorum leguminumque mensuris*, Parisiis 1532, *De vera mensurarum...*), főként pedig polemikus – szinte vitairat jellegű – írásokat (*Appendix...* 1534; *Antidotum...* 1548; *Adversum... in causa tenebriorum haereticorum*, Párizs 1558; *Réponse catholique aux hérétiques*, Párizs 1558; *Tractatus... interpretationes...*, Párizs 1556) publikált 1530 és 1560 között. Életművét egy elméleti értekezés teszi teljessé, a *De utriusque gladii regno* (Párizs 1546). Ha hihetünk Cioranescu adatainak, a püspök életmű-

vével eddig kizárólag G. Doublet foglalkozott az 1906-os *Annales de la Société provençale* hasábjain.

Jean d'Hangest, noyon-i püspök életművét a Ceneau-éhoz hasonlíthatjuk, igaz, ő valamivel korábban publikálta műveit, és sokkal inkább jellemző volt hangnemükre a polémia. (*De Academiis in Lutherum*, 1532; *De libero arbitrio in Lutherum moralia*, 1521, 1529, 1539, 1540; *Contre les tenebrions lumiere évangélique*, 1534.) Emellett tanító műveket is megjelentetett (*Introductio orale* 1524; *Liber de Causiis* 1515).

Az aire-i püspök, Christophe de Foix-Candale 1578-ban tette közzé az *Éléments d'Euclide* francia fordítását és a *Hermész Triszmegisztosz* (1574) latin kiadását, 1579-ben pedig ezt követte a *Pimandre, connaissance du verbe divin et de l'excellence des oeuvres de Dieu* címmel publikált francia fordítás (Bordeaux, 1579).

A *Répertoire des statuts synodaux*-nak, a *Répertoire des rituels imprimés*-nek és főleg a *Bibliotheca Aurelianának* köszönhetően – Párizsra vonatkozóan beleértve a Raynouard-, Lyonra nézve pedig a Baudrier-féle fondokból származó kiegészítéseket is – összeállíthatjuk a vallásos kötelezettségeket kijelölő irodalomhoz tartozó művek bibliográfiáját, amelyre egyébként a püspök kiadói befolyással bírt. Ezekben az irodalomjegyzékekben olyan szertartáskönyvek és manuálék szerepeltek, amelyek előírták a plébánosoknak, mi a feladatuk; vagy olyan zsinati rendtartások, amelyek meghatározták, hogy milyen magatartást kell tanúsítaniuk nekik, maguknak s rájuk bízott híveiknek is. Felsoroltak olyan breviáriumokat, amelyek tartalmazták azokat a tanításokat, amikkel egy papnak nap mint nap el kellett tennie, hogy minél jobban hirdethesse az Igét. Vagyis a megszokott didaktikus művek az új nyomdászati technika lendítőerejének köszönhetően olcsóbbá váltak, példányszámuk megsokszorozódott. Így a püspökök már azt is elrendelhették, hogy minden pap birtokolja őket. A pásztori látogatások alkalmával pedig maguk a püspökök ellenőrizték, vajon valóban megvan-e a kijelölt művek a plébániák könyvtáraiban.

A könyvtárak felszerelését célzó törekvések első hulláma a nyomdászat kezdetétől, azaz a 15. század közepétől egészen a tridenti zsinatig, a 16. század közepéig tartott, míg a második hullámban, a 16. század közepétől a 17. század közepéig, a tridenti zsinat által elrendelt római könyvek elterjesztését tekintették feladatnak. A püspöki könyvkiadás harmadik fontos korszaka a 18. század elejére esett, amikor is az egyházmegyei könyvek, azaz a misszálék, a breviáriumok, a szertartáskönyvek és a katekizmusok kiadása növekedett meg, melyeket püspöki rendeletre nyomtatnak ki. A könyv köztudomásúan időtálló termék; az újdonságok meglele-

nésének korszaka és a fennmaradást biztosító, egyszerű utánnyomások ideje – legfeltűnőbb ez a naponta használatos misszálék és breviáriumok esetében – folyamatosan váltják egymást. A püspöki könyvkiadás tanulmányozásra érdemes időszaka az első és a második periódust foglalja magában, azaz a liturgikus könyvek, majd a tridenti liturgikus könyvek terjesztésének korszakát.

1516 és 1622 között a királyság tizennégy egyháztartományában száztizenhárom egyházmegye volt. Csupán két új egyházmegye létesült, 1566-ban Boulogne, 1610-ben pedig Belley. A vizsgált időszakban a száztizenhárom egyházmegyéből huszonhatnak semmiféle püspöki kiadványa nem ismeretes. Ezek általában kis, nyomdai műhellyel nem rendelkező egyházmegyék; püspökük – alkalomadtán – a könyvkiadás nagy központjait, Párizst vagy Lyont vehette igénybe.

Nyolcvanhét egyházmegye könyvellátását tehát saját püspöki rendelkezésre intézték. Ez a szám módosítja azokat a korábbi eredményeket, amelyek szerint csupán huszonegy püspök számított egyben szerzőnek is, míg nyolcvanhét folytatott kiadói tevékenységet. A választott időszak száz évét tekintve egyértelműen állítható, hogy a püspöki kiadói tevékenység termékeinek nagyobb része kimaradt a nominatív bibliográfiákból, de az is biztos, hogy az egymást követő püspökök kiadói tevékenysége egy-egy egyházmegyei székhelyen rövidebb-hosszabb idő alatt biztosíthatta az összes ott szükséges könyvet. Angers-ban például öt egymást váltó püspöknek köszönhetően a zsinati rendtartás hat kiadása jelent meg: 1540-ben, 1564-ben, 1586-ban, 1588-ban és 1600-ban. A legutolsó kiadáson „Charles Miron címere” látható, s Jean Hernault Angers-ban nyomtatta ki „engedéllyel”. A kiadó püspöki címere itt már megjelenik a kötéstáblákon, ami a könyvkiadás személyesebbé válásának kezdetére utal. (A 18. században a közvélemény majd egyenesen azt a vádat hozza fel püspökei ellen, hogy feleslegesen, pusztá hiúságból nyomtatnak ki újabb könyveket, csupán azért, hogy címereik láthatók legyenek valamely könyv kötéstábláján.) 1543-ban például megjelenik egy, az egyházmegyei plébánosoknak szánt manuálé, ami *manuale secundum Andegavaniensis diocesis usum*má lesz, s amit Párizsban Antoine Henaut nyomtat ki „jussu G. Ruze”. A személyesebbé váló kiadványban a püspök neve mellé csatlakozik az egyházmegye neve is, s e kettő jelzi a püspök – tridenti értelemben vett – fennhatóságát. 1547-ben egy laikusoknak szóló könyv, a Párizsban Pierre Elys ki nyomtatta. *Heures d'Angers* a „Pierre Vial, a teológia doktora szerkesztésében, Angers püspöke parancsára” bejegyzéssel jelenik meg 1580-ban az

Ordinarium divini officii minden plébánosnak lehetővé teszi, hogy a katolikus liturgiához elengedhetetlenül szükséges könyvek a birtokában legyen.

A püspöki kiadói működés jellegzetes példája Angoulême. 1532-ben franciául jelenik meg itt a *Manuel et sommaire instruction pour les curés... recueillis de divers auteurs et dressé par Révérend Pere en Dieu, Messire Charles de Boni, par la permission divine évêque d'Angoulême; amit egy sermons et exhortations pour les curés par Denys Perronnet, Théologal de Poitiers, de l'autorité du dit révérend évêque* követ. 1566-ban kiadnak egy *Missale ad usum diocesis Engolismani, auctoritate reverendissimi Domini Philiberti, Cardinalis a Burdezia, predictae ecclesiae episcopi, recoron ipsius ecclesiae Capituli reformatum correctum ac impressumot*. A 16. század folyamán a püspöki székben egymást követő előjáróságok tevékenységének köszönhetően székhelyük minden szükséges könyvvvel rendelkezett, ami lényegesnek számíthatott a római katolikus üzenet terjesztéséhez.

Egy vállalkozó kedvű nyomdász személye a püspökök kisebb vagy nagyobb kiadói aktivitása szempontjából igen fontos lehetett. A limoges-i nyomdászok például Richard de la Nouaille tevékenysége alatt könyvek sorozatát hozták létre: a *Bréviaire* több kiadását (1504, 1523, 1529), a *Missel Lemovicenst* (1530), a *Manual continens modum administrandi sacramentum ecclesial ad usum diocesis Lemovicencist* (1509, 1518) és a *Statuts synodaux-t* (1519). Jean Bertin ugyanakkor a *Missel ad usum diocesis Lemovicencist* (1505, 1508, 1517, 1540), a *Breviariumot* (1522–1523) és a *Missale Romanumot* (1527) adta ki. A 16. század második negyedében ezt a kiadói munkát Guillaume de la Nouaille folytatta a *Missel* (1537–1550), a *Breviarium* (1551), az *Heures du Diocese de Limoges* (1559) kiadásával, 1573 és 1600 között pedig Hugues Barbou lépett az ő nyomdokaiba az *Enchiridion Sive manuale parochorum* (1597), a *Breviarium... justa forma Concilii Tridentini, J. D. S. de l'Aubespine jussu* (1587), a *Graduale* (1575) és a *Regulae perpetuae ad instructionem divini officii... Dom. S de l'Aubespine Jussu* (1575) publikálásával.

A nagy nyomdászati központok környezetében fekvő kicsiny egyházmegyéknek nincs püspöki kiadói tevékenysége. Az igazsághoz tartozik azonban, hogy bizonyos délen, azaz hugenotta területen lévő – egyházmegyék könyvei odaveszthettek, vagy egyáltalán nem is léteztek, mert 1560 és 1598 között püspökük nem tartózkodott egyházmegyei székhelyén. Quimper és Saint-Pol-de-Léon kivételével az összes olyan egyházmegye, ahol nem találjuk a könyvkiadás nyomát, délen helyezkedik el, vagy pedig olyan protestáns érődítményekre jellemző ez a jelenség, mint Castres-ra vagy Montauban-ra.

A nyomdászat megjelenésétől a vallásháborúk végéig terjedő időszakban különösen érdemes a püspökök saját egyházmegyéjükben folytatott kiadói tevékenységét vizsgálnunk. Beleszámítva a veszteségeket, az időközben feledésbe ment dolgokat és a megsemmisült könyveket, bizonyosnak látszik, hogy a 17. század elejétől minden franciaországi egyházmegye birtokolt misszálékat, breviáriumokat és szertartáskönyveket (manuálékat vagy enchiridiumokat), sőt valószínűleg minden egyes plébánia rendelkezett velük. Széles körben terjesztették a sok helyen kinyomtatott zsinati rendtartásokat, néhány egyházmegyében pedig – püspöki felügyelettel – már a laikusoknak szánt könyvek és imakönyvek is megjelentek.

1560-tól a tridenti zsinat határozata értelmében kiadott könyvek adoptálásával a könyvkiadásban újabb fellendülés kezdődött. Vegyük például a szertartáskönyveket. 1614-ben Velencében Giuntinál, Plantinnél Antwerpenben és Rómában pedig „ex typographis Reverendae camerae apostolicae” jelent meg a *Rituale romanum, Pauli V jussu editum*. 1615-ben Bordeaux-ban Simon Millanges nyomta ki újra, és ezt vették át a bordeaux-i, a lyoni, a toulouse-i, az auchi, a saint-malo-i, a nantes-i, a poitiers-i és a cahors-i egyházmegyéék. 1623-ban a *Rituale romanum, editio novissima... ex decreto concilii tridentini... Lutetiae... apud societatem typographicam librorum officii ecclesiasticae...* új kiadásban jelent meg, 1629-ben pedig Lyonban nyomtatták ki francia fordítását, a *Rituel romain... par commandement de Notre Saint-Pere le Pape* című művet, amelyet ugyanúgy megtalálunk Lyonban, Béziers-ben és Auxerre-ben, mint Vannes-ban vagy Poitiers-ben. 1635-ben Párizsban „a király rendeletére” egy új társaság alakult a *Rituale Romanum (Parisiis impensis societatis typographicae librorum officii ecclesiastici jussu regis constitutae)* kiadására. Az „editio novissima” Párizsban és Vabres-ban is fellelhető.

A tridenti zsinat a püspöki irodalom terén azonos tartalmú szövegekkel árasztotta ugyan el az egész katolikus világot, de a könyvkiadói tevékenység fellendülése mégsem csupán ennek köszönhető, hiszen a felívelés már jóval korábban, a 15. század utolsó harmadában, a nyomdai termékek első megjelenésével elkezdődött. Az ilyesfajta kiadói tevékenység mögött tehát a püspökök álltak, legalábbis Franciaországban. A franciaországi egyházmegyéék plébánosainak pedig rendelkezésére álltak a hitigazságokat, az elvégzendő papi feladatokat tanító és a követendő életvitelre vonatkozó tanácsokat tartalmazó könyvek. Leszögezhetjük, hogy a 16. század folyamán a francia püspökök egyházmegyéjükben sikerrel valóstították meg az 1513. április 9-i királyi nyilatkozatnak a nyomdászatra

vonatkozó programját, mely szerint „e mesterség által a szent katolikus hit nagymértékben gyarapodott..., az isteni szolgálat tiszteletre méltóbban nyilvánított ki, fenségesebben gyakoroltatott és magasztosult fel.” A püspöki kiadói tevékenység, mely tulajdonképpen egy vándor nyomdász felbukkanásával kezdődött el, a század során a liturgiai könyvtermelés olyan fejlődéséhez vezetett, amelynek mind számbeli nagyságrendjét, mind minőségbeli jelentőségét ez idáig meglehetősen alábecsültük.

Általánosságban megállapítható, hogy a francia egyházmegyéek plébánosai mindenütt rendelkeztek a szükséges zsinati rendtartásokkal, szertartáskönyvekkel és misszálékkal. Ezekben a könyvekben lefektették az egyházi személyek életét irányító szabályokat, valamint az oltárnál a szertartás alapján elvégzendő cselekvéssorokat is. Ez a didaktikus irodalom teljes mértékben az egyházi hierarchia csúcsa, pontosabban a püspökök ellenőrzése alatt állt; éppen ezért javasoltuk rá a püspöki irodalom elnevezést. Meg kell azonban különböztetnünk a szorosabban vett vallási irodalomtól, mely a Szentírás és az egyházatyák szövegeinek kiadását jelenti és el kell választanunk a laikusoknak szóló tanító és apologetikus, a spirituális és a teológiai irodalomtól is. Az utóbbi elnevezést a skolasztikus egyetemi írásokra kellene fenntartani, azaz Aquinói Szent Tamás, Albertus Magnus szövegei, a *Sentences*, valamint a hitviták irodalma számára.

A püspökök gyakran az egyetemes egyházi vonatkozású szövegek kiadásában éppúgy közreműködtek (mint például az *Actes du concile de Trente* esetében), mint a francia egyházi vonatkozásúakban (például a *Proces-verbaux des assemblées du clergé*, a *Mémoires et titres du clergé de France*), illetve az egyháztartományokat érintő művek (mint például az *Actes des conciles provinciaux*) megjelentetésében.

A tridenti zsinat okiratainak franciaországi kiadását megnehezítette, hogy a Francia Királyság szentesítésüket folyamatosan elutasította, megakadályozván, hogy Franciaországban legálisan érvényre jussanak a zsinati határozatok. Ezek az okiratok pedig éppolyan szövegnek számítanak, mint a többi. Újra meg kell említenünk Lotaringia bíborosának reims-i kiadói tevékenységét. 1564-ben Jean de Foigny érseki nyomdászként publikálja a *Canones et decreta sacro sancti oecumenici generalis Concilii Tridentini...*-t, amelyet néhány hónappal később a *Saint, Sacré et Universel Concile de Trente, traduit du latin par Gentian Hervet, Chanoine de Reims* publikálása követ. Amennyiben pusztán a szerző neve szerint rendszerezett bibliográfiákat vennénk figyelembe, a lotaringiai bíboros nagyszabású kiadói tevékenysége tökéletesen feledésbe merülne.

1560-tól kezdve a püspökök papi gyűléseket tartottak. Az a véleményünk, hogy a püspöki irodalomról szóló tanulmánynak fel kell dolgoznia ezeknek a jegyzőkönyveknek a kiadásával kapcsolatos adatokat is, hiszen a püspökök tevékenysége ezeken a gyűléseken a kezdetektől fogva egyre inkább meghatározó. A jegyzőkönyveket egyébként a püspöki irodalom egyik megnyilvánulási formájának tekintjük ugyanúgy, ahogy a panaszokat és az intelmeket, a megemlékezéseket vagy a beszámolókat.

A papi gyűlések jegyzőkönyvei módot adnak arra is, hogy egy-egy püspök életművének listáját kiegészítsük a király vagy a gyűlés előtt elhangzott beszédekkel. Jó példája ennek a *L'Oraison de Monseigneur l'illustrissime et reverendissime Cardinal de Lorraine, faite en l'assemblée de Poissy le Roi y étant présent le 16 Septembre 1561*.

A 16. század kezdetétől a papi gyűlések új stratégiát követtek, azaz hitelt nyújtottak olyan művek kiadásához, melyek a királyság összes egyházi személyét érdekelhetik. Egyaránt szerepeltek köztük a „görög atyák” művei vagy olyan „templomi énekek...”, melyek arra szolgáltak, hogy a prelátusok és a javadalmasok elláthassák templomaikat és káptalanjaikat graduálékkal és antifónákkal...”. A testület azonban nem vette át az egyházmegyei prelátusok szerepét. Ezt támasztja alá például az 1579–1580-as gyűlés határozata, mely szerint kétszáz példányt nyomtatnak olyan „fejezetekből, melyek az egyházi személyek életére, a tartományi zsinatokra, a szemináriumokra és más hasonlókra vonatkoznak”, és úgy döntöttek, hogy „ezeknek az írásoknak nem adják a reformáló cikkelyek elnevezést, mivel az az általános és a tartományi zsinatok hatásköre, egyszerűen mindössze annyit írnak rájuk: *Avis ou Avertissement de l'Assemblée générale du Clergé de France*”, azaz: a francia papság általános gyűlésének javaslata, és a kétszáz példányt szétküldték az egyházmegyékbe. Így a prelátusok teljes egyeduralmat élveztek egyházmegyéjükben, és nem feltétlen kellett elkötelezni magukat a papi gyűlés testületileg hozott döntései mellett. Ezt a fajta eljárást, mely biztosítja a püspök teljes és tökéletes hatalmát egyházmegyéjében, de emellett megőrzi a papi gyűléseken egybesereglett franciaországi püspökök tekintélyét is, egészen az utolsó gyűlésig érvényesítették, s ez igen ösztönzően befolyásolta az egyházmegyék életét. Ebből is nyilvánvaló, milyen fontos szerepet töltenek be a papi gyűlések jegyzőkönyvei a püspöki testület stratégiájának elemzésében, melynek körvonalai a 16. század közepén kezdtek kirajzolódni. Azelőtt tehát, hogy a püspöki testület a papi rend – egy évszázaddal későbbi – kizárólagos szószólójává vált volna.

A 16. század folyamán, először 1528-ban, később pedig 1580 után Franciaországban felelevenítették a tartományi zsinatok megtartásának gyakorlatát. Ez kettős nyomásra történt, részint az egyetemes tridenti zsinat, részint a milánói tartományi zsinat akarata szerint. A milánói zsinat anyagát egyébként a város érseke, Borromei Szent Károly fennhatósága alatt ki is adták. 1528-ban három érsek, François de Tournon Bourges-ban, Guillaume Duprat Sens-ban, a lotaringiai bíboros pedig Narbonne-ban egyesítette püspökségeit. 1564-ben tartományi zsinatot tartottak Reims-ben, majd 1583-ban ugyanitt az arles-i, az auch-i, a lyoni és a vienne-i tartományok kivételével tartományi zsinatok országos sorozata kezdődött, mely egészen 1624-ig tartott. Ezeknek a tartományi zsinatoknak az okiratait szinte azonnal kinyomtatták és terjeszteni kezdték. (Például a *Decreta Concilii provinciae Burdigaliae habitatus sub Rev. A. Prevot de Sanzac, omnia a sede apostolica approbata - Burdigalia apud Simon Millanges, 1582.*) 1584-től ugyanebben a tartományban ugyanennél a nyomdásznál jelent meg egy francia fordítása. A *Concilium provinciale Remense... anno domini 1583* kiadását 1585-ben Jean de Foigny készítette el Reimsben.

Valamely püspök pásztori tevékenységének nyomtatott formája csak akkor táruul föl egészében előttünk, amennyiben munkásságának más-más tevékenységi körében teljesített produktumait, melyeket a különböző kritériumok alapján – azaz a szerző neve, illetve a kiadás helye szerint – összeállított bibliográfiákból gyűjtöttünk egybe, összegezzük. A szerző neve szerinti ábécérendbe szedett repertóriumok valójában csak kevés olyan művet tartanak számon, amelynek a püspökök a kiadói, holott a hitélet biztosítékai, a misszálék, a breviáriumok és a szertartáskönyvek csakis valamely érsek „rendeletére” (ex jussu) vagy „felügyelete alatt” (ex auctoritate) jelenhettek meg. Ha megelégszünk a szerző neve szerinti ábécérendes katalógusok anyagával, abba a hibába eshetünk, hogy jócskán alábecsüljük a püspökök – gyakran névtelen – tevékenységét. Természetesen a püspökök egyéni tevékenysége elmaradt a francia püspökség kollektív munkássága mögött, hiszen a nyomtatás kezdetétől egészen a 17. század elejéig sikerült nekik minden egyes francia egyházmegyét ellátniuk az igazán szükséges könyvekkel, a misszálékkal, a szertartáskönyvekkel és a breviáriumokkal.

A püspököknek jogukban állt akár egy személyben, akár a franciaországi, illetve az egyetemes egyházi testület nevében elítélni az eretnek-ségeket és a szakadárságokat. A Francia Királyságban egy rend vagy egy testület jogainak érvényesítése mindig is királyi engedélyezéshez volt köt-

ve, igaz, a kezdeti időszakban még nem körvonalazódott pontosan, hogy ki gyakorolhatja ezt a jogot.

A cenzúrázás joga, vagyis az a jog, hogy bizonyos nyomtatott vallási művek – melyek helytelen, szakadár vagy eretnek gondolatokat tartalmaznak – megjelenését megtiltsák, világi értelemben a királyi és az igazságszolgáltatás fennhatósága alá tartozik ugyan, de a gyakorlatban a vallási jellegű eltévelyedések felfedezése és ennek vallási következménye, a kiközösítés és a mű betiltása az egyházi hatalmak feladata volt. Ez a rendszer az 1521 és 1551 közötti időszakban szerveződött meg, amikor a király a párizsi teológiai fakultást felügyeleti joggal ruházta föl: „a párizsi teológiai fakultás vizsgálata nélkül tilos latinul vagy franciául kinyomtatni a keresztény hitet vagy a szent szövegek interpretációját érintő könyveket” (1521. március). Emellett a párizsi parlamentet felhatalmazta, hogy a gyakorlat megsértői ellen üldözést indítson. Idővel azonban a püspökök hitvédői szerepe is egyre inkább megerősödött. Az 1560-as orléans-i rendelet például engedélyezi a püspököknek, hogy „vizitálják, azaz vizsgálják azoknak a nyomdáknak a tevékenységét, amelyekben Isten határozott parancsa ellenére almanachokat és asztrológiai előrejelzéseket adnak ki”.

A papi gyűlés már a kezdetektől fogva állandóan felpanaszolta a királynak a cenzúra kérdése körüli visszasságokat. Egyre sürgetik a királyt, hogy tegyen lépéseket a püspökök által kiátkozott kiadványok megsemmisítése érdekében: „egy álnokul katolikusnak nevezett apológia..., mely tele van a szent zsinat elleni rágalommal... A szerző és a nyomdász ismertek... Nem tűrhetjük, hogy hasonló műveket adjanak ki, és bocsássanak áruba...” Az 1585-ös gyűlés egyenesen a király közbelépését követeli: „állítsa vissza a papok régi jogait, hatalmát és bírói gyakorlatát... az eretnekekkel és azokkal szemben, akik olyan kárhozatos könyveket nyomtatnak ki, adnak közre és bocsátanak áruba, amelyek közléséhez a prelátusok és a teológiai fakultás nem adták hozzájárulásukat”. 1625-ös papi gyűlésen a küldöttek „leleplezik” az *Admonitio ad Regem L XIII* című gúnyiratot, amely – mint írják – „igen veszélyes és botrányos tanokat hirdet...”, és kérve megbélyegzését, hozzátesszik: „rendkívül helytelen lenne, amennyiben egy ilyen jelentős számú főpapból álló gyűlés... nem lépne föl az ilyen esetekkel szemben... ránk ruházott kötelezettségünk, hogy megfelelően alkalmazott cenzúrával elejét vegyük az ilyen botrányoknak”.

1620 táján a Francia Királyságban két egymással vetélkedő hatalom gyakorolja tehát a cenzúrát: az egyik a Királyi Tanács világi hatalma, a másik pedig a papi gyűléseken részt vevő püspökség és a párizsi teológiai

fakultás. Ez a viszonylagos hatalmi egyensúly egészen a püspöki testület és a klérus polgári hatalmának eltűnéséig fennmaradt.

A 17. század elején a papi gyűlések gyűjteményes kiadások publikálásába kezdtek, s mellette a cenzúrázási feladatokat is gyakorolták. Az 1610 és 1630 közötti események határkövet jeleztek a franciaországi püspökség történetének szakaszai között. A király által választott püspökök ugyanis ekkor hozták létre a királyság első rendjének első testületét, a francia püspöki testületet. Az egyes személyek korszakát így felváltotta a testületek korszaka, a megyés püspökök idejét pedig „a Franciaország papságához tartozó uraké”.

Ez akár végső tanulság is lehetett volna, ám én inkább a történész mesterségéről, a mennyiség és a minőség közötti átmenettel kapcsolatos gyakorlatról beszelnék. A 16. századi püspökök munkáiból álló korpusz alapján a legkülönbélebb statisztikákat állíthatjuk össze: összegezhethetjük a kiadások számát, a formátummal, a nyelvvvel, a példányszámokkal kapcsolatos adatokat. Ezeknek az adatoknak megvannak a saját értékeik és jelentőségük, mert mindegyik hozzájárul a korpusz egészének értékeléséhez. Ám a történeti elemzés nem rekedhet meg ezen a szinten. A szerzőként, kiadóként és cenzorként létrehozott püspöki művekből álló korpusz egyben alapul szolgálhat egy új fogalomkör, a 16. századi püspöki diskurzus kidolgozásához is. Ez a diskurzus a statisztikai elemzés módszerével és a tartalomelemzés segítségével jön létre a pusztán adatok feldolgozásával. Diskurzuson valójában azt az egységet kell érteni, amelyet olyan elemek felhasználásával építünk fel, amelyeket a korpusz egészének szigorú kritériumokon alapuló elemzésével nyerünk. A közös nevezőnek itt egyrészt a szerzőt tekinthetjük, nevezetesen a püspököt, aki egy adott időszakban, a 16. században működött, másfelől művének publikus jellegét, melyet a könyvnek köszönhet. A fent leírt és összegyűjtött adatok segítségével szeretném rekonstruálni a 16. századi francia püspöki diskurzust. Az elvonatkoztatás, az irrealitás, sőt a valósággal való szakítás, valamint a történészi szubjektivitás veszélyét a bibliográfiai szigornak kell ellensúlyoznia, illetve a korpusz minél teljesebb rekonstruálásának, az így összegyűjtött adatok mennyiségi elemzésén alapuló kritikai értékelésének, egy, a szubjektivitás kizárására alkalmas értelmezésnek és mindezen elemek kombinációjának. Csakis így alakíthatjuk ki az 1516 és 1620 közötti időszak püspökeinek – szerzőként, kiadóként vagy cenzorként végzett – nyomdászati tevékenysége alapján a franciaországi püspökök diskurzusát.

Fordította: Szűcs Livia

A német humanizmus fogadtatása Párizsban a nyomtatványok tükrében (1480–1540)

Philippe Renouard munkássága nélkül ha nem is lehetetlen, de legalábbis nehezebb lett volna a német humanizmus fogadtatását nyomon követni az 1480 és 1540 között Párizsban megjelent nyomtatványok tükrében. Mindazonáltal a Simon de Colines-nak és Jodocus Badiusnak szentelt monográfiáin kívül a *16. századi párizsi nyomdászok és könyvkereskedők (Imprimeurs et Libraires parisiens du XVIe siècle)* kötetei közül még csak az első kettő áll rendelkezésünkre. Ráadásul ez a felbecsülhetetlen értékű kutatási eszköz – amelyet az ő jegyzetei alapján egy szakértőcsoport dolgozott ki – még csak a B betűnél tart, és még ha a *Párizsi kiadványok leltára (Inventaire des éditions parisiennes)* – amelyet B. Moreau-nak köszönhetünk – pontosan tájékoztat is az 1501 és 1510 közötti időszakról, a Philippe Renouard által összegyűjtött anyag legnagyobb része még mindig kiadatlan, igaz, hogy a kutatók számára hozzáférhető a Francia Nemzeti Könyvtár zárt részlegében.

A könyvek, melyeknek vándorló jellegzetessége közismert, Kölnből, Nürnbergből és főként Bázélból gyorsan eljutottak Párizsba, Lyonba és minden olyan egyetemi és egyetemmel nem rendelkező francia városba, ahol bármiféle szellemi élet folyt. Hogy a tömeges behozatal nyereséges legyen, a nyomdászok arra kényszerültek, hogy ha korabeli is, de máris klasszikusnak számító alkotásokat vagy biztosan eladható műveket nyomtassanak ki újra meg újra. A Párizs és a német fejedelemségek közötti könyvkereskedelmi kapcsolatok már régóta bizonyítottak. Ismeretes például, hogy Johannes Fust, Gutenberg hitelezője több üzleti utat tett Franciaországba.

Ha egyszer majd minden közkincsünket leltárba vettük már – egyéb levéltári anyag hiányában –, az egyes példányok jellegzetességei, nevezetesen az *ex-librisek* is hasznos információkkal szolgálhatnak a reneszánsz kori nemzetközi könyváramlásról. A leginkább figyelemre méltó dokumentumok közt kell megemlíteni például azt a leltárt, amelyet Fernand Colomb készített saját könyvtáráról és különösen azokat a kiadási helyre, időre és arra vonatkozó kézírásos jegyzeteket amelyeket rendszeresen rávezetett új szerzeményeire; de ezt az anyagot is viszonylag kevésbé aknázták még ki. A német könyvek elterjedését emellett megkönnyítette az

is, hogy igen sok nyomdász – Itáliához és Spanyolországához hasonlóan – német származású volt: a leghíresebbek közülük Gering, Krantz és Friburger. Munkásságuknak köszönhetőek az első Párizsban nyomtatott könyvek. Üzleti szétválásukat követően szintén német nyomdászok – Caesaris és Stoll – vették át a Sorbonne kollégiumának nyomdáját, mely az egyetemtől nem messze, a Szent Jakab utcában székelt. A század vége előtt számos Rajnán túli nyomdász telepedett le az iskolanegyedben, többek között Johann Higman, Georg Mittelhus és Thielmann Kerver. A Kobergerek és az Amerbachok fennmaradt irattára szintén ennek a könyvkereskedelmi hálózatnak a szilárdságát és erősségét bizonyítja.

A párizsi nyomdák ekkori, szomorú képet nyújtó nyomdai termelésének ismeretében sem becsülhetjük azonban le a német humanizmus fogadtatásának hatását. A Lyonnak végzett kutatásaim is megerősítik ezt a kijelentésemet. Azt már régóta tudjuk, hogy a francia humanisták és teológusok minden, a klasszikus antikvitás korát érintő dologban az olasz könyvkereskedőktől függtek. 1520 előtt Párizsban jóformán nem találunk humanista témájú műveket, még Jodocus Badius és a Rajna-menti (főként a bázeli) nyomdáknek a Biblia és a patrisztikai irodalom kiadásának területén végzett erőfeszítései ellenére sem. A francia nyomdászoknak Johannes Amerbachhoz kellett fordulniuk, hogy megszerezzék Szent Ambrusnak Heynlin által átdolgozott *Oeuvres complètes*-jét (összes művét) vagy Szent Ágostonnak a S. Brant kiadásában megjelent *Sermones*-ét (*Prédikációk*). Úgy tűnik, kétségkívül elég jelentős lehetett a kereslet e művek iránt, ha 1500 körül Gering és Rembolt is hasznosnak ítélték párizsi kiadásukat. Az egyik könyvkereskedés, ahová rendszeresen érkeztek ezek a bázeli nyomtatványok, a Szent Jakab utcában volt található, amely főlé a Wattenschneenek nevezett Johann Schabeler (franciásítva: Cabiller) kifüggesztette az *Ecu de Bale* (Bázeli Tallér) cégért. Ez vagy 1504–1505-ben történt, amikor is Kerverrel és Petit-vel osztozott egy *Vulgata* kiadásán, vagy még valószínűbb, hogy 1510-ben, hiszen egy ebben az évben saját költségén kinyomtatott mű „sub insigni basilienſi in vico Jacobaeo” lakosként említi. Konrad Pellican 1516. május 3-án ugyanitt fedezte fel csodálattal azokat a Bázeltől nemrégiben érkezett ládákat, amelyek Erasmus görög nyelvű *Új Testamentum*ának bekötetlen példányait rejtették magukban. De még az 1530–1540-es évekig váratott magára, hogy a tudományos életben a francia nyomdai termelés a velenceinek vagy a bázelinek vetélytársa lehessen.

Ha a kutatásunk tárgyát képező hatvan évet két részre bontjuk, a határ 1520–1523 körül lenne. Ez körülbelül az a határ, amíg a francia kia-

dók nem mutattak különösebb érdeklődést a német humanisták alkotásai iránt. Egyetlen kivételről tudunk: S. Brant *Narrenschiffe* (1494) nagy népszerűségnek örvendett Franciaországban. Hiába igaz azonban, hogy elgondolkodtató ennek a híres szövegnek az értelme; hogy művészien meg szerkesztett *oratio persuasoriaként* is lehet értelmezni, vagy hogy érdemes kiemelni a szövegnek a Juvenalistól és Persiustól vett jegyeit, vagy éppen azt is lehet hangsúlyozni, hogy egy bizonyos középkori prédikációs hagyományt folytat, de mindez együttesen sem változtat azon a tényen, hogy a kortársak elsősorban erkölcsi tanításnak tartották. Annak tartották többek között azok a lyoni és párizsi kiadók is, akik több évtizeden át sokszorosították azokat a Jean Drouyan, Pierre Rivière, valamint egy névtelen szerző által készített verses vagy prózai fordításokat, amelyek Jakob Locher (Brant-tanítvány) 1497-ben kiadott latin változata alapján készültek. Megállapították: „a Franciaországban elsőként terjesztteni kezdett német nyelvű irodalom nem hagyja el a hagyományos nevelési célzatú irodalom keretét.” S. Brant franciaországi követői is ugyanígy gondolták. Például J. Badius 1499 körül megírta a *Stultiferae Navest*, amelynek hat könyve közül az első Éva bűnéről, a következő öt pedig az öt érzékről szól. Amikor 1505-ben kiadta a *Navis Stultifera* című művét – melyben követve a *Narrenschiff* fejezeteinek sorrendjét az antikvitás latin szerzőitől vagy modern követőitől kölcsönzött kifejezések és sorok segítségével rövid verseket írt, s ezeket még prózában írt bizalmas kommentárokkal is ellátta –, bevallott célja az volt, hogy erkölcsi és nevelő célzatú szöveget alkosson. Ugyanígy járt el Jean Bouchet is, amikor – bizonyítottan az S. Brant név alatt rejtőzve – kiadta a *Regnars traversans les périlleuses voyes des folles fiances du monde* (1503) című alkotását.

Itt csak utalni szeretnék azokra a Párizsban letelepedett, német származású tudósokra (például Beatus Rhenanusra, aki J. Badiusnál volt korrektor vagy Michael Hummelbergre, aki Henri Estienne-nél végezte ugyanezt a munkát) és orvosokra (például a klasszikusokat kiadó és fordító Guillaume Copra és Gonthier d’Andernachra), akiknek munkáit természetesen megjelentették a párizsi nyomdák és emlékeztetnék még néhány, német földön keletkezett humanista műre is, amelyről a francia kiadók úgy gondolták, hogy országukban is hasznosíthatók lennének. Bármennyire is korlátozott lehetett azonban az ilyesfajta könyvek terjesztése, az bizonyos, hogy már a német humanizmus fogadtatása előtt, vagyis 1520 előtt elkezdődött terjesztésük. Itt van például Wimpheling *Elegantiarum medulla oratoriaque precepta* című művének két kiadása. Ezek lényegében Valla *Elegantiae*-jéből vett részletek, amelyekben – előszónak álcázva – az

író-fordító a kezdőknek néhány stilisztikai tanácsot adott: kerüld a hiátust, a szavakat úgy rendezd el, hogy „kellemesen csengjenek”, ne használj homályos fogalmakat és neologizmusokat. Ezután egy sor elegáns szófordulatot sorolt föl, amelyeket a különböző beszédrészek után közölt, tehát a helyes nyelvhasználat alapelveiről írt. Itt kell megemlítenünk például Bebelnek Charles Dude által 1516-ban kiadott *Opusculáját* is, amely – más munkák mellett – a *Facetiae* könyvei közül hármat tartalmazott és Poggio mintája alapján készült. Párizsban ezek a könyvek a helyes latinság példáinak számítottak, s a kortársak érvényesnek tekintették a könyv szerzőjének a III. könyv előszavában megfogalmazott gondolatát, mely szerint: „Scribite latinius et elegantius dicteria et jocos et ego libere vobis concedam.”

Tritheim művének párizsi sikerére részben az szolgál magyarázatul, hogy a francia kiadók már a kezdetektől fogva nagy érdeklődést mutattak a világi és a szakrális életrajzok iránt. 1512-ben B. Rembolt és J. Petit – más híres itáliai, német és elsősorban francia kortárs életrajzával együtt – kiadták Tritheim *De scriptoribus ecclesiasticis*-ét. Maga J. Badius is rendszeresen tőle vette át az írók életrajzát, hogy a műveiből készített kiadások elé helyezze. E gondolatmenet lezárásaként hozzátehetjük még, hogy a 16. században Bázelen publikált könyvek bibliográfiájának egyike – mely óriási munka ugyan, mégis nélkülözhetetlen, amennyiben minden részletében fel akarjuk mérni a könyvkereskedelem nagy központjai között fennálló kapcsolatokat – tartalmazza azokat a tételeket, amelyeket a francia könyvkereskedők a Rajna menti kollégáiktól kölcsönöztek, valamint ez a mű azt is kitűnően megmutatja, hogy Bazel összekötő kapocsként szolgált az olasz humanizmus és a francia közönség között. (Példaként említem M. Ficino *De religione Christiana* című művének B. Rembolt és J. Waterloose általi 1510-es utánnyomását, amely öt évvel korábban Bázelen Johann Adolf Müllich gondozásában került kiadásra.)

Az 1520 körüli időszak párizsi könyvkereskedő világának új szereplői közül az egyik legérdekesebb talán Conrad Resch volt, akire 1516 körül Schabeler az Ecu de Bâle (Bázeli Tallér) irányítását bízta. Az ismert kiadványok közül 34 mű jelent meg az ő neve alatt. A felkért nyomdászok közül a leggyakrabban vitathatatlanul Pierre Vidoue neve fordult elő. Schabeler – a könyvkereskedő iránti hálája jeléül – a következő rövid levelet írta hozzá Oecolampadius *Görög grammatikájának* elején:

„A verneuil-i Pierre Vidoue Conrad Reschnek

Légy üdvözölve!

Úgy éreztem, hogy minden jóézésű embernek hálátlansággal kellett volna vádolnia engem, kedves Conradom, mert eltűrtem, hogy egyrészt az én heveségemnek, másrészt a Te befektetésednek köszönhetően a fejüket tanulásra adó honfitársaink hasznára kiadott könyvek közül egy sem jelent meg a Te neved alatt. Hogy a lehető legméltóbb módon háritsam el ezt a számomra elviselhetetlen megrovást, valamiképpen Neked szerettem volna szentelni Jean Oecolampade eme *Gerbes*-jét. Ezenkívül – hogy semmit se rejtgessek előled – ezáltal szeretném jelezni, a tudós társadalom mennyire le van kötelezve Neked, aki mindig és minden erőddel azon voltál, hogy boltodban jelentős mennyiségű külföldi, illetve francia földön kiadott könyvet halmozz fel és csak az a vágy és akarat éltetett, hogy a szépirodalom (amely iránt német hazád – jól tudod, ne szégyenkezz miatta – oly nagy keggel viseltetik) ne szűnjön meg. De – hogy ne vádolhassanak meg, mert a világ színe előtt zengem dicséretedet – végezetül csak arra kérlek, hogy baráti érzéssel fogadd levelem – lehet, hogy a kelleténél egy kicsit később jut el Hozzád? –, és szolgáld továbbra is töretlenül, ahogy mindig is tetted, az Irodalom Köztársaságát. Ég Veled!

Kelt párizsi műhelyünkben, 1522-ben.”

A német humanizmus termékeinek behatolása Franciaországba viszont nem csak behozatal útján történt: 1509-ban Vidoue Resch számára kinyomtatta Ulrich von Hutten *De guaiaci medicina et morbo gallico* című művét, melynek első kiadása áprilisban Johann Schöeffernél jelent meg Mainzban. Ez egy olyan értekezés, amelyben a lovag egy járvány történetét és a hozzá kapcsolódó személyes tapasztalatait (a guajakfával való kezelését) írta le, s humanista jellege csupán stílusában, illetve – kisebb mértékben – a leghosszabb és teljes egészében a fényűzésből adódó szörnyű károk ecsetelésének szentelt XIX. fejezet tartalmában fedezhető fel. Resch kiadványai között azért is különlegességnek számított ez a könyv, mivel ezt tekinthetjük a Rajnán túlról érkező orvosi és tudományos művek iránti – hamarosan megnyilvánuló – francia könyvkiadói érdeklődés

egyik legelső megnyilvánulásának. A mű sikerének látványos jele, hogy a hellénista Jean Chéradame fordította le, és négy – sajnos datálatlan – kiadása 1520 és 1540 között jelent meg *Ulrich von Hutten neves lovag tapasztalata és ítélete a guajakfából nyert gyógyszerrel a franciának nevezett betegség gyógyítására és elmulasztására* címmel.

Hogy Párizs az 1518–1509-es években nagy figyelemmel fordult a Németországból érkező újdonságok felé, azt annak az *Aulának* a két kiadása is jelzi, amelyben Ulrich von Hutten – párbeszédes formában – lehangelő képet festett a kurtizánok életéről. Az egyik kiadás szintén C. Resch és P. Vidoue neve alatt látott napvilágot, a másik 1519. július 21-én jelent meg Antoine Assourd nyomdájában Regnault Chaudière számára. Ezt a kiadványt megelőzte a Navarrai Kollégium nivernaisi tanárának, Jean Tixier-nek a levele, aki meglehetősen népszerűségnek örvendett a párizsi humanista körökben. Ebben Louis de Genève-hez szólt, aki a tarente-i székesegyházi káptalan sekrestyése és minden bizonnyal a fiatal, még csak 15 éves püspök, Jean Philippe de Grolée házitanítója volt. Úgy gondoljuk, hogy a humanizmus hódításait dicsőítő levél és a Lovag magával ragadó stílusa megérdemli, hogy lefordítsuk:

„A nagytekintélyű Louis de Genève-nek, a tarente-i székesegyházi káptalannak, Jean Tixier de Ravisitól.

Légy üdvözlölve!

Hálát kell adni művelt századunknak, hogy az – eddig az idő múlásával megcsonkított és a barbárság tobzódása által olyannyira elnyomott – irodalom hihetetlen ütemben születik újjá. Olyannyira, hogy az egykori gótok nyoma szinte már száműzetésre ítéltetik, és vereséget szenved a latin ragyogással szemben. Sőt, ha ebben az ütemben folytatjuk – hiszen olyan jó előjelek mellett kezdtük! –, azt remélem, hogy mindazok, akik még a vandalizmus betegségétől szenvednek, hamarosan lándzsájukat, pajzsukat eldobálva futamodnak meg. Már most megremeg a jobb szemem, ha azt az eljövendő győzelmet elképzelem, amely az emberiség létezése óta a legszebb leend és amelyet minden bizonnyal el fogunk érni, amennyiben most a Camille-ok – az ékesszólás felszabadítói, a feladatot szívükön viselők – mellett felemeljük szavunkat, s egyesült erővel, közösen fogjuk eltörölni a barbár kövületeket. Mert végül is mi ez? Mikor annyi tudós

mutatkozik, aki vissza tudná adni Athénnek elveszített egykori ragyogását, vajon mit tehetnek azok a tompaesztű németalföldi parasztok, akiket egyéb sem érdekel, csak a csupasz seprű vagy a rohadt hagyma?

Bárcsak jó irányba mozdulna el az ügy! Most egyetlen királyság, egyetlen nemzet sincsen, ahol ne értenének egyet a barbárság leigázásával – tűzzel-vassal próbálja mindenki végigvinni ezt a feladatot. A franciák közt – az általam halhatatlan istennek tekintett – nagytudású Budé az, aki már régóta az irodalom felszabadításán, függetlenné válásán dolgozik; az angoloknál Linacre hasonló irányú munkásságot végez, a németeknél pedig Erasmus a legékesszólóbb mind közül. Mindenki ujjal mutogat rá, és mindenki csodálja, mint Juno madarát. Ő egymaga számtalan barbár csapatot futamított meg, úgyhogy azok, akik tegnap még nagy hangon kiabáltak, megrovásától való félelmükben mára már ki sem merik többé nyitni a szájukat. Ulrich lovag mögött, kissé lemaradva masírozik ő. Ulrich lovag – hogy a tárgyra térjünk – jó humora és finom igazságérzete olyannyira ösztönző erejű, hogy senki sincs, aki nyomában ne valami nagy téma feldolgozására törekedne, és, hogy úgy mondjam, égen-földön nem létezik ember, aki ne osztozna abban a hitben, hogy Németország – amit eddig az irodalomnál sokkal inkább érdekeltek a fegyverek –, óriási dicsőségben fog részesülni e hatalmas férfiú művei révén. És ha arra valaki arra gondol, hogy tréfálok és dicséretében túllépek a mértéket, az szívja be beszédének rózsailatát, kóstolja meg szavainak mézét, mely minden művét ugyanúgy átjárja, mint az *Aulát*. Különösen abban a részben van ez így, amelyben oly nagy művészettel és tehetséggel vázolja fel a kurtizánok nyomorúságát, hogy – szokásom szerint gyorsan olvasván – volt egy pillanat, melyben az az érzésem támadt, hogy megessznek a poloskák és rühösség gyötör, hogy visszataszító szag árad belőlem, hogy eltorzít a lepra, hogy velőmig hatol a nápolyi betegség, hogy tetves matracon fekszem, amelyben bolhák ezrei nyüzsögnek, hogy szennyes tányéron felszolgált tisztátalan és visszataszító ételt eszem és magamon viselek minden más nyomorúságot, amely szerinte a kurtizánoknak osztályrészül jutott. Tudom, hogy Aeneas Sylvius

és Poggio már régóta foglalkoznak foglalkoznak ezzel a témával és ők már – úgymond – megtörték a jeget. De Isteneimre! Mekkora különbség van köztük és közöttük – és még egymáshoz képest is micsoda eltérés! Vajon hány fejhosszal előzi meg őket? Annyival, amennyivel azok korban előtte vannak. Mert ha tüzetesen megfigyeled stílusukat, és összehasonlítod azt a lovagéval, nem találsz akár egy lyukas mogyorót érő részt sem. Végül is minden szavukon érződik a felforralt víz, ahogy Asinus Pollio mondja Ciceróról, vagy hogy Caligulanak Seneca stílusáról szóló panaszával éljünk, nem egyéb az, mint mészküli homok. Nála viszont nem lelsz semmi összefüggéstelenségre, semmire, ami ne lenne élettől duzzadó, ami ne keltené fel az olvasó étvágyát, ami ne felelne meg az ízlésének. Ezért – mivel ez a mű szerintem figyelemre méltó módon szolgálhatná a közérdeket és mivel nehezen szereshető meg – arra gondoltam, hogy napvilágra kellene hozni, ugyanis ha a csótányok martalékává válva eltűnne, féltő, hogy a tudós-társadalom látná kárát.

De tudom, az jár a fejedben, miért a Te neved alatt jelen tetem meg a könyvet és nem valaki másé alatt, hiszen eddig alig találkoztunk. Hallgass meg, és megtudod az okát: azok a legfigyelmesebbek az őket érintő szavakra, akiket leginkább érintenek az adott kérdések. Lehetetlen, hogy az udvari élet nyomorúságait ne ismernéd pontosan olyan jól, mint Tenmagadat, hiszen – a politikába és a világba kivetetten – sok idegen nép erkölce, sok ország szokása és sok vidék lakójának elfoglaltsága ismert előtted, hiszen Te magad láttad őket. Ezért Rád is érvényes az, amit Odüsszeuszról mondanak: „Qui mores hominum multorum vidit et urbes.” Ezért gondoltam, hogy e mű olvasása annál inkább magával ragadja majd lelkedet, minél kiterjedtebbek ismereteid a dolgokról. De még ha semmi újat nem is tanulsz az itt leírtakból, az általad egykor ismert és átélt dolgokra való emlékezés akkor is sok örömet fog majd okozni. Ezenkívül nemes tanítványodban, Jean-Philippe-ben, Tarentaise püspökében el fogja ültetni ez a mű az erényesség iránti vágyat és az udvari hívságoktól őt távoltartó viszolygást. Ég áldjon, emberek legerényesebbike.”

De az *Aulához* hasonló, eredeti művek meghonosítására tett kísérletek csak kevés következménnyel jártak.

Az 1520–1525-től fellépő nyomdászok és könyvkereskedők nemzedékét már új szellem élte, vezéregyéniségük Simon de Colines. Ő már sokkal tudatosabban terjesztette a humanizmus hódításait, mint Henri Estienne, akinek az örökébe lépett „a Saint Jehan de Beauvais utcában, a jogi fakultás előtt.” Az olaszok – és lyoni követőik – példája nyomán növelte a klasszikus művek kis formátumú kiadását. Ha összehasonlítjuk – példának okáért – Erasmus műveinek Badius-féle negyedréti kiadásait és a S. de Colines által kiadottakat, azonnal értékelni lehet ez utóbbiak könnyen kezelhetőségét. Colines volt az első abban is, hogy valódi gyűjteményeket állított össze, és már a cím keretének küllemével utalt a tartalom jellegére is. Például az „üregi nyulas” és a későbbi „napos” keret – amelynek alsó sávjában két kis játékos kentaur látható – kifejezetten csak a pedagógiai tárgyú műveken volt látható. Ezekben olvashatók egyébként – francia könyvben először – a német humanisták nevei, például Melanchthoné. 1522-ben adta ki a *Compendiaria dialectices ratiót* (első kiadása: Wittenberg, Melchior Lotter, 1520.), annak a *Dialecticának* az első változatát, amelyet Melanchthon – a mű szerkezetének megtartásával – állandóan átdolgozott és bővített. Wimpheling egyébként a heidelbergi egyetem 1522-es újjászervezéséről szóló *Mémoire*-jában ennek a 80 oldalas tankönyvnek a használatát ajánlja, amelynek az érdemeit (rövidsége, a szerkesztés világossága és különösen a szerzőnek a szigorúság iránti, megmegújuló követelése) a tanárok is hamarosan elismerték. A mű a fogalmak meghatározásán (*finitio*) alapul, mert ahhoz, hogy tudjuk, miről beszélünk, nélkülözhetetlen nyelvtanilag és etimológiailag is megmagyarázni minden beszédrészt. A *Dialectica* egyik jellegzetessége éppen abban áll, hogy nem fogadja el a *voces ambiguae*-t. Ha az írók tévednek is itt-ott – vonja le a következtetést –, az amiatt van, hogy nem követik a *finitio* szabályát. A mű második, *Argumentatio* című részében a másik alapvető, az alapvető fegyelemre való állandó hivatkozást, azaz a logikát határozza meg, amely nélkül még a legkiválóbb szónok beszéde sem lehet valóban hatásos. Mindazonáltal a *Dialectica* – Melanchthon minden egyes kiadásnál egyre jobban hangsúlyozza – nem próbálja meg sem R. Agricola *De inventione dialecticáját*, sem Arisztotelész művét, sem Johannes Caesarius (1468–1550) „rivális” *Dialecticáját* helyettesíteni, amely egyébként Párizsban jóval nagyobb hatással bírt, mint Melanchthon könyve. 1522 és 1532 között Melanchthonét ötször nyomtatták újra, míg a *De inventione dialectica* 1529

és 1540 között mintegy tíz kiadást ért meg. Ezek mellett meg kell említeni az *Epitome*-t és Caesarius 1529 és 1540 között tízszer kiadott tankönyvét.

A *Dialectica* nélkülözhetetlen kiegészítője, az *Institutiones Rhetoricae* 1523-ban S. de Colines-nál jelent meg, két évvel a hagenauai kiadás után. Ez újabb bizonyítéka annak, hogy a humanista pedagógusok érdeklődéssel figyelték fiatal wittenbergi kollégájuk munkáját. Ezúttal egy mintegy ötven oldalas *compendiummal* van dolgunk, amelyet írója 1542-ig folyamatosan bővített. Sajnos nem áll rendelkezésünkre Melanchthon bibliográfiája, így gyakran nagyon nehéz a különböző kiadások tartalmát azonosítani, hiszen a kiadók szabadon váltogatták a címeket és az eredeti könyvecskét ugyanúgy többször publikálták még akkor is, amikor már a kibővített szöveg is napvilágot látott. Nem lehet tudni, vajon az információ hiánya miatt vagy tudatos akarattal tették-e. A válasz azért is nehéz, hiszen az oktatásra szánt művek egyik legfőbb érdeme a tiszta formai megjelenés volt. Akármilyen legyen is a válasz, 1522 és 1537 között S. de Colines, R. Estienne és mások legalább tizenkétszer adták ki ezt a könyvet, amelyben az *Inventio* és az *Elocutio* című fejezetekben Melanchthon gyorsan, de a konkrét példákra is mindig gondot fordítva határozta meg a retorikai beszéd három kategóriáját (jogi, tanácskozó, bemutató). Plinius és Erasmus csodálójaként kifejti, hogy ő az utóbbit kedveli, hiszen a bemutató beszéd magában foglalja – az *imitatio*ra a többi beszédfajtánál alkalmasabb – ünnepi és dicsőítő beszédet, valamint jobban használható a közéletben is, mint a *genus judiciale*. Az elocutióról szóló könyvben – amely nyelvtanról, stilisztikáról, az alakzatokról és az imitatióról szól – Melanchthon újra visszatér a korábban már megfogalmazott szigorú pontossági követelményhez, amelyre itt a *perspicuitas* – azaz a megfelelő fogalom keresése iránti állandó igény – fogalmát használja. Melanchthon nem csak ragyogó szónokok, hanem sikeres pedagógusok és olyan tanítványok képzésére törekszik, akik képesek a klasszikus szövegek rendeltetésének megértésére és szépségeinek megízlelésére. 1535-ig ennek a *Retorikának* a francia piacon nem volt versenytársa, míg a következő évben meg nem jelent Caesarius könyvének párizsi kiadása. Már most látható, hogy egyáltalán nem volt elhanyagolható azon német humanisták száma, akikről bizonyos francia kiadók a szépirodalom tanulmányozásához szükséges alapvető kézikönyveket kölcsönözték.

Az 1524–1525-ös években a nyomdai termelés érezhető visszaesése tapasztalható Párizsban, de 1526-ban újra virágzásnak indult az üzlet. Az ősz kezdetén – egy nyolcadrét méretű sorozat címlapján – először tűnt föl

R. Estienne (1503–1559) neve. A sorozat címlapjának egyetlen díszé egy olajfa volt, alatta a következő felirattal: „Noli altum sapere.”

Mivel Estienne a S. de Colines-nal való szakítása után a Saint-Jean-de Beauvais utcai ház egyetlen tulajdonosa maradt, gondosan ügyelt rá, hogy megtartsa a cég apósa által meghatározott irányvonalát. A fiatalember ezért kezdetben humanista jellegű iskolai tankönyveket adott ki. Összegyűjtötte a latin *Thesaurus* elemeit és a *Vulgata* kéziratán is dolgozott, miközben a kezdőknek nyelvtanokat, hangsúlyozásról szóló értekezéseket, retorikákat bocsátott ki. Emellett ő publikálta a legjobb szövegeket (például Lukianosz *Dialógusainak* Erasmus-féle latin fordítása, Ciceró *Családi levelei* vagy Persius *Szatírái*). Arról is meg volt azonban győződve, hogy a *humaniores litterae* elválaszthatatlan a *divinae litterae*-től, így a német tartományokban tevékenykedő humanistáktól azokat a kis morális és vallási szabálygyűjteményeket is elkérte kiadás céljából, amelyekben például az asztalnál való helyes viselkedés leírása mellett egy *Décalogue*-kommentár is található. Így jelentette meg Otto Brunfels *De disciplina et institutione puerorum*-át, a valójában Zwingli által írt *Christiani Theodidacti preceptiones pauculae*-t vagy Hegendorff *Christiana Institutio*-ját. Az ilyesféle könyvek segítségével a gyerekek az alapvető latin nyelvtudás mellett a legszilárdabb erkölcsi igazságokat, valamint a keresztény hit alapjait is elsajátíthatták.

Ha Robert Estienne nyomdász, kiadói és tudósi pályáját egyetlen kiadott szöveggel kellene jellemeznünk, kétségkívül Melanchthon *De corrigendis studiis*-ét kéne megemlítenünk. Ezt a székfoglaló beszédet – melyet csupán néhány héttel azután már ki is adtak, hogy 1518. augusztus 29-én a wittenbergi hallgatók előtt elhangzott – Franciaországban természetesen már jóval azelőtt is ismerték, hogy R. Estienne 1528 elején újbóli kiadására vállalkozott volna. Párizsi kiadása mégis politikai tettetnek tekinthető, hiszen egy olyan pillanatban látott napvilágot, amikor a körülmények újra kedvezőnek tűntek ahhoz, hogy létrehozzanak egy, az irodalom tanulmányozásának szentelt s már tíz éve tervezgetett hatalmas intézményt, ráadásul a francia humanistáknak nem kis sajnálkozással kellett megállapítaniuk, már számos európai városban működik hivatalos héber és görög tanszék. A kötetben emellett kirajzolódott egy olyan program körvonala is, amely szerint a világi irodalom soha nem feledkezhet meg arról, hogy a Szentírás szolgálatában kell állnia.

Szó sincs arról, hogy valami bonyolult kapcsolatrendszer akarnánk felállítani Melanchthon beszéde és Estienne kiadványai között, és arról sincs, hogy bármiféle varázserőt tulajdonítanánk annak a hatásnak, amit az egyik fiatalember gyakorolt a másokra (Melanchthon ekkor 21 éves,

Robert Estienne pedig 25), s még kevésbé akarjuk azt állítani, hogy a nyomdász egész életében követendő példaként tekintett volna Melanchthonra. De az tény, hogy a wittenbergi beszéd és az olajfás könyvek között rokonság áll fenn. Ennek természetét jobban megérthetjük a *Sermo habitus apud juventutem Academiae Witebergensis*-ről adott elemzés alapján. Könyvében Melanchthon először is bocsánatot kért amiatt a polemikus hangnem miatt, amelyet a szépirodalom védelme érdekében használni kényszerült, majd végigkövette a barbárság elterjedését Európában a Római Birodalom bukása utáni időszakban. Történelemszemlélete alapján tiszteletet érdemel szerinte mindenki, aki az általános tudatlanságban a görög örökség megmentője volt. Az antik kultúra visszaszorulása miatt azokat tette felelőssé, akik a latin fordítás ürügye alatt Arisztotelész műveit érthetatlenné tették. Ez a sötét korszak pedig – a skolasztika fénykora – 300 évig tartott. E hosszú időszakot nemcsak a *bonae litterae*, hanem a matematika, az igazi filozófia, maga a jámborság is megsínylette. Mondanivalójának második részét az tette ki, hogy megpróbálta felsorolni, milyen ellenszerekkel lehetne ez ellen fellépni. (Ehhez kapcsolódik R. Estienne munkássága is.) A könyv a különböző beszéd típusok elemzésével kezdődik, majd meghatározza a szöveg – a *sermo logicus* – szervező elemeit (a grammatika, a dialektika és a retorika). E három tudományág közül – amelyek a pedagógia középpontjában állnak és a humanista pedagógia lelkének tekinthetők – korábban már végigkövettük a két utóbbi elterjedését.

A fiatal professzor érdeklődésébe a grammatika is beletartozott, így – a R. Estienne műhelyéből származó könyvek sorában – *Grammatica latinája* – amely különben először 1525-ben, a beleegyezése nélkül jelent meg Haguenau-ban, majd a rákövetkező évben *Syntaxissal* is kibővült – hamarosan felvette a versenyt Despautère és Dati régebbi keletű, illetve Pelisson és Linacre kortárs műveivel. Csak megemlítjük, hogy tervében egyébként semmi forradalmi nem volt: a fontos részét képező *Etymologia* nem más, mint a nyolc beszédrész kommentált alaktana, a *Syntaxis* fogalma alatt pedig szinte egyáltalán nem azt értette, amit ma értünk alatta. Nála ez a fogalom a főnévi bővítmény szintaxisára, valamint az igéknek nemek és fajok szerinti hagyományos osztályozására korlátozódik. Hogy mégis magára vonta nyomdászunk figyelmét, az részben azzal magyarázható, hogy a könyv a kezdőkből álló közönség igényeihez igazodva igen világos stílusú. Ez szinte természetes, mivel a mű – a korábbiakhoz hasonlóan – az író pedagógiai gyakorlatából eredt. Amellett, hogy nagy nyelvi könnyedséggel írt, és gyakran élt a görög morfológiával való össze-

haszonlítással és figyelmeztetett arra, hogy az antik mintákkal (Priscianus és Donatus) szemben mikor kell távolságot tartani, folyamatosan utalt az *ususra* is. A középfok magyarázása kapcsán a következőt írta például: „Caeterum in comparando, obseruabis quid probet usus et eruditorum auctoritas” (C. R. XX. 249.) vagy kicsit hátrébb, a verselési formákról szólva: „Dein de lectione optimorum poetarum iudicium conformandum est ut, quid deceat, quid non deceat, intelligatur ...”.

Visszatérve tehát a *De corrigendis studiis*hez, a műben megtaláljuk a humanista pedagógus erasmusi portréját, s ennek ellenpontjaként a skolasztikus professzorok karikatúráját is, melyben nevetségessé válik homályosságuk, valamint tanaik haszontalan sokfélesége, tanításaik kétségbeesítő következménye: „Modestus vir Socrates erat, qui cum opinione sapientiae vulgo coleretur, dicebat hoc unum se scire quod nihil sciret: illi contra hoc unum nesciunt, quod nihil sciunt.” A pedagógiának nemcsak módszereiben, hanem tárgyát tekintve is meg kell újulnia: a latin nyelvtudás nem csupán a *puerilia studia* alapja és a görög, valamint a héber grammatikához vezető út, de egy kivételes irodalom megjelenési formája is. Mindemellett Melanchthon – őt bízták meg ugyanis a görög tanszék vezetésével – miután megköszönte hallgatóinak, hogy a legtisztább forráshoz jöttek a tudományokat magukba szívni (ez alatt szónokokat és költőket, matematikusokat és természettudósokat értve) –, arra ösztönözte őket, hogy ne csak azért tanulják ezt a nyelvet, mert ez a filozófia nyelve, hanem leginkább azért, mert a héberrel együtt ez nyit utat a Bibliához és „ha lelkünket visszavezetjük a forrásokhoz, elkezdjük megérteni Krisztust, parancsolatai megvilágosítják elménket és eltelünk az isteni bölcsesség jótékony nektárával.” És vajon nem ugyanez a cél volt-e, amit tanult emberként, filológusként, „könyves emberként” Robert Estienne is maga elé állított? Világi és vallásos jellegű latin nyelvű munkásságát sem tartjuk tehát elhanyagolhatónak, még ha pontosan tudjuk is, hogy a három (görög, héber és latin) nyelven íródott művek királyi nyomdászaként a görög szerzők kiadásával és az *Újtestamentum* kinyomtatásával érte el legjelentősebb sikerét.

R. Estienne azonban a német humanisták köréből nem pusztán Melanchthon iránt érdeklődött és nem is ő volt az egyetlen, aki a Rajnán túl napvilágot látott könyvekre odafigyelt. A már korábban említett keresztényi tiszteletéről szóló kis tankönyveken kívül kiadott néhány kisnyomtatványt mindazok hasznára, akik közelebbről szándékoztak megismerkedni a latin próza és verselés művelésével. Neki köszönhető, hogy Ulrich von Hutten *Ars versificatoria*ja 1526-tól kezdve széles körben elter-

jedt Franciaországban: sokkal inkább, mint saját szülőhazájában. De persze az értekezés mintegy tizenkét edíciója – akár önmagában, akár Robert Duval (normann kanonok és pedagógus) kommentárjával – csak töredéke a napvilágot látott kiadásoknak.

Mosellanus *Tabulae de schematibus et tropis*ában például a diák a retorikai alakzatokkal ismerkedhetett meg. Ebben az esetben is tizenkét párizsi kiadás igazolta a mű sikerét, amelyhez gyakran fűzték a nürnbergi Georg Major két táblázatos összefoglalóját: az egyik Melanchthon *Retorikája*, a másik Erasmus *De duplici copia*ja alapján készült. Miközben tehát egy tanuló elsajátította az alapokat, a gyakorlattal is szembesült. Először azok a keresztény tiszteletről szóló tankönyvek kerültek sorra, amelyek szókincsének és mondattanának segítségével elkerülhető lett a közönséges nyelvezet használata a társalgásban; majd Erasmus műveinek rövidített és átdolgozott változatai következtek – ebben a német humanisták kitűnőek voltak. A Párizsban legsűrűbben kiadott művek között találhatjuk Mosellanus *Paedologiá*ját is. Ebben a harminchét párbeszédben az író társalgási mintákat javasolt minden, a diákokat érintő témában, úgymint az iskola, a mindennapi élet, a szülőkkel való kapcsolat, a szünidő témakörében. Leginkább azonban – különösen a huszadik párbeszédtől kezdve – vallási kérdésekről szólt (a harmincegyedik fejezet címe például *De sanctorum communione* volt). Mosellanus a lipcsei Szent Tamás Kollégium igazgatójának, Johannes Polyandernek címzett ajánlólevele elején így írt a könyvecske keletkezésének körülményeiről: „Mögötted álló hosszú tapasztalataid alapján tudod, hogy milyen nehézségek árán és milyen lassan érnek el a gyenge képességű gyerekek az antik latinság utánzásához. Miután megtanulták a grammatika alapjait, e zsenge gyermekek latin beszédre vannak kényszerítve anélkül, hogy bármiféle útmutató a rendelkezésükre állana. Így, mivel minden áron igazodni próbálnak, valami tökéletesen barbár zsargont alakítanak ki, amelynek a szerkezete teljesen az anyanyelvükre üt.” Mosellanus arra is rájött, hogy maguknak a mestereknek a latinsága sem mentes minden merevségtől, aminek oka a nyelv kései elsajátítása. Éppen emiatt – barátja ösztönzésére – írta meg a *Párbeszédeket* – a „nugae”-kat – azzal a céllal, hogy a kezdők fokozatosan legyenek képesek eljutni a Terentius- és Ciceró-szövegek gyakorlásának szintjére. A komolyabb erkölcsi és vallásos megfontoltság lehetővé tette az alsóbb osztályok tanítóinak azt is, hogy a tanulmányokkal egyidőben tökéletesítés tanítványaik keresztény nevelését. A tanár beszerezhetette ugyanis Hegendorf *Dialogi Pueriles*ét is, amelynek első párizsi kiadása (1528.) Robert Estienne nevéhez fűződik, és amelyet – akár önálló műként, akár

a *Paedologia* folytatásaként – többször is újranyomtattak. Ugyanezen szerző *Methodus conscribendi epistolas* című műve, melynek sikerre messze túlszárnyalja a 16. században megszokottat (hála a könyvben szereplő ábráknak, valamint velős meghatározásainak és a *Formula conficiendarum epistolarum* által inspirált emlékeztetjavitó módszerének), Erasmus *Opus de conscribendis epistolis* című művének bevezetőjekét szerepel. Ez utóbbira utal egyébként leggyakrabban a munka köznyelvbe átment fordulata is: „Erasmus hos locos enumerat.”

Ha a görög és a héber tanítását vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a német humanizmus terméséből sokkal kevesebb segédeszköz állt rendelkezésre. Simon de Colines és Robert Estienne elsősorban ugyanis a latin nyelv elemi tankönyveit választották ki, nem pedig a latin nyelvhasználat könnyedségét mutatták föl. Az ilyesféle könyvek hiányában azonban a többi klasszikus nyelv elsajátítása sem volt lehetséges. Akármilyen is volt a humanisták ezzel kapcsolatos állásfoglalása, a görög nyelv tanítása Franciaországban valóban csak az 1530–1540-es években lendült fel. Persze 1520 előtt sem hiányoztak Párizsban azok a nyomdászok, akik elemi grammatikát tudtak kiadni, de Párizs e téren azért mégsem versenyezhetett Velencével, Firenzével vagy Bázellel. Jodocus Badius – bár csak 1520 augusztusától tudott (német földről, minden bizonnyal Frobeniustól beszerzett ligatúrák betűkészletének hála) hosszú szövegeket kinyomtatni – már 1516 júliusában elegendő anyaggal rendelkezett ahhoz, hogy Erasmus görög *Novum Testamentum*ának kinyomtatását tervezgesse. Gilles de Gourmont – „primus graecarum litterarum Parrhisius impressor” –, aki 1507-ben Manuel Chrysoloras *Grammaticáját*, Tissard *Hésiodosát* és *Liber gnomogyricusát* adta ki, 1527 áprilisában Gonthier d’Andernach *Syntaxis graecájának* egyetlen kiadását publikálta. Igaz, ez csak félig nevezhető a német humanizmus termékének, mivel szerzője (1487?/1505?–1574) Párizsban való letelepedése előtt Németalföldön tanult és oktatott, ahol utóbb híres orvos lett, de a szépirodalom tanítását sem hagyta abba. Ez a munkája nem csupán azért érdekes, mert magyarázatai világosak, hanem inkább amiatt, mert minden egyes szabályt széles körből merített példakkal támaszt alá. Saját bevallása szerint az általa kiadott latin fordításoknak az az előnyük, hogy a kezdők számára is azonnal érthetőek (ami azt is jelenti, hogy nincsen szükségük tanárra), és világossá teszik a két nyelv mondatszerkesztése közötti hasonlóságokat és különbségeket.

Simon de Colines, akinek a neve akkoriban a kis *Galieneken* szerepelt, 1528-ban megjelentette Jacobus Ceperinus *Compendium grammaticae*

graecae-jét. Tökéletlenségei ellenére is (például az ω -s igék előtérbe helyezése, a szintaktikai részek kidolgozatlansága, helytelen szószármaztatások) e könyvecske részletes morfológiát tartalmazott, amelyben az igeragozási táblázatok *in extenso* adottak voltak, igaz, vízszintes tagolásban. Ezenkívül – bár Homérosztól és Hérodotosztól vett részleteket javasolt gyakorlásként a kezdőknek – az attikai formák mellett az ión formákat is rendszeresen megadta. Az 1528-as esztendő – a görög irodalom szempontjából – különösen gyümölcsöző volt: Gilles de Gourmont és Chrétien Wechel – az utóbbi azután, hogy négy évig vezette az ügyeket, 1526-ban szerezte meg C. Resch vagyonát – ismét kiadta Oecolampadius *Dragmatáját* és Pierre Vidoue-val kinyomtatatta Melanchthon *Grammatica graecájának* első francia nyelvű kiadását. A mű első kiadása már tíz évvel azelőtt Haguenauban *Institutiones graecae grammaticae* címmel jelent meg. Ennek a tankönyvnek a tulajdonságai – mint azt Hartfelder, nyomában pedig Kukenheim megállapították – magukért beszéltek: a függőlegesen elhelyezett ragozási táblázatok segítették a magyarázatok világosságának átlátását, és azonnal felmutatták a nyelvjárási formákat. A mintaként javasolt Hésziodosz- és Homérosz-részleteket – az egyik, igeragozásról szóló fejezet (*Theogonia, De musis*) után, a másik a *De conjunctione* (*Iliász*, II. 212–220) után helyezkedett el – magyarázat követte, amely pontosan megfelelt az új pedagógia szerinti *praelectio* követelményeinek. Igaz, hogy Melanchthon a rövidségre és az érthetőségre való törekvésében (*Primum omnium, quoad fieri potuit, cuncta regulis uinxi, id quod ex officio grammatici debebam...*) nem csupán az ige morfológiájának egy részét áldozta fel ($\delta\iota\omega\mu\iota$ az egyetlen $-\mu\iota$ végű ige, amelynek a ragozása teljes egészében meg van adva), hanem főként a *Sintaxis*t, azaz ha *Grammatica latinája* alapján ítéljük meg, akkor a főnévi és az igei szerkezetek részletes jegyzékét. Ez sem magyarázza meg azonban a könyv franciaországi sikertelenségét, hiszen német földön újabb és újabb kiadásokat élt meg a mű. A több lehetséges ok közül, úgy tűnik, a konkurrencia a legvalószínűbb: 1520 körül – a görögök által görögül írott grammatikák nemzedéke után – érzékelhetően megnőtt a csak latinul tudók számára hozzáférhető kézikönyvek száma. Hogy csak néhányat említsünk, 1516-ban megjelent Théodore Gaza Erasmus által lefordított *Institutio grammaticájának* első két kötete, 1518-ban Oecolampadius *Dragmatája*, 1520-ban Adrien Amerot-nak (nyomdatechnikája miatt érdekes) *Compendium graecae grammaticae*-ja; 1530-ban napvilágot látott Nicolas Clénard *Institutiones in linguam graecamja*, amelyet 1531-ben követett a *Meditationes Graecanicae in artem grammaticam*. Abel Lefranc a szerzővel közel egyidőben említette a Párizsba érkezett

Institutiones hihetetlen sikerét. Az első hetekben 500 példányt adtak el belőle és újranyomtatásával – amelyből egyetlen példány sem maradt ránk – azonnal megbízták Simon de Colines-t. A *Meditationes* egyszerre jelent meg Párizsban és Leuvenben. Nemsokára a két művet egy cím alatt jelentették meg, a mű pedig megkezdte több mint 200 éves pályafutását. A könyvpiaci versenyhelyzetén kívül meg kell említenünk viszont azt is, hogy a melanchthoni életmű legbuzgóbb terjesztője, Robert Estienne, pályája elején csak igen szegényes görög betűkészlettel rendelkezett, mondjuk egy Gilles de Gourmont-hoz, egy Chrétien Wechelhez vagy egy Gérard Morrhe-hoz képest. Attól kezdve azonban, mikor a „király görögjei” már a tulajdonában voltak – Clénard műveinek néhány tudós kiadásán kívül – másféle munkák kötötték le minden erejét. Végül azt is meg kell említenünk, hogy a görög iránti kereslet messze nem volt olyan nagy, mint a latin esetében, mivel a görög tanítása nem szerepelt a bölcsészettudományi fakultás tanmenetében. Annak ellenére sem, hogy bizonyos kollégiumokban a mesterek már bevezették tanítványaikat a görög nyelv rejtelmébe. Danès-nek és Toussain-nek a Királyi Kollégium tanárává való, 1530-as kinevezése előtt ugyanis nem létezett hivatalos görög tanszék.

1540 előtt nagyon kevés francia származású hebraista volt. A leghíresebb közülük – Vatable – tudomásunk szerint nem adott ki egyetlen tankönyvet sem. Lyonból kellett tehát meghozatni Sanctes Pagninus műveit, Reuchlin, Capiton és Münster alkotásait pedig a Rajna-vidékről. Erre Resch-nek az egyik, Bruno Amerbachnak szóló levele a bizonyíték. 1518. december 20-án arról tájékoztatta bázeli levelezőtársát, hogy egy püspök (Resch nem említi meg a nevét, de tudjuk, hogy Agostino Giustinianiról, Nebbio püspökéről van szó, aki Párizsban 1517 körülől 1522 körülíg hébert tanított) „nyilvánosan szándékozik felolvasni Capiton *Grammaticáját*”, azaz kommentálni fogja Wolfgang Köpfel *Hebraicarum institutionum libri duoját*, amelyet Johannes Frobenius nemrég adott ki. A levélben azt kérte tőle, hogy hat héten belül legalább kétszáz példányt küldjön neki, mert egyébként tíz korona vesztesége lenne. Nem kellett hozzá tíz év, hogy Sebastian Münster *Grammaticája* és szótárai fokozatosan helyettesíteni kezdjék az elődök szótárait.

Ebből a szempontból igen érdekes az Arsenal könyvtárának gyűjteménye, amely az aurillac-i származású Jean Cinquarbres (Quinquarboreus) tulajdona, aki 1554–1587 között a francia Királyi Kollégium tanára volt. A gyűjtemény harmadik kötetének, a *Grammatica hebraica Eliae Levitae*-nek a lapszéleit teljesen megtöltik saját kezű bejegyzései és javításai, s kisebb mértékben ugyanez figyelhető meg a második

kötetben is. Azon az érdeklődésen túl, amit egy hasonló kötet kelthet bárkiben, aki egy kicsit is érdeklődik Cinqarbres életművének keletkezése iránt, ez azt is jelzi, hogy milyen sokat köszönhetnek a reneszánsz francia hebraistái a heidelbergi és a bázeli professzornak. Ezt csak megerősíti a városi könyvtárak régi könyves részlegeiben őrzött Münster-művek számbavétele. Meglepő tehát, hogy a Wechel által 1537-ben kiadott *Compendium hebraicae veritatis*ának csupán egyetlen párizsi kiadása létezik.

A párizsi olvasóközönség másféle tankönyvekhez is hozzájuthatott, igaz ugyan, hogy ők még kevesebben voltak, mint a görög iránt érdeklődők. 1531 nyaratól Clénard *Tabula in hebraeam grammaticam*ának több mint 300 példánya kelt el Párizsban, s Gilles de Gourmont gondozásában azonnal újra ki is nyomtatták. 1533-ban a chaligny-i Alain Restauld, aki 1541-ben, valamint 1543 és 1565 között a francia Királyi Kollégium tanára volt, kiadatta *Institutiones in hebraicam linguam*-ját. Nem tudni, vajon a szerénység vagy az elővigyázatosság miatt nem tüntette fel Restauld a könyvön a nevét, hiszen ebben az időben a Teológiai Fakultás nem nézte jó szemmel azokat a kollégiumi tanárokat, akik az Ótestamentumot az eredeti szövegből magyarázták. Az 1541-es, bővített kiadás ajánlása már világosan fogalmazott: „Ut autem cumulatae & auctae nostrae diligentiae aliquod specimen edamus, *Institutiones nostras Hebraicas*, ante octo annos utcunque a nobis scriptas $\alpha\omega\nu\nu\mu\omega\zeta$, publicatas nunc multo studiosius appensas & multis locis locupletiores factas rursus emittimus...”

Az, hogy Robert Estienne nevével csak a nevelő célzatú latin kiadványokban találkoztunk, nem jelenti azt, hogy ne érdekelt volna a görög vagy a héber nyelv tanítása. Éppen ellenkezőleg. Az „es lettres latines” királyi nyomdászci címet tizenhárom év kiadványainak köszönhetette, melyek egyszerre voltak szerények és figyelemreméltóak, s ezek eredményeként lett belőle – egészen száműzetéséig – a király „es lettres hebraïques” (1539. június 24.) és „es lettres grecques” (1542.) nyomdásza is. Mindezt természetesen elsősorban nem azoknak a kis könyvecskéinek köszönhetette, amelyek a görög vagy a héber ábécét tartalmazták vagy amelyek néhány bibliai passzust adtak közre latin fordításukkal, hanem sokkal inkább annak a szándékának, hogy megvalósítsa módszertani programját, amelyet a *De corrigendis studiis*ban ajánlott és az egyetemtől való függetlenséget jelentette. Királyi kiváltságának, valamint a humanista prelátusokból és tanult hivatalnokokból álló környezete ösztönzésének köszönhetően 1550-ben – a melanchthoni terv megkoronázásaként – megjelent a görög nyelvű *Új Testamentum* monumentális kötete. 1527–1528-tól először a *Vulgata*, majd 1539–1544 között a héber Ótestamentum önálló könyveinek hosszú

sora jelent meg. (Hangsúlyozni szeretném azonban kutatásaink részleges és ideiglenes jellegét. Mindenekelőtt azért, mert katalógusok és idő híján nem vettük figyelembe az antik szerzők műveinek minden olyan kiadását, amelyeket a német humanizmus adott a *respublica litteraria*nak és amelyeket újra kiadtak a párizsi nyomdászok. Jodocus Badius a Quintilianus *Institutiones oratori*ájához fűzött, saját kommentárjain kívül kiadta Mosellanus *Annotationes*ait is.)

De térjünk vissza Melanchthonhoz. Pedagógiai feladata nem korlátozódott csupán a tankönyvek kiadására: klasszikusokat kommentált és fordított, néhány művét francia kiadók is átvették. Michel de Vascosan – aki egyike volt azon nyomdászoknak, kiknek a hatására az iskolai könyv külső megjelenése megváltozott: tömött nyolcadrétből szellős negyedrétté – 1539-ben Cicero három kommentált beszédét adta ki. A kommentárok között volt többek között Melanchthonnak a *pro Marcello*hoz fűzött magyarázata is. Vergilius műveinek legalább két olyan kiadását ismerjük, amelyekben a tulajdonneveket és a szakkifejezéseket tömör magyarázó jegyzetek illusztrálnak. A jegyzeteket néha referencia követi, a retorikai alakzatok jegyzéke görög nevükkel és a példaértékű sorokra való utalással együtt. A *Priapea* jelenléte ellenére lehetséges, hogy iskolai kiadással van dolgunk. Ugyancsak előadásjegyzeteknek gondoljuk az Arisztotelész *Poétikájáról* és *Etikájáról* szóló magyarázatait is, melyeket Wechel kétszer is kiadott. Amellett, hogy megengedte magának, hogy rávilágítson a filozófiát a „doctrina christiana”-tól megkülönböztető eltérésekre (*Etika*), valamint hogy megkérdőjelezze a pápa világi hatalmát (*Politika*), kommentárja híven követte az arisztotelészi szöveget, táblázatokban csoportosította a szétszórta elemeket és korabeli példákat hozott fel magyarázatainak illusztrálására.

Egy évvel Hésziodosz „Ἔργα καὶ ἡμέραι” című művének legelső kiadása (Haguenau, Setzer, 1532.) után Antoine Augereau újra elővette a művet, amely egyrészt valóságos pedagógiai programot tartalmazó előszava, másrészt több mint negyven oldalt betöltő jegyzetei miatt fontos. Melanchthon ebben megnövelte a nyelvtani kitételek mennyiségét és a retorikai alakzatokat is jelezte, abból a megfontolásból, hogy mindig szem előtt kell tartani, hogy az írás méltó erkölcsi értékeket hordozzon, amelyeket a gyerekeknek állandóan föl kell mutatni („Ita in studiis necesse est animum habere certos auctores” – mint azt az előszóban írja). Úgy tűnik, egyszerű jegyzetei is megőriztek valamit a beszélt nyelv élénkségéből, még ha a latin nyelv is volt az. További példákat találunk Melanchthon hasonló tevékenységéhez Cicero, Terentius, Erasmus kiadása esetében is.

Ezért is teszik az 1480–1540 által határolt korszak időbeni határai csak részlegesen megérthetővé, hogy milyen szerepet is játszottak a francia nyomdászok a német humanizmus elterjesztésében. Szerencsére a bölcsészettudományi kar professzorai hamar felvették programjukba Johannes de Sacrobosco hagyományos *De Sphaera*-ja mellé Georg Peurbach *Theoricae nouae planetarum*-át is, mint arról az első, 1516 elején megjelent párizsi kiadás is tanúskodik. Ezek szélesebb körű elterjedése azonban – egyébként C. Wechel és C. Périer tevékenységének köszönhetően – csak 1543 és 1558 közé tehető. Brunfels és Leonhart Fuchs tudományos munkáit az 1540–1550-es évektől – hasonlóan – ha nem is közzismertek, de széles körben elterjedtek Párizsban.

Csak kevésbé ismerjük azokat a személyes kapcsolatokat is, amelyek a párizsi nyomdászok és a mindig sokat utazó humanisták között fennállhattak. Bár elképzelhető, hogy a Bázeli Tallért és néhány társát előszerezéssel látogatták a német származású diákok, tanárok és tudósok, mégis lehetetlenség megmondani, vajon miféle szerepet játszhattak ezek a látogatók például abban, hogy Wechel két Dürer-művet, a *De urbibus, arcibus castellisque condendist* (1535.) és az *Institutiones geometricae*-t, amelynek négy éven belül három kiadása látott napvilágot (1532., 1534., 1535.), is megjelentetett. Másrészt, vajon hogyan lehetne felmérni a francia piacra szánt és a külföldi – elsősorban németországi – piacot ellátó mennyiség közötti arányt?

Agrippa életműve önmagában is komoly kérdéseket vet fel, hiszen tudjuk, hogy 1527 végétől 1528 júliusáig Párizsban tartózkodott, és ismerősei között tudósok is voltak. Sajnos az egyetlen, akit azonosítani tudunk, Oronce Fine, akinek első műveit Gérard Morrice adta ki Jean Pierre részére, s akinél 1531-ben jelent meg a *De vanitate*, amelyet Wechel ugyanezen évben a *De occulta philosophia*-val együtt nyomtatott ki.

Végül jeleznünk kell, hogy mi a párizsi nyomdai termelésre fordítottuk figyelmünket. Lyonban például – a Robert Estienne és a Sebastian Gryphius munkássága közötti kétségtelen hasonlóságok ellenére – a német humanizmus fogadtatása nagyban különbözött a fővárosi recepciótól.

Annak ellenére, hogy a mennyiségi felmérések számaránya eléggé bizonytalan, úgy tűnik, hogy a gondolatok áramlása tekintetében a párizsi nyomdászok és könyvkereskedők – néhány kivételtől eltekintve – nem tekintették túlságosan szívügyüknek azt, hogy valamely német humanista által írt egyszerű görög vagy héber nyelvtant adjanak ki. A már említett gazdasági okokon kívül óvatosságra inthette őket a teológiai fakultás cenzúrájától való félelem is, hiszen számukra minden gyanús volt, ami német

földről érkezett. De az *Index*ek sokszor csak késve reagáltak, hiszen a *Sorbonne által cenzúrázott könyvek katalógusa* (1544. augusztus 13.) – amelyet a Parlament határozata is követett, miszerint a cenzúrázott könyveket tilos kiadni vagy árulni (1545. június 23.) – számos olyan művet tartalmazott, amelyek az *Usus* és a *Ratio* közti párbeszédet táplálták, s ez a humanizmus tanításának alapja. A tiltólistára került könyvek között volt Melanchthonnak az *Ó- és az Újszövetségi kommentárjai*, a *De corrigendis studiis* és a *Dialecticae et rhetoricae elementa*, Brunsfels *De disciplina et institutione puerorum* és Hegendorf *Christiana studiosae juventutis institutio*ja is. Párizsban azonban már 1520 előtt napvilágot látott a német humanizmus néhány híres terméke, mely mind morális értéke, mind kiváló latinsága miatt részesült elismerésben. Az 1520 és 1540 közötti években feltűnő *Ratio* is sikerét részben a német területek humanistáinak köszönheti. A *Rudimenta* és a klasszikus szövegek között kidolgozták azokat a segédanyagokat, amelyek – akármilyen tökéletlennek is tűnnek mára – a nyelvészeti anyag nélkülözhetetlen rendszerezését képviselik, s amelynek hatása hamarosan észrevehető volt a nemzeti nyelvekben. A párizsi nyomdászok érdeklődése lényegében a tankönyvek kiadása felé fordult, még ha ez alatt nem pusztán csak az iskolai tankönyveket kell is érteni. Ezt elsősorban a piaci kényszerűség diktálta, de az is kiderült, hogy egy maroknyi ember munkásságának köszönhetően Melanchthon bizonyos írásai lehetővé tették az ifjúságnak, hogy – a latin nyelv tökéletes alkalmazásával – a szellem dolgaiban való jártasságot szerezzenek. Leginkább pedig azt kell kiemelni, hogy Robert Estienne személyében Melanchthon olyan emberre talált, aki úgy technikai ismereteinek, mint nagy tudásának köszönhetően képes volt megvalósítani a wittenbergi professzor nagyra törő programját. Így szerzhette meg a *Praeceptor Germaniae* cím mellé – a szerényebb rangú – *Praeceptor Galliae* címet is.

Fordította: Kun Eszter

Michel Simonin

Beszélhetünk-e kiadói politikáról a 16. század végén?

– Vincent Sertenas-nak,
a palota egyik könyvkereskedőjének esete –

Bevezetés: a kérdésfeltevés indokai

Beszélhetünk-e kiadói politikáról a 16. századi Franciaországban, és ha igen, mely kiadók kapcsán és milyen megszorításokkal? Mielőtt megválaszolnánk ezt a kérdést, érdemes néhány szót szólni arról, vajon valós probléma-e ez és miért időszerű manapság.

A kiadói politikán mindig is nagyon sok múlt, hiszen megszabhatja az irodalmi alkotás elkészültének lehetőségét és gyakorlatának feltételeit. Vajon a könyvkereskedelem bátorítja-e az alkotókat? Előfordul-e, hogy alkotásra ösztönöz? Vagy éppen ellenkezőleg: beéri a kiadói feladatok ellátásával. Vajon saját számláját növeli-e vele? Vagy az alkotóét? Esetleg annak támogatóját? Megannyi alapvető kérdés, melyekre a 17. századtól kezdve egyre könnyebb lesz válaszolnunk. Mint az köztudomású, a korábbi időket tekintve sokkal nehezebb a kérdés megválaszolása a szerződések sokfélesége és főképp a dokumentumok hiánya miatt. Megállapíthatjuk, hogy ugyanebben az időszakban olyan irodalmi irányzatok, iskolák és körök jönnek létre, amelyek egyfajta összhangot feltételeznek: a szerzők vagy a szerzők és a támogatók közötti kapcsolatot. Nem is pusztán egyetlen, hanem több, egymással szolidáris kör meglétét, melyek néha vetélkednek egymással, és rendszerint tisztavirágéletűek. Az alkotók kiválhatnak ezekből a körökből, és többször előfordul, hogy egyszerre többhöz is tartoznak.

A könyvkereskedő katalógusa talán az egyik olyan hely, amelyben a legkönnyebben nyomon követhetők ezek a tűnékeny áramlatok. Itt ugyanis ugyanazon védjegy alatt szerepelnek olyan írók és művek, amelyek utólag közösnek látszanak valamiben. Ebből adódik tehát a kérdés: ez vajon tudatos politika eredménye-e, és ha igen, ki irányítja? Esetleg épp ellenkezőleg: a könyvkiadás egy nélküle kifejlődött kulturális tevékenységet tükröz, és szerepe arra korlátozódik, hogy sajtóit és terjesztésre szol-

gáló eszközeit a korábban már létező alkotás szolgálatába állítsa. Amennyiben viszont valamiféle szervező akaratot feltételezünk, az vajon kitől eredhet? Tudatos, felvilágosult kiadó-terjesztőtől – mint mondjuk – a Poulet-Malassisok, a Lemerre-ek vagy a Gaston Gallimard-ok távoli őseitől? Vagy olyan aktív tanácsadóktól, mint amilyen például Jean Paulhan prototípusa? Bár csupán a kiadói politika kifejezés árulkodik arról a rejtett kísértésről, hogy a múltat a hozzánk közelebbi korokhoz hasonlítsuk, de ez a kísértés túl nagy ahhoz, hogy alá ne vessük a tények próbájának.

Mai ismereteink semmiféle szintézist nem tesznek lehetővé, és egészen különböző következtetésre juthatunk Henri Estienne, Pierre Vidoue vagy Nicolas Bonfons katalógusait vizsgálva. Szorítkozzunk tehát most csak a palota egyik könyvkereskedőjének, az 1534 és 1562 között működő Vincent Sertenas-nak az esetére! Az ő katalógusa ugyanis, főleg 1540 után, nagy arányban tartalmaz olyan irodalmi újdonságokat, amelyek hatottak a kortársak, majd az utókor eredeti alkotásaira. Vajon mindez a véletlen műve vagy türelmes és tudatos munka eredménye?

1. A katalógus

Vincent Sertenas könyvkiadó-kereskedőnek családi eredetét homály fedi. Indulásakor apósának, Antoine Bonnemere-nek nyomtatványait árusítja, Jean Andrével, Jehan Longisszal, ritkábban pedig Gourmont-nal és Petit vagy Pierre Sergent-nal közösen. Akár az 1534-es *Theseus de Coulongne*-ről, az 1535-ös *Petit traité contenant en soy la fleur de toute joyeuseté en Epistres, Ballades, et Rondeaux*-ról vagy a *Caviceo* francia fordításának egyik újrányomásáról legyen szó, akár egy 1536-os alkalmi kiadványról, amely Péronne ostromát meséli el, az tűnik fel először, hogy a biztosan kelendő, francia műveket részesíti előnyben. A rákövetkező évben a szerényebb keresettségű fordítások kerülnek előtérbe (Plutarkhosz, Cicero, Guevara és a *Le Courtisan*). Ebben a tendenciában Sertenas mestereit követi. Egészen 1538-ig a már bevált sikerkönyveké az elsőbbség, ideológiai vagy esztétikai irányzattól függetlenül (az aszketikus moráltól a tréfás versekig, a vulgarizált földrajztól a vulgáris nyelvre átültetett *De Mulieribus claris* boccacciói mitográfiájáig).

Az 1539-es év hasonlítana a korábbiakhoz, ha nem jelenne meg ugyanakkor egy Diego de San Pedro-fordítás, a *L'Amant maltraité de s'amy*, amit egy szórakozásra vágó tűzértiszt, Herberay des Essarts alkotott meg egy hadjárat szüneteiben, aki addigi tevékenysége révén elsajátította a

spanyol nyelvet. Sertenas szokásos partnereivel továbbra is megosztózik (akik közül, a családi összetartozás miatt Janot és Longis áll hozzá legközelebb) Boccaccio, Fabrin (*La Rhetorique*) vagy például a *Préparatif à la mort* kiadásán. Egyedül adja ki viszont Des Essarts-t, aki 1540-ben személyes jogot kapott az Amadis első kötetére. Ennek nyomtatását és terjesztését Sertenas, Janot és a többiek vállalják, éppúgy, mint Michael Scott *Physionomia*jáét, melyet a privilégium birtokosa, Nicolas Volcy fordított le.

Pályájának ezen a pontján tehát, többéves gyakorlattal a háta mögött Sertenas elfoglalja helyét egy kiépült hálózatban, amelynek döntéseit elfogadja és magáénak vallja. Ezek nyilvánvalóan nem egyes könyvkereskedők választásai, hanem a palota könyvkereskedőinek egész csoportjára jellemzőek. Ettől kezdve – Janot árnyékában – felfuttat néhány új terméket, például az *Amadist*, melyre ugyan nem ő lett rá, de mikor Des Essarts bemutatta az első kötetet, partnereivel együtt fel tudta mérni értékét. Néhány újdonságot is megkockáztat kiadni néhány társával, de ez már nem valami túl nagy létszámú csoport. Kiadják az Erasmustól B. Aneau által fordított *Comédie du dialogue matrimonial*t (1541), Corrozet-val közösen *La Broderie L'Amie de la Court*-ját, sőt, teljesen egyedül L. Meigret *Traité touchant le commun usage de l'Ecriture françoise*-ét (1542).

Miközben az *Amadis* sorozata egyre bővül, Sertenas leggyakrabban Janot-val vagy ritkábban Longisszal együtt dolgozik tovább. Bővíti repertoárját: Juvenalis néhány szatírját adja ki Michel d'Amboise fordításában és egy ediktumot. 1545-ben feltűnik néhány új név és ígéretes jövő előtt álló mű, mint például Salel, Homérosz fordítója, Jamyn, aki később befejezi ezt a munkát és Nicolas Denisot, aki a Jacques Gohory által fordított *Histoire de la terre neuve du Peru* egy rézkarcát szignálja.

Sertenas 1546-tól kezd függetlenné válni. Denise Bonnemere özvegyeként feleségül veszi az 550 livres hozománnyal rendelkező Jeanne Bruneau-t, Laurent Bruneau, párizsi rőföskereskedő lányát, aki ráadásul az apja által jóváhagyott bérleti szerződés formájában a házasságba visz „egy földszinti termet a palota nagy termei alatt a Saint-Barthelemy oldalán, a Conciergerie-vel szemben... 2 kamrával és egy kis szobával”, azzal a feltétellel, hogy a tulajdonos hozzáférhet az általa raktározott fához. Laurent ezen kívül bérbe ad vejének „egy helyet a kancelláriába tartó rabok termében”, amit egészen addig a Renouard előtt ismeretlen Thierry Peuchet foglalt el. Nem ismerjük azt a Philippe Pallefroy nevű könyvkereskedőt sem, akihez Sertenas, a Bonnemere-gyerekek gyámja, tanoncnak adta a fiatal Nicolas-t 1547 márciusában. Megjegyzendő ezen kívül, hogy hősünk

új házasságának időszaka egybeesik Janot özvegyének, Jeanne de Marnefnak Etienne Groulleauval való második házasságával.

1546-ban Sertenas kizárólagos jogot nyer Guillaume Jaudin *Traicté de tesmoins et d'enquestes*-jének kiadására, míg másokkal osztozik a *Palmerin d'Olive-on*. A következő években ismét a francia nyelvű munkák iránti érdeklődés jellemző rá (Baret, *Traicté sur la matiere des releuements*), de közben folytatja az *Amadis*-sorozatot is. Szorgalmas munkatársra lel Etienne de la Planche személyében, aki Tacitus fordításába kezdett, melyet később Claude Fouchet fejezett be.

1543 óta Sertenas Jean Lebreton tetőfedővel közösen Guillaume Mondet könyvkereskedőtől bérelte a Neuve N. D. utcában álló, szarvas-aganacs címeres házat. Magának tartotta fenn a pince felét, a nők dolgozótermét, az első utcára nyíló, lenti szobát, a padlás alatti utolsót, valamint a padlást. Nem közömbös az sem, hogy a bérbeadó Robert Dugast-nak, a Coqueret Kollégium híres és hírhedt igazgatójának volt sógora. Valamivel később, 1554 októberében Guillaume Mondet még Jeanne-t is feleségül vette, aki Zacharie Dugast-nak, az egyetem kinevezett doktorának a testvére. Kérdés, vajon ezekből a kapcsolatokból eredeztethetők-e azok a szálak, amelyek később Vincent és a Brigade több tagja között szövődtek? Egyelőre csak arról álmodik, hogy elköltözik, vagy legalábbis megveti lábát az egyik divatos kerületben levő Albret-palotában. Ezt meg is teszi 1549 márciusában, amikor is kibérel két, „a palotához tartozó istállót” (22 livre-ért), mielőtt 1551 júniusában elfoglalná ugyanott az épület egyik „fő szárnyát”, mely „több szobából áll” (40 livre-ért). Bár nincsenek számszerű adataink, mégis a különböző események alapján feltételezhetjük, hogy Sertenas megszilárdította helyzetét.

1549-ben folytatja a neki felajánlott könyvek terjesztését, például Du Boulay *Généalogie des Princes de Lorraine*-jét vagy Jacques Gohory *Devis sur la vigne*-ét. Des Monstiers, aki 1539-ben neki adta a *Summaire de l'origine, descriptions et merveilles d'Escosse*-t (melyet A. Bonnemere nyomtatott ki J. Andréval közösen), most *Des Estats et maisons plus illustres de la Chrestienté* című értekezését bízta rá. De saját szerzőit is kiadja, például Des Essarts-t, aki haldokló feleségének sietve elkészíti a *Petit Discours d'un chapitre du livre de Primaleont*. Ami Richard de Wassebourg művét illeti (*Premier volume des Antiquitez de la Gaule Belgique*), a fennmaradt szerződésnek köszönhetően tudjuk, hogy Jehan Chollet-nek, a La Marche Kollégium igazgatójának kezdeményezésére és költségére adták ki; a nyomdász pedig kötelezte magát arra, hogy „Vincent Sertenas úr könyvkereskedő házába szállítja a kinyomtatott lapokat a héten, hogy ott szárítsák és kössék be őket”. Fel-

mérhetjük tehát, miért törekedett arra könyvkereskedőnk, hogy kényelmesen rendezkedjen be: helyiségei ugyanis lehetővé teszik, hogy részt vegyen a könyv előállításában, és hogy másoknál jobb helyzetet biztosítson magának a könyv terjesztésében. Ennek az évnek fontos eseménye Jean-Pierre de Mesmes-nek, Des Essarts egyik barátjának *Girard d'Euphrate*-ja, Antoine Couillard *Procédures Civiles et criminelles*-je és a *Roland amoureux* példányainak terjesztése, amit Jean Vincent, a kiadási jogok birtokosa fordított le. Az *Histoire Aethiopique* (*Sorsüldözött szerelmesek*) elején pedig, melynek fordítását Amyot még nem vallja magáénak, s melyet Groulleau nyomtatott ki, Claude Colet egy vevőcsalogató reklámszöveggel próbálkozik:

„Lecteurs francoys si vous avez desir
D'ouyr ou voir quelque nouvelle hystoire
Qui vous aporte et profit et plaisir
Ayez (sans plus) ceste cy en memoire”

(Azaz: „Francia olvasók, ha új történetet kívántok hallani és látni, mely hasznokra válik és örömökre szolgál, emlékezzetek csak erre.”)

1550-ben kezdődik Sertenas munkálkodásának utolsó évtizede, amikor leginkább feltételezhető tudatos kiadói tervezése, tehát figyelemünkre sokkal inkább érdemes. Claude Gruget a katalógusba először az *Epistre de Phalaris* fordításával kerül be, melyet fivére, Francois Gruget egy tízsorosa, az idősebb Rivaudeau egy szonettje és Jean Maugin négysorosa kísér. Hasonlóképp Nicolas Barged, akinek *Odes penitentes*-ja Ronsard egykorú *Ódáira* (*Odes*) felel. A két latin munkát, Gilles Bourdinét és Jacques Gohoryét, csak mint kivételt említhetjük, s a két szerző személyes ismeretségével magyarázhatjuk a régi szabályt követő kivételeket: egyikük ugyanis írói összejeveteleket tart a Poupée utcában, a másikuk pedig már hosszú ideje dolgozik Sertenasnak. Munkatársa Gilles Boileau, aki a *Commentaires du seigneur don Loys d'Avilan-t* (*don Loys d'Avilan úr kommentárjai*) fordítja és Francois de Vernassal, Des Essarts barátja, akitől az *Histoire de Primaleon de Grece* francia fordítása származik. Jean Imbert *Train de Pratique*-jának már címe is világosan mutatja, hogy jogi kézikönyvről van szó. 1551-ben ugyanez a tendencia érvényesül; Speron Speroni *Dialogues*-jának Gruget-féle fordításán kívül (ahol ennek a személynek kétes erkölcsisége teljes mértékben megmutatkozik, mivel átveszi egy korábbi lyoni fordítás részleteit) felfigyelhetünk arra, hogy Sertenas részt vesz a *Tombeau de Marguerite de Valois* kiadásában, melyet egyidőben terjeszt Fézandat és

Granjon. Ez utóbbiak viszont nem szokásos partnerei, így elképzelhető, hogy talán Denisot, a mű szerzője erőltette rá őket könyvkereskedőnkre.

Sertenas már pályájának első szakaszától, J. Andréval való rendszeres együttműködésének idejétől kezdve árul ediktumokat és rendeleteket, s később sem hagy fel ezzel, sőt, 1552-ben az elsőik között kapja meg a hivatalos iratok kiadására szóló királyi monopóliumot, melyet 1554-ben is megújítanak számára. Ez biztos bevételt jelentett, mert így – a politikai helyzetből adódóan – a szövegek megsokszorozódásával lehetővé válik, hogy Sertenas ne csak az irodalmi terméstől függjön. Nyújt-e valami többletet, azaz lehet-e ez a kockázatos kiadások finanszírozásának forrása? Semmi bizonyítékunk nincs rá, de feltűnő a privilégium elnyerésének és az újdonságok megsokszorozódásának egybeesése. Sorra napvilágot lát a Hamelin-féle Titus Livius fordítás (*Second livre de la Première Décade*), az *Amadis* 10. kötete, Gruget fordításában Mexia *Diverses Lecons*-ja, Des Essarts neve alatt a *Premier livre de la Cronicque de tres vaillant chevalier des Cignes*, Josephus Flaviustól a *Sept livres... de la Guerre et captivité des Juifs*. Etienne de la Planche, a parlament ügyvédje Sertenasra bízta Erasmus-fordítását: *Trois derniers livres des Apophlegmes*. Ragaszkodását mutatja, hogy amikor nem saját műveit adja ki, dicsőítő művekkel üdvözli mások Sertenas-nál megjelenő írásait.

A megszokott témáktól eltérően az orvosi vulgarizáció addig fel nem fedezett területén próbálkozik Jean de Starach *Livre de C. Galen traictant des viandes qui engendrent bon et mauvais suc* című fordításával. Természetesen Starachnak is vannak a kiadójával azonos ambíciói, mint például versenyre kelni a korábbi kiadványokkal, szükség szerint le is dorongolva őket, főleg, ha ezeket mások árúsítják: „csak ez a kis könyvecske igazíthat el, amelyben természetesen lelepleződik egy csomó Egészség-diéta ezernyi lopott dolga, melyeket mindenfelé azt se tudni, kinek a nevében árulnak.” Figyelembe véve, hogy pontosan ugyanebben az évben La Porte-nál kiadják a *Régime de santé*-t (*Egészség-diéta*), megérthetjük, hogy ez az általánosító kijelentés egy igen határozott célpontra irányuló támadás, Sertenas pedig módot ad, sőt talán éppen ösztönzi fordítójának támadását. Egyébként annál is megfelelőbb pillanatot választott, mivel La Porte özvegye és fiai épp ekkor gyengülnek meg a *Folastrie*-ügy következtében, melyről a későbbiekben lesz még szó. Végső bizonyítékként tegyük hozzá, hogy a Galien-előszó szintén tartalmaz egy kirohanást a „szerelmi tárgyak és léha témák” ellen, s ez csak azzal magyarázható, hogy a lehető legjobban ki akarják használni a helyzetet. Mindeközben Sertenas azonban nem tagadja meg magától, hogy ki ne adja Magny *Amours*-ját. Többedmagával terjeszti

a Denis Sauvage-féle *Annales de France*-ot, folytatja a Salel-féle Homérosz-fordítás kiadását, végül befogadja az újonnan érkezett Le Caront is, aki rábízta *Poésie* című kötetét és a néhai Lizet elnök *Brieve et succincte maniere de procederjének* egy kiadását. Ráadásul a *Diverses Lecons* új, bővített változatát is kiadja, és újabb, hat évre szóló privilégiumot nyer az *Amadisra*. Ez idő alatt a hivatalos iratok megjelentetése is egyenletes ütemben folytatódik.

A következő hét esztendőben, életének utolsó éveiben, tovább növekszik az új könyvek száma. Bár Sertenas megosztódik másokkal az *Horloge des Princessen*, Martial d'Auvergne *Arrets d'Amours*-ján, számos kizárólagos jogra is szert tesz: a *Comptes du monde adventureux*, melynek ha szerkesztésére nem is, de kiadására Le Caron rátette a kezét, Etienne Pasquier *Monophihe* és *Recueil de Rymes*-je, s annak a Le Caronnak *La Philosophie*-ja, aki ugyanakkor Cavellat-nak adja át saját kiadású, Ulrich Zasius-féle *Catalogus legum antiquarum*át, az 1555-ös év lezárásaként pedig Ronsard *Continuation des Amours*-ja.

1556-ban még szélesebbé válik Sertenas területe: a Gruget testvérek kiadják a *Dodechedron de Fortune*-t Jean de Meung neve alatt és Marco Polo *Description*ját. A breton Jean de la Lande lefordítja az *Histoires de Dictys Cretensient*, melyet Boaistuau hosszú, latin nyelvű üdvözlő műve vezet be. Cserébe, udvarias viszonzásként La Lande verssorai olvashatóak az *Histoire de Chelidonius Tigurinus* első kiadásának címlapján, melyet Boaistuau tett közzé. Girolamo Vida *Guerre cruelle entre le Roy blanc et le Roy Maure* című, sakkról szóló értekezése új kiadásának köszönhetően – melyet Des Masures fordított – felmérhetjük, milyen bizalommal voltak Sertenas iránt az új generáció tagjai. Des Masures ugyanis fivérének küldte el kéziratát azzal a megbízással, hogy nyomassa ki, tehát Sertenas kezébe csak úgy kerülhetett, ha kiválasztották a feladatra. 1556 nem sokban különbözik 1555-től: ekkor adja ki Ronsard *Nouvelles Continuation des Amours*-ját, Jean de Beauguéól az *Hystoire de la guerre d'Escosse*-t, Le Caron *Dialogues*-jait, a Millet de Saint-Amour által fordított *Cinq livres d'Hegesippe*-t (amelyet más-hol már korábban kiadtak), valamint a *Trois Declamations de Beroaldó*-t a másik szökevény, Calvy de La Fontaine fordításában. Az 1557-es év nem ennyire mozgalmas, bár ekkor Magny *Souspirs* című kötetével kapcsolatban a Jean Dallier-val való együttműködés jeleire bukkanhatunk – aki egyébként a hivatalos iratok kiadásában volt Sertenas partnere –, feltűnik Gabriel Syméoni a *César renouvelé*vel és Gruget munkái is folytatódnak (Possevino *Dialogues d'honneurjének* fordítása). 1558 Sertenas-nál – úgy látszik – Boaistuau éve lett, hiszen ekkor jelenik meg a *Théâtre du Monde*, a *Bref Discours de l'excellence de l'homme* és az *Histoire des Amans fortunés* cím

alatt Navarrai Margit novelláinak általa készített kiadása. Ekkor tűnik fel mérsékelt sikerrel Louis le Roy is Platon *Symposium*ának fordításával.

1559-ben még három éve van hátra Sertenas-nak, II. Henriknek viszont már csak néhány hónapja. II. Henrik halálával lezárult egy korszak, „a szép 16. század.” A Palota üzleteiben sosem volt még ennyi és ennyiféle újdonság. Amyot itt adja közre a *Daphnis és Chloët*, Boaistuau majd Belleforest az *Histoires tragiques*-ot, majd a *Continuation des histoires tragiques*-ot, Gruget *Heptameron* címmel új kiadást készít Navarrai Margit művéből, később a már említett Boaistuau kiadja *Chelidoni*usának átdolgozott szövegét, Gohory pedig Machiavelli *Discorsj*át fordítja. A költészeti munkákból megjelenik Des Masures *Hymne sur la justice de Metz*e és Ronsard *Second Livre des Meslanges*-a. Guillaume Aubert, parlamenti ügyvéd pedig Sertenas-ra bízta az *Histoire des guerres /.../ contre les Turkes* című művét.

Bár az 1560-as év nem kevésbé termékeny az előzőnél, Sertenas ebben az időszakban inkább a pedagógiai irodalom veszélyes területén próbálkozik, ahol a parlament nagyon érzékeny. A *Dictz et sentences notables de divers auteurs traduictes en François et mises par ordre d'Alphabet pour servir à donner exemples aux jeunes enfans apprenans à escrire* anonim előszava Quintilianusra hivatkozik; a könyv új, és nem tartalmaz „hiábavaló és léhadolgokat: mert ha ilyen lenne, a gyermekek csak a leírásból tanulhatnának... ezt egészen máig szinte sehol sem tartották szem előtt, mivel a gyerekeknek adott példák leggyakrabban nem csak hiábavalóak és léhák voltak, de szemérmetlenek és bolondok is”. Vajon személyes meggyőződés táplálta-e ezt vagy csak a kor szelleméhez való igazodás művészete? Sertenas-t sohasem háborgatták termékei vagy meggyőződése miatt, sőt úgy tűnik, elsőként ő képviseli a néhány évvel később szabállyá emelt vallási és erkölcsi ortodoxiát. Ugyanennek az évnek a folyamán olvashatjuk a *Briefve Instruction pour apprendre le stile et manière de proceder es Cours de Parlemens*-t, amelyet Macé Fortin, a Chatillon-sur-Indre-i királyi helytartó Párizsban tanuló Gabriel fiának ajánl. Ekkori munkásságának – mintegy – alapköve a *Recherches de la France* eredeti kiadása, mely ekkor még csak egyetlen könyvből áll. Az év termése még a *Plaisant jeu des eschechs* mellett – mely Gruget posztumusz Damiano-fordítása – Boaistuau *Histoires prodigieuses*-e, mely pedig újra szép üzleti sikert hozó mű lesz.

Sertenas, mint eddig mindig, továbbra is együttműködik Longisszal, s mintha bizonyos kiadványokra (Du Bellay különböző gyűjteményei, a Du Haillan-féle *Eutropius*-fordítás újbóli kiadása, melyben viszont egyetlen szót sem ejtenek a három évvel korábban Blois-ban publikált eredetiről) Fédéric Morellel társulna.

Az orléans-i országgyűlésekkel egyre inkább befolyásoló tényezővé válik a napi politika is. Sertenas terjeszti a *Description ou plan... des trois Estatz*t, amit az efféle, alkalmi kiadványokra specializálódott Nyverd kezdeményezésére adnak ki. Des Autelz – a privilégiumok birtokában – rábízta *Harangue au peuple françois* című kötetét, mely Ronsard 1560-as *Oeuvres* című kötetében szereplő elégiáinak ihletője lesz. Sertenas – a szerző kálvinista kapcsolatai ellenére is – publikálja Calvy de La Fontaine *Estrennes chretiennes*-jét, bár azt is hozzá kell tennünk, hogy a mű leginkább vallási megegyezésre szólít fel.

1561-ben Sertenas tovább bővíti elbeszélő tárgyú kiadványainak körét az *Histoire plaisante et facétieuse de Lazare de Tormes* kiadásával. Ez javított változata az előző évben a lyoni Saugrannál kiadott fordításnak, ám ez a tény nem akadályozza meg kiadónkat abban, hogy privilégiumot szerezzen rá. A manővert bizonyára megkönnyítette Saugrain agresszív protestantizmusa, ráadásul Sertenas bosszút akart állni azokon a lyoni kiadókon, akik több ízben is hasonlóképpen bántak el vele. Martin Guerre ügye két publikációra is alkalmat adott, az egyik J. de Coras *Arrêt*-je, valamint egy, a nagyközönséghez szóló változat. Ezúttal már a költők is tiszteletreméltó helyet foglalnak el az újdonságok között: Nicolas Ellain *Sonnets* című köte- te, Belleforest *Chasse d'Amourja*, és J. Grévin *Théâtre* című kötete, mely költői műveit is tartalmazza. Nő a tudományos vagy magukat tudományosnak valló művek szerepe. Így megjelenik az A. de Villeneuve által átdolgozott *Regime de vivre et conservation du corps humain* – mely a valamivel fentebb említett művek közül való – vagy a S.E.S.X. által fordított *Recueil de plusieurs secrets tres utiles*. Bullannak, a Connetable építészenek *Recueil d'Horlogiographie*-jét viszont csak terjeszti Sertenas. Minden eddiginél több latin nyelvű művet (például Claude Malleville *In regias Aquarum et Silvarum Constitutiones commentarius*a, amelyet a szerző, a Víz- és Erdőügyi Hivatal ügyvédje a Lotharingia kardinálisának ajánlott vagy N. Valla egy értekezése) ad ki, ami azt jelzi, hogy ez a tendencia még erősödhetett volna, ha az élete tovább tart.

Sertenas nem érte meg az 1562-es év végét, szeptember elején halt meg. Tevékenységének, működésének utolsó hónapjaiban megerősödnek kapcsolatai Jean Dallier-val a hivatalos iratok publikálása, valamint az olyan irodalmibb vállalkozások terén is, mint Xenophon: *Mesnagier* című művének fordítása François de Ferristől. Bár Sertenas helyt ad az angers-i egyetem Michel de l'Hospitalnak ajánlott, latin nyelvű dicsőítésnek, katalógusának utolsó sorai viszont a katolicizmus legfanatikusabb rajongóinak szólnak. A Smith-nek tulajdonított *Religionis et regis Adversus exitiosas*

Calvini, Bezae et Ottomanij conjuratorum factiones, defensio prima, melyet Vetus de Saint-Amour a párizsi parlamentnek ajánl, elég világosan kifejezi szándékait, nem is szólva a *Commission de Hault et Puissat Prince de Lorraine*-ről vagy a Jehan Poldo d'Albenas fordításában megjelenő *Histoire ... des mœurs et depravee Religion des Taborites de Bohêmes*-jéről, amelynek az olvasóhoz szóló ajánlása mindenáron a korabeli hitvédelemhez akarja magát sorolni.

2. A mérleg

Ilyen tehát az a termelés, amelyet értelmeznünk kell. Vajon magán viseli-e az egyéni vagy a kollektív célokra utaló, konkrét jeleket? Roville, Estienne, sőt Micard esetétől eltérően nem rendelkezünk semmiféle olyan szándéknyilatkozat-félével, amelyet teljes biztonsággal Sertenas-nak tulajdoníthatnánk. Ezzel szemben kutatásaink során túlon túl sok bőséges pénzforrásra bukkantunk ahhoz, hogy mindezt a véletlennek tulajdonítsuk. Egyértelmű, hogy ezeket tudatosan kellett felkutatniuk, vagy pedig – és ez már megint mást jelent – abban a helyzetben voltak, hogy csak ki kellett aknázni a kínálkozó lehetőségeket. Amikor aztán már nyilvánláv vá vált kereskedelmi fontosságuk, Sertenas és társai megpróbálták elérni, hogy megőrizték kizárólagos pozíciójukat. Ezt ki tudtuk mutatni például az *Amadis*-sorozatról, amelyet Des Essarts kezdett el saját elhatározásából, de a palota kiadói – amint módját ejthették – azonnal megszerezték, sőt kisajátítottak. Valószínűleg hasonlóan történhetett ez Pasquier *Histoires tragiques*-ja vagy a *Recherches*-e esetében is. Hiszen minek köszönhetően bízzák éppen Sertenas-ra Grévin *Théâtre*-ját, Ronsard *Continuations*-ját, sőt a Martin Guerre-per leírását? Talán azért, mert terjesztői hálózata olyannyira kiépített volt? Nem lehet tudni. De meg kell jegyeznünk, hogy miközben több párizsi könyvkereskedő az antwerpeni Plantin üzletre bízta áruinak eladását, Plantin a legkevésbé sincs tekintettel Sertenas-ra, és rendszeresen másolja az őt érdeklő műveket, anélkül, hogy a legkisebb nyoma is fennmaradt volna kettejük megegyezésének, legyen szó például akár a már idézett Ronsard-művekről, a *Théâtre du Monde*-ről, az *Amadis*okról vagy éppen az *Histoire palladienne*-ről.

Ugyanakkor nem tapasztalható, hogy bármely szerző kifejezte volna Sertenas iránti háláját, barátságát vagy csodálatát (míg Du Tronchet legalább néhány jó szót szól Lucas Breyerről). Így hát fel kell tennünk azt a kérdést, vajon milyen lehetett a személyisége annak az embernek, akinek hatalmas fontosságot kölcsönözött az, hogy neve állandóan feltűnt a

könyvek nyomdai borítóján. Ehhez egy kis kitérőt kell tennünk, hiszen el kell gondolkodnunk ezen eleve adott tény fölött. Miben láthatta vajon feladatát egy 16. századi kiadó, aki nem tartozott a humanista kiadók szűk csoportjához, feltéve persze, hogy ezért nem ő volt a felelős?

A válaszok meglehetősen ellentmondásosak. Guillaume Chaudière Jacques de Saint-Andrénak szóló dedikációjából, melyet a bizánci történet-szek műveiből készült gyűjteményének elejére írt, nagyon is modern elgondolásra következtethetünk: „*Cum novam meam officinam librariam, et (ut vocant) prelum bono aliquo auspicio consecrare vellem, ..., usum est ab historia incipiendum esse.*” Chaudière-nek – egy nagy dinasztia örököseként – van érzéke a köszöntéshez, sőt a reklámhoz is. Rögtön az elején kijelenti, kialakult képe van arról, hogy milyen áru fogja elhagyni üzletét. Persze egy ilyesfajta politikához megfelelő eszközökkel kell rendelkezni.

Egy másik példa – Sertenas egyik szomszédjái – arra int, hogy kicsit pontosítsuk ezt a megállapítást. Maurice de La Porte 1524-ben kezdi meg működését, első francia nyelvű könyve 1539-ben jelenik meg. A rákövetkező években kiad egy Vergilius-kötetet Octavien de Saint-Gelais fordításában, a *Célestine*-t, valamint Michel d’Amboise *Contrepistres*-jét. 1548-ban özvegye veszi át helyét két fia támogatásával. 1552-ben egy sor káprázatos újdonság következik: Baif tollából az *Amours* és a *Ravissement d’Europe*, Muret-től a *Juvenalia*, Ronsardtól az *Amours*. Feltűnt tehát egy új generáció, valami új írásművészet. De a La Porte-ok azért újra kiadják ugyanakkor Marot *Összes műveit* és *Zsoltárait* (*Oeuvres* és *Psaumes*). Éppúgy, mint N. Grenier *Institution catholique*-ját vagy éppen a *de Lubrico temporis curricolot*, a *misera hominis* olyannyira kedvelt témájának egyik verses feldolgozását.

Már erre az évre is nehéz lenne egyetlen, egységes irányvonalat találni. De akkor mit mondhatunk vajon az 1553-as évről? Miközben kiadják Denisot épületes *Cantiques*-jait vagy Aretino második korszakából a *Dialogus de moribus*, azonközben újranyomják a *Decameront* és Ronsard *Amours*-jának javított és bővített kiadását is. Kiemelhetnénk, hogy ez a sokféleség egy új korszellem nyitányáról tanúskodik. De mit mondjunk akkor a *Livret de Folastries* publikálásáról? Ezt vizsgáljuk meg egy kicsit közelebbről!

Sokáig bizonyíthatatlan volt, hogy a *Livret*-t – mint ahogy azt a *Temple du Ronsard* szerzője állítja – a parlament határozata alapján lefoglalták és elégették volna. Ez csak mostanra igazolódott be, pedig már régóta bizonyosak lehettünk volna felőle, ha megnéztük volna, miről árulkodnak a lajstromok. Ezek azt mutatják, hogy április 28-án, tehát öt nappal a privilégium elnyerése után a király emberei azt jelentik, hogy micsoda bot-

rányt keltett „egy bizonyos *Livret de Folastries*-nak, melynek buja ocsmányságai számos aljasságot tartalmaznak a jó erkölcsökkel szemben” az engedélyezett árusítása. Ez volt tehát a hivatalos állásfoglalás arról a reakcióról, amelyről tudjuk, hogy még Ronsard barátainak körében is támogatókra talált. Mit válaszol erre a jelentést tevő tanácsos? Azt, hogy a neki bemutatott mintapéldány nem tartalmazott semmi effélét, nyilvánvaló tehát, hogy több lapot később tettek hozzá. Valószínűnek látszik, hogy a tanácsos hazudik. Ekkor beidézik a kiadót, vagyis II. Maurice de La Porte-ot. Ő pedig mit vall? Hogy ő anélkül nyomtatta ki a művet, hogy ismerte volna annak tartalmát, igaz, hogy „hozzátéve az utolsó füzeteket”, értve ezalatt az *Epigrammes greczet*, melyek enyhítik a mű egészének bujaságát, s minderre azért kényszerült, „hogy kitöltse vele az üres helyeket.” Azt is hozzátéhetette volna viszont, hogy akkor fivére, Ambroise de la Porte miért íratta a következő reklámversikét Olivier de Magnyval:

„Lors que ton garçon j'aperceux
Lors que ce livret je receux,
Ce livret de doctes folies,
Qui de ses graces bien polies,
Et qui pour estre ainsi parfait,
Nous descouvre assez qui l'a fait.”

[„Mikor megláttam a fiadat, / mikor megkaptam ezt a könyvecskét, / a bölcs bolondságoknak ezt a könyvét / mely kedves bájaival / tehát tökéletességével, / elárulja, hogy ki csinálta.”] Mindazonáltal az ítélet úgy szólt, hogy túl messzire ment. Kijelenthetjük, hogy a könyvkereskedő sem mond igazat. Hiszen pontosan a saját kiadóvállalatánál publikált, efféle művekből készít *Epithetes* címmel egy kompilációt, melynek kéziratát halála után, 1571-ben Buron adja majd ki. Ez annyiban érdekes a mi vizsgálatunk szempontjából, hogy megjegyezzük, miszerint egy Mont-Saint-Hilaire utcai könyvkiadó – akit ugyanilyen súlyos ügyben vádolnak: egy teljes kiadást, vagyis 500 példányt ítélnék elégetésre – a bírák előtt azt jelenti ki saját maga védelmére, hogy nem olvasta az általa kinyomtatott kéziratot. Ez a fajta taktika, habár nem teljesen meggyőző, mégsem elképzelhetetlen.

A fentiekkel egybecseng mindaz, amit a saját kiadóikkal szembeni szerzői szabadságról (sőt nemegyszer fennsőbbbségről) tudunk. 1556-ban Sertenas megkapta az engedélyt, hogy kinyomtassa Boaistuau *Chelidonius*-át, melyet átad Groulleau-nak. Két évvel később az ugyanennél

a kiadónál publikált *Théâtre du Monde*-ban a szerző utal korábbi művére, és idéz is belőle, gyakran anélkül, hogy ezt feltüntetné. Nyoma sincs annak, hogy haragudna az ő felhatalmazása nélkül készült kiadás miatt. Majd a könyv 1559-ben ismét Sertenas-nál jelenik meg, átdolgozva ugyan, de korántsem annyira, mint ahogy erre a bevezető lapok utalnak. Mert mi olvasható az előszóban? „Olvasó, azt hiszem, jól ismered jogos panaszaimat, amelyeket korábban is tettem más műveimben arról a kiadásról, amelyet engedelylem nélkül Chelidonius történetéből csináltak, de most, hogy a legélénkebb színekkel gazdagítottam, és az utolsó vonásokkal is feldíszítettem, sajátomnak vallom, és nem fogok pironkodni, ha közönség elé kerül.” Itt nincs módunkban taglalni azt, vajon miféle személyes és rejtett indokok indítják arra Boaistuau-t, hogy megtagadja az eredeti kiadást; az okok – röviden – azzal az emberrel kapcsolatosak, akinek elsőként ajánlotta művét, nevezetesen François de Clèves-vel, aki 1559-ben rosszabb helyzetben volt, mint 1556-ban. Elég annyi, hogy Sertenas elfogadja a szemrehányást. Talán nem olvasta el a rá vonatkozó szöveget? Vagy talán közömbös volt számára, hogy miként vélekednek róla, mert a kereskedelmi megfontolások azt diktálták neki, hogy bátorítsa a kötet felfrissítését, s így többet tudjon eladni belőle? Mindenképpen etikátlan a magatartása, s ez elég meglepő. Hiszen miként vélekedjünk arról, ahogyan Sertenas és segédje, Claude Colet elbántak az *Amadis IX.* kötetének fordítójával? Miután elítélték és a legerősebb kifejezésekkel illették munkáját, nem átallozták új csomagolásban (mely az első füzet átdolgozása) eladni ugyanazt az árut, amit az első oldalakon éppenhogy le akartak járatni. Ilyen példák alapján vajon csodálkozhatunk-e azon, hogy a palota könyvkereskedőinek gyalázatos híre volt, mint olvashatjuk:

*„Je me fâchais contre un libraire,
Qui toujours débite à Paris
De sots livres, faits pour attirer
Les plus simples et fols d'esprits;
Quand plein d'audace il me va dire:
«Vous m'en voulez conter, beau sire!
Tenant ma boutique au Palais,
En mois de neuf ou dix journées
J'ay vendu plus de Rabelais
Que de Bibles en vingt années.»”*

[„Megharagudtam egy könyvkereskedőre – aki mindig ostoba könyvekkel üzletel Párizsban, amelyek csak a legegyszerűbb és legeggyűbb szellemeket vonzzák – mikor hetykén odavágta nekem: »Velem akarja ezt elhittetni, uram?! A palotában lévén üzletem, több Rabelais-t adok el 9 vagy 10 nap alatt, mint ahány Bibliát 20 év alatt.«”]

Jean de La Gessée találó epigrammája – nyilvánvaló rabelais-i alultápláltsága ellenére – híven bemutatja azt a kor tudósai számára elviselhetetlen kereskedői logikát, amely sérti őket, hiszen elzárja előttük a kiadás útját vagy a kiadást csakis a szerző költségére vállalja. De mindez elfedi a lényegét, a palota kereskedői több évtizeden át mégiscsak biztosították a nemzeti irodalom felemelkedését, melynek fejlődését semmilyen más intézmény nem volt képes tartósan garantálni. Érdekes módon, amikor kevés mecénás van, ráadásul azok is fukarok, a király pedig nem fizeti többé csekély számú „titkáranak” járadékait, éppen azoknál jelennek meg állandóan új könyvek, akiknek semmi hajlandóságuk nem volt arra, hogy ilyen jelentős szerepet játsszanak, ráadásul nem is rendelkeztek olyan kultúrával, amely az újításokra fogékonyá tette volna őket.

Összegzés

Ez a különös helyzet elég egyértelműnek tűnik, így számot vethetünk azokkal a furcsa hasonlóságokkal, amelyek egymáshoz közelítik a kor több kiadójának katalógusait, ugyanakkor pedig megvilágíthatjuk a kiadói politika jelenségeit.

Még ha sokan csóválják is miatta a fejüket, minden vélemény meg egyezik abban, hogy a palota könyvkereskedői csakis a kereskedelmi siker reménye alapján hozták meg ítéleteiket. Pedig van a dolognak egy olyan oldala, amelyre eddig nem gondoltunk. Ez magyarázatot tudna adni arra, miért fogadták olyannyira kedvezően Sertenas és a többiek az irodalmi műveket – a szó modern értelmében, tehát anakronikusan is értve az irodalmat. Nem feledhetjük, ezek az egyedüli olyan művek, amelyeknél semmi vagy majdnem semmi nem teszi lehetővé, hogy előre megjósolják kereskedelmi karrierjét. Előre ki nem számítható kelendőségük miatt mentesek például a törvényes konkurenciától. Miután megvan rájuk a privilégium, szép kis meglepetést tartogathatnak azok számára, akik mellettük döntöttek. Más a helyzet a már bevált sikerű művekkel. Az olyan, biztosan kelendő könyvek újranyomására gondolunk, mint a *Péregrin*, a *Dekameron* vagy Marot, illetve az olyan, mindenkinek szóló művek ajánlá-

sára, mint például a népi ájtatossági könyvek, a népnek szóló orvostudományi, játékos- vagy a gyakorlókönyvek. Ezek kiadása kockázatmentes, s nem kell attól tartani, hogy esetleg csakis ők próbálkoznak efféle művek kiadásával, igaz, nem is egyedül ők húznak belőle hasznot. Egyébként úgy tűnik, mintha mindenkinek – hiszen olyan sokan osztozkodnak egy-egy ilyen témán – az lenne a meggyőződése a korban, többet ér a szerényebb részesedést nyújtó, de zavartalan terjesztéssel járó nyereséggel megelégedni.

Teljesen más a helyzet azokkal a művekkel, amelyek kirobbanó sikerrel tűnnek fel a piacon. Az 1540-es, 50-es években szinte mindegyik váratlan helyről bukkan elő. Kétségtelen, hogy az *Amadis* és az *Histoires tragiques*, vagyis a Sertenas-katalógus két legjobb terméke eredetileg fordítás. Ám korántsem minden fordítás talál közönségre Franciaországban. Ráadásul, legalábbis az egyik esetben, semmi sem jelezte előre Boaistuau vagy Belleforest köteteinek népszerűségét, főképp nem a *Novelle* itáliai sikere, mely egészen 1560-ig igen csekély mértékű maradt. Sőt az egyik nyelvről a másikra való átfordítás sem biztos recept a siker garantálására. A költészet területén még nagyobbnak tűnik a bizonytalanság, hiszen Ronsard *Amours*-jának egy gyűjteményére számtalan korábbi Baif-féle *Amours* vagy *Olive* jut, valamint nem kevés később kiadott *Chasse d'Amours* vagy Nicolas Ellain nevével fémjelzett *Sonnets*, melyeknek azonban – látható közös jegyeik ellenére – sokáig kellett várniuk az első újranyomásra, sőt néhány esetben ez még mindig várat magára. Ki tudhatta volna tehát megjósolni például a *Théâtre du Monde* kiadásának sikerét, mely egy fél évszázadon keresztül jelen volt Európa piacain? Természetes, hogy nem a tudósok, akik észrevették volna, milyen részekből állt össze ez a rapszódia. Pedig miközben ez a kompiláció meghódítja a könyvesboltokat, a raktárakban porosodnak azok a művek, amelyekből néha a legegyszerűbb módon – egész oldalakat kimásolva – összeállították.

A 16. században senki nem lehetett biztos abban – akárcsak manapság –, hogy sikerkönyvet ad ki. De a palota könyvkereskedői számára, akik nem tarthattak igényt a liturgiai művekből befolyt jutalmakra vagy a pedagógiai tárgyú és a humanista művek mérsékelt, de biztos eladására, az irodalom maradt az egyetlen olyan elérhető terület, ahol esetleges örömteli meglepetések érhetik őket. A szemünk láttára szövődött tehát valamifajta szövetség vagy cinkosság az irodalmi szerzők és a palotabeli könyvkereskedők között, ami nem zárja ki a bizalmat. Sertenas például hosszú évekig megtartott olyan szerzőket, akik biztosan elhagyták volna, amennyiben elégedetlenek lettek volna vagy kifosztottnak érezték volna magu-

kat. Emellett ezek az ugyanahhoz a társadalmi körhöz tartozó szerzők és olvasók egy olyan stratégiai helyen találkoztak, mint a palota (vajon hány taláros embert találunk Sertenas szerzői között? Arányuk még nagyobb-nak tűnik, mint amit Huppert de La Croix állapított meg Maine és Du Verdier tanulmányozásakor). Így találkozhatott tehát össze Sertenas és ügyfelei akarata.

Minden egyes szerzőnek az volt a célja, hogy irodalmat adjon ki, Sertenas-nak pedig ezek kiadása eszköz lehetett ahhoz, hogy esetleg csatlakozhasson a halhatatlanná vált dinasztiákhoz. Ezért az ilyen művek kiadásánál elégnék mutatkozott, ha a nyereség kicsit is meghaladta a veszteséget, hisz emellett állt a hivatalos kiadványokból származó jövedelme. Ha nem is ismerjük Sertenas leltárát, utódainak sorsa is azt bizonyítja, hogy – a többi nyomdász-kiadó esetéhez hasonlóan – a szociális és a gazdasági előrelépésre irányuló próbálkozásai kudarcba fulladtak. A palotabeli kereskedők vállalkozói szelleme, melyet inkább a szükség, mintsem a választás diktált, nem élte túl a polgárháborúk felfordulásait, majd pedig a monopol helyzetű társaságok tevékenységébe ütközött. Ki tudná megmondani, vajon hány mű köszönheti fennmaradását ennek a különös konjunktúrának, és hány született meg csak azért, mert volt valami remény arra, hogy ki is adják. És ki emlékszik már azokra az időkre, amikor a könyvkereskedő nem ábrándította ki a fiatal író, hanem saját üzleti érdeke miatt is bátorította őt?

Fordította: Szűcs Livia

Az európai könyvkiadás a 16. század végén

1. Az ellenreformáció és a könyvek

A tizenhatodik század végi könyvkiadás történetének egyik legjellemzőbb tényezője egy új teológiai irodalom születése, valamint gyors és módszeres elterjedése. Hogyan keletkezett ez az irodalom? Milyen tényezőknek köszönhető, hogy ilyen gyorsan elterjedt egész Európában? Ezek az első kérdések, amelyekre itt felelnünk kell, és amelyek elvezetnek bennünket ahhoz, hogy felidézhesük az ellenreformáció könyvkereskedelemmel és -kiadással kapcsolatos politikájának nagy problémáját.

* * *

A katolikus egyház, legalábbis kezdetben, rokonszenvvel fogadta a könyvnyomtatás megjelenését. Mindazonáltal elég gyorsan megértette: az új találmánnyal azt kockáztatja, hogy a heterodox szövegeknek is nagy térhódító erőt ad; ez a félelme beigazolódott azzal, hogy olyan humanisták, mint Lefèvre d'Étaples, Erasmus vagy Robert Estienne a Szentírás és az egyházatyák munkáinak igen tudós kiadásait publikálta, melyeknek új hangja sértett bizonyos teológiai gyakorlatot, és amelyek nagyon gyakran merészen ítélt állításokat tartalmaztak az előszavakban vagy a záró kommentárokbán. Meg is erősödött az egyházi cenzúra. Később a nyomtatás úttörőinek gyakorlata nagyon gyakran a néphez intézett felhívás formáját öltötte, mely ettől kezdve hivatott lett értelmezni a Bibliát és dönten a hitvitákban. Bebizonyította, ha egyáltalán még kellett bizonyítani, hogy az ortodoxia fenntartásához szükség van a nyomtatás szigorú felügyeletére, a könyvkiadás rendszeres ellenőrzésére, és sok esetben még a cenzúra által engedélyezett művek olvasásának szabályozására is. Erről az egyházi hatóságok minden szinten számos ítéletet és határozatot hoztak, ezeket végül a tridenti zsinat felülvizsgálta, kodifikálta és kiegészítette. Így történt, hogy a pápa ennek a zsinatnak a végén, 1564 márciusában kiadott egy különösen fontos és gondosan felépített indexet (azaz a tiltott könyvek jegyzékét), ami a műfaj későbbi kiadásainak mintájául szolgált, ebben nem habozott közismert eretnekek neveit olyan szerzők mellett szerepeltetni, mint Erasmus, Macchiavelli vagy Boccaccio. Ugyanakkor

hoztak tíz általános szabályt is – a híres index-szabályokat –, melyek arra voltak hivatva, hogy a hívek magatartási irányadójaként szolgáljanak mind a tanulmányaik, mind a pedig műveik tekintetében. A kerülendő műveket hét általános kategória szerint csoportosították; egyébként az említett szabályok közül a tizedik szabályozta a könyves mesterségek gyakorlatát, és megszabta a büntetéseket azok számára, akik kinyomtatták, eladták vagy akár csak birtokolták is a tiltott műveket. Végezetül meghatározta, hogy minden kéziratot még a nyomtatás előtt engedélyeztetni kell az ordináriussal vagy a helyi inkvizítorral, aki egyébként a műhelyek és a könyvesboltok gyakori ellenőrzését is végezte.

Jellemző vonás az is, hogy ettől fogva az ellenreformáció teológusai nemcsak az eretnek művek és a kártékony könyvek olvasásának és terjesztésének korlátozását tartották szükségesnek. Általában nem lelkesedtek azokért az eredményekért, amelyek az eretnekek következetesen vulgáris nyelvhasználatából származtak.

Főleg a szabad értelmezés lehetősége veszélyeztette a dogma stabilitását, és ez a veszély olyan nagynak tűnt szemükben, hogy a zsinat folyamán még az a kérdés is felmerült, ne tiltsák-e meg – a Szentírás fordítását elkerülendő –, hogy a szent szövegek kevésbé tanult hívek kezébe kerüljenek, vagyis olyanokhoz, akik nem elég felkészültek jelentésének önálló értelmezésére. Mivel olyan országok képviselőinek kérésére, ahol a protestantizmus teret nyert, ezt az indítványt elutasították, legalábbis az index 4. szabályában rögzítették, hogy a Szentírás teljes fordítását csak írásos engedéllyel olvashatják a hívők, melyet az érsek vagy a helyi inkvizítor ad ki a plébánossal vagy az érintett gyóntatóval való konzultáció után.

Ezt a döntést összevetve a liturgia ügyében hozotttal, amely szentesítette a latin nyelv használatát a miséken és a szentségek feladásakor – a papokat bízva meg a vulgáris nyelven adott szükséges magyarázatokkal – megállapíthatjuk, hogy az egyház fejei az ortodoxia fenntartásának érdekében arra törekedtek, hogy a hívek tömegét fordítsák el a vallás két alapvető könyvének – a Bibliának és a misekönyveknek – közvetlen olvasásától. Mindenben a pap magyarázataira, a szentbeszédek és a prédikációk eligazításaira, valamint ezek minél sűrűbb forgatására utalták a híveket. Logikusnak tűnt tehát, hogy az egyház minden erejét felhasználva harcoljon azért, hogy az eretnekséggel kapcsolatban álló teológusokat – nevezetesen a franciákat, akik egyre inkább hajlamosak voltak arra, hogy saját nyelvüket használják a teológiai jellegű publikációkban, és főként, arra, hogy gyarapítsák a patrisztikus szövegek fordításainak számát – rákényszerítse, csak elkerülhetetlen esetekben, azaz a protestánsokkal folytatott

hitvitákban, használják ezt a nyelvet. És joggal gondolhatjuk, hogy a dogma és a tanulmányok területén a latin nyelv használatához való visszatérés, ami ellen később, a 17. század közepén a janzenistáknak fel kellett lázadniuk, a 16. század végén elősegítette, hogy a hitük elmélyítésén fáradó elmék az igazi spiritualizmus útjai felé orientálódjanak, és ezzel a katolikus reneszánsz lényegében misztikus mozgalommá váljék, szemben a protestantizmus bizonyos racionális és logikus vonásaival.

* * *

Mindazonáltal az ellenreformáció egyháza csak úgy győzhetett az eretnekséggel szemben, vagy legalábbis úgy lehetett úrrá a helyzeten, ha ellenfele feletti erkölcsi fölényre tett szert, saját reformját és reneszánszát megvalósítva. E célból át kellett vizsgálnia az addig használt, annyi jogos kritikánka kitett szövegeket, el kellett mélyülnie a Szentírás értelmezésében és fel kellett újítania a hagyományokat a patrisztika tárgyában a humanista filológiai iskolához fordulva; a dogma pozitív módszerekkel való megvilágításával végül meg kellett újítania a skolasztikus szintéziseket.

Ezt az óriási munkát a 16. század első felében kezdték meg a gyakran elszigetelt kutatók, majd a század második felében katolikus tudósok és teológusok követték őket a pápák irányításával, ez utóbbiak ugyanis magukra vállalták az ösztönzést és a törekvések koordinálását, sőt az előforduló konfliktusok feletti bíraskodást is.

A zsinat atyái alapvető határozatokat hoztak a Szentírás és a liturgia lényeges területeire vonatkozóan. Ezeknek a határozatoknak olyan következményei lettek a kiadás fejlődésére nézve, amelynél érdemes egy kicsit elidőzni. A Szentíráshoz vonatkozó kérdésekben mindenképpen azon voltak, hogy véglegesen rögzítsék az egyház doktrínáját; szilárd és stabil alapot kívántak biztosítani a dogmának, és minden tétozás nélkül a *Vulgatát* nyilvánították az egyház autentikus szövegének, hangsúlyozva egy gondosan átvizsgált kiadás szükségességét, harcolva a szent szövegek ekkorra már széles körben elterjedt hűtlen vagy eretnek fordításai ellen. Ez az ünnepélyes kinyilatkoztatás mindenekelőtt azt kívánta bizonyítani, hogy egyedül a *Vulgata* alkalmas rá, hogy a művelt hívek kezébe adják, hogy a prédikációkban és a közvallásosságának táplálására szánt művekben is ezt kell idézni; azonban azt sem tagadták, hogy a Szentírás többi fordításának is vannak bizonyos értékei – különösen a *Septuagintának*, melynek javított kiadásban való megjelentetését ajánlották a pápának. Éppen ezért, ha hozzátesszük, hogy ugyanebben a korban a pápa némi megkötéssel engedélyezte Plantinnek, a nagy antwerpeni nyomdásznak,

hogy a spanyol király, a „legkatolikusabb” II. Fülöp által adott hiteleknek köszönhetően belefogjon egy poliglott Biblia kiadásába, rögtön nyilvánvalóvá válik, hogy a katolikus egyház fejei felismerték, elő kell készíteni a jövőt, és a kellő mértékig szabad kezét kell adni a teológusoknak abban, hogy a *Vulgata* szövegét értelmezzék, de szükség esetén az isteni szöveg többi recenziója segítségével bibliamagyarázataikban korrigálják is azt.

Ami a liturgiát illeti, a zsinat atyái felismerték a teljesítendő feladat nagyságát. A humanisták munkájának fényében úgy tűnt, hogy sok hagyomány, sok szokás nyugszik téves alapon – olyannyira, hogy a reformáció számos helyi tradícióból csúfot űzött. Ebben a szituációban, mint tudjuk, elhatározták, hogy a pápára bízzák a szövegrevizió megoldásának gondját, ami nagy lélegzetű munkának mutatkozott, valamint tőle várták azt is, hogy a római szokásnak megfelelő új egyházi könyvek publikációját előkészítse. Ezzel egyidőben egyesítési mozgalom is kezdődött, amelynek Franciaországot illető következményeit még alkalmunk lesz felmérni. Ha hozzátesszük, hogy a vallási tanítás fejlesztése érdekében az atyák arra is gondoltak, hogy egy olyan egyszerű katekizmus megszerkesztését javasolják, amelynek elemeit megpróbálták össze is gyűjteni, megállapíthatjuk, hogy mikorra véglegesen feloszlottak, már egy valódi publikációtervezet alapjait vetették meg, amelynek megvalósulását érdekes végigkövetnünk.

* * *

Az így megvalósítandó művek közül elsőként a katekizmust hozták létre (1564); utána jött a breviárium (1568), majd a misszálé (1570), ezeket pedig egyéb liturgikus könyvek követték. Ugyanakkor a *Septuaginta* pápai kiadását 1587-ben jelentették meg a Carafa bíboros által irányított szakértőcsoport gondozásában, amelynek a francia Pierre Morin is tagja volt. Végül 1592-ben sok nehézség után megjelent a *Vulgata* revideált szövege.

Hátra volt még a terjesztés biztosítása és a művek használatának előírása. A feladat nem volt könnyű. De a római egyházi körök nagyon korán tudatára ébredtek: jól felszerelt nyomdára van szükségük ahhoz, hogy korrekt kiadványokkal szállhassanak szembe az eretnekekkel. 1540 körül Cervini bíboros le is telepített Rómában egy tehetséges nyomdászt, Antonio Bladot. Később költséget nem kímélve csábították el Velencéből Paulus Manutiust (1561), és tették meg a „Stamperia del popolo romano” fejevé, ahol kinyomtatták a római katekizmust, a breviáriumot és a misszálét, valamint az atyák számos munkáját és sok teológiai művet. Végül, e kísérlet bukása után, V. Sixtus elhatározza egy anyagilag megfele-

lően támogatott hivatalos nyomda – a Vatikáni Nyomda – felállítását, Domenico Basa irányításával.

Kézenfekvőnek és előnyösnek látszott, bizonyos nyomdászok számára a Biblia és a római szokások kettős monopóliumát biztosítani; és valóban, a zsinat hangsúlyozta: meg kell akadályozni, hogy a jövőben a kevés hithű nyomdászok, a reformáció által mindennapossá tett gyakorlat szerint, egy helyenként átdolgozott szöveget jelentessenek meg katolikus Bibliaként. Ráadásul – míg a pápa előírja az egyházi könyveket illető római szokások tiszta és egyszerű átvételét azoknak az egyházaknak és rendeknek, amelyek nem rendelkeztek legalább két évszázada ettől eltérő gyakorlattal – attól is tarthattak, hogy néhány nyomdász a helyi klérus hatására megpróbál módosítani különböző passzusokat, és újra felvenni a római szövegbe olyan hagyományokat, amiket az ortodoxia ártalmasnak ítélt. Ha hozzátesszük, hogy ezeknek a megreformált szokásoknak a kinyomtatása hatalmas könyvkereskedői üzletet jelentett a korban – mivel nem kevesebbről volt szó, mint arról, hogy Európa legnagyobb részét el kellett látni breviáriumokkal, misekönyvekkel és más liturgikus művekkel –, érthető, hogy a pápa úgy vélte: számos és kitűnő oka van arra, hogy kizárólagos monopóliumot adjon olyan könyvkereskedőknek, akikben megbízott, így például Paulus Manutiusnak.

Ez a határozat nagy tiltakozást váltott ki az európai nyomdászok és könyvkereskedők körében; még a francia és a spanyol király is közbelépett; II. Fülöp elérte, hogy Manutius megossza a breviáriumot illető kiváltságát Plantinnel, majd pedig azt, hogy az antwerpeni nyomdászokat bízzák meg a spanyol korona országainak ellátásával. Ami III. Henriket illeti, elhatározta, hogy olyan monopóliumot adományoz királysága területén az imakönyvek kiadására specializálódott nagy párizsi könyvkereskedőnek, Kervernek, amelyhez hasonlót Plantin kapott a spanyol országokra vonatkozóan.

Kevéssel ezután a pápák drákói határozatot hoztak a Biblia kiadásának elterjesztésével kapcsolatban; amikor V. Sixtus 1587-ben megjelentette a *Septuaginta* felülvizsgált szövegét, azzal kezdte, hogy a Vatikáni Nyomdának az egész keresztény világra szóló tíz éves kiváltságot biztosított; majd amikor megjelentette a *Vulgata* szövegét, nem érte be a hasonló előjog adományozásával, de az *Aeternus ille* bullában azt is megtiltotta minden nyomdásznak és könyvkereskedőnek, hogy ettől kezdve a Szentírás bármely egyéb kiadását kinyomtassák vagy árusítsák. Bár a spanyol király lebeszélte nagykövetét a tiltakozásról, a velencei dózse képviselője nem hagyta annyiban a dolgot, és nem győzte hangsúlyozni, micsoda sé-

relmeket jelentenek ezek az intézkedések városa könyvkereskedőinek. Tudjuk, hogy mivel a pápa ezenközben már elhunyt, Bellarminonak sikerült rávennie utódait arra, hogy megállítsák a *Vulgata* e vitatható kiadásának elterjedését, és hogy hagyják figyelmen kívül az *Aeternus ille* bullát, aminek megvolt az a hátránya, hogy a pápai tekintélyt a filológia ingoványos talajára vezette; ugyanakkor a kiváló hitvitázó arra törekedett, hogy rábeszélje a pápaságot, ne hozzon korlátozó intézkedéseket a pápai *Vulgatán* kívül a Szentírás egyéb változatai kiadásának ügyében, és tézisének védelmére felhozta a tridenti zsinatnak e kérdésben sokkal kidolgozottabb határozatait. Ám végül csak részleges engedményt kapott: a VIII. Kelemen által kihirdetett végleges kiadás előszavában csak pontosították, hogy azok a nyomdászok, akik a pápai kiadást újra kinyomtatnák, semmi esetre sem csatolhatnak a lap alján vagy a margón jegyzeteket vagy kommentárokat a *Vulgata* szövegéhez; mindazonáltal egy ügyes fordulattal hozzátették, hogy más betűtípussal szedve azért a kötet végén elhelyezhetik ezeket. Mindebben nem volt szó a korábbi tilalmakról; de ugyanakkor egy, az *Aeternus ille* bullánál kevésbé ünnepélyes jellegű pápai brève megerősítette a Vatikáni Nyomdának tíz évre adományozott privilégiumot, és újból megtiltotta minden nyomdásznak és könyvkereskedőnek a Szentírás más változatainak kinyomtatását és eladását.

Egyébként ez a brève nem akadályozta meg abban a pápaságot, hogy egy *Septuaginta*-kiadást készítsen. Valójában ez alatt az időszak alatt – a látszólag egymásnak ellentmondó határozatokból – tisztán kitűnik, hogy a Szentszék mindenekelőtt a liturgikus és a biblikus publikációk ellenőrzésére törekszik a katolikus világban. Minden hitelét és befolyását felhasználta ahhoz, hogy a kelendőbb szövegek kinyomtatási engedélyének kizárólagos adományozójaként tűnjék fel, és evvel is ösztönözze a könyvkereskedőket és a nyomdászokat, hogy engedelmeskedjenek neki. Bőven lesz alkalmunk pontosabban megvizsgálni ezt a stratégiát és megítélni eredményeit.

* * *

Ezekben az években nagy aktivitás mutatkozott a vallási tudományok minden ágazatában, különösen a patrisztikában és a zsinatokat tanulmányozó tudományokban. Természetesen a katolikus teológusok tömege hosszú ideig habozott elhagyni a kitaposott utat, és a humanisták nyomán a keresztény antikvitás tanulmányozásába fogni. Ám lassan nyilvánvalóvá vált, hogy vissza kell térniük a patrisztikai forrásokhoz, és az egyház számára kell biztosítaniuk a mozgalom irányítását, annál is inkább,

mivel – Erasmusnak és néhány tanítványának érveit átvéve és koordinálva – a protestánsok elég korán arra törekedtek, hogy az atyák írásainak segítségével módszeresen bizonyítsák azt, hogy a római egyház az utóbbi századokban szüntelenül letért az ókereszténység által kijelölt útról. Ettől fogva a hitvita egyre több katolikus teológust ösztönzött arra, hogy a Szentírást tanulmányozzák. Ezenfelül a hitviták fejlődésével bebizonyosodott, hogy a Szentírás nem elegendő a katolikus dogma igazolására, és hogy erről az oldalról a patrisztikai szövegek és főképpen az anteniceánusok és a történetíró egyházatyák munkái felbecsülhetetlen támogatást nyújtanak az ortodoxia számára. A katolikus világban megindult patrisztikai tanulmányok fejlődésének a tridenti zsinat teológusai új lökést adtak, mikor 1564-ben kihirdették, hogy a hagyomány egyenjogú a Szentírással, és a vallás kinyilatkoztatott forrása.

Ettől a korszaktól kezdve a katolikus törekvések koncentráltabbnak tűntek és szisztematikusabbá váltak. Anélkül, hogy fel akarnánk vázolni a történeteket, szorítkozzunk annak megállapítására, hogy míg Arias Montanus az 1570-ben Antwerpenben megjelenő *Index expurgatoriust* készítette, átvizsgálva a passzusokat és a jegyzeteket, amiket ki kellett hagyni a részben használhatónak elismert patrisztikai kiadásokból, egy valóságos tudós szeminárium alakult Leuvenben, melynek műveit antwerpeni nyomdák – főleg Plantin nyomdái – adták ki. Végül, mivel ők voltak hivatottak a mozgalom vezetésére, a pápák elhatározták, hogy a Vatikáni Könyvtár és Nyomda mellett létrehoznak egy „korrektor” testületbe gyűjtött, tudós szövegkiadókból álló csoportot. Ők aztán a 16. század utolsó és a 17. első éveiben az egyházatyák műveinek és az egyetemes zsinatok anyagainak egész sor kiadását bízták a pápai nyomdákra.

Mindent egybevetve, ha megpróbáljuk megvonni ezeknek a szervezett vállalkozásoknak a mérlegét, amelyekhez hozzá kell csatolnunk a többé-kevésbé elszigetelt tudósok erőfeszítéseit is, ebben különösen a franciák tűntek ki, megállapíthatjuk, hogy a katolikus világ a 17. század hajnalán nagyszámú, különböző minőségű patrisztikai kiadással rendelkezett. Pedig az erőfeszítés csak a latin atyák esetében volt igazán eredményes. Ami a görög egyházatyákat illeti, csak csekély számú komoly kiadással rendelkeztek. Néhányat közülük már korábban lefordítottak latinra, de ilyen változatokra támaszkodva nyilvánvalóan nagyon nehéz volt teológiai aprólékossággal vitatkozni. Ráadásul, ami a dogma elmélyítéséhez oly fontos szerzőket illeti, mint Szent Athanáz, Nüsszai Szent Gergely, Theodorus vagy Aranyszájú Szent János, semmilyen megfelelő vagy majdnem semmilyen fordítással nem rendelkeztek; másrészt Origenész

Celsus ellen c. írásának és vele együtt más egyházatyák számos művének még nem volt hiteles kiadása; ezenkívül, ha készült is Rómában az egyetemes zsinatok kiadása, az országos zsinatokat és különösen a franciaországiakat, még nem tanulmányozták. Végül is e művek sorozatának láncozatában hatalmas munka maradt bevégezetlenül. Meg fogjuk látni, hogy a 17. századi francia tudósok hogyan töltötték be ezeket a hézagokat.

* * *

Ugyanakkor tanúi lehetünk egy teológiai megújulásnak. A mi szempontunkból különösen fontos adat, hogy ez a mozgalom nem Franciaországban, Párizsban, a hittudományok hagyományos fővárosában született, kétségkívül azért, mert a párizsi teológusok nem rendelkeztek az elengedhetetlennek bizonyuló új szintézisekhez szükséges távlattal. Míg a legjobbak közülük patrisztikai szövegek kiadásával próbáltak sietve védekezni, és így akarták megnyerni a protestánsokkal szemben a hagyomány csatáját, addig az alapvető művek az Ibériai-félszigeten születtek, főleg a salamancai egyetemen, valamint Alcalá és Coimbra egyetemein.

A kezdeményezők a dominikánusok lettek, akik az újonan megjelenő Jézus Társaságban először tanítványokra, majd hamarosan riválisokra és ellenfelekre találtak. Elegendő felidézni a prédikáló testvérek közül Cajetano, Vittoria, Soto, Cano, Banes, Bartholome de Medina, Alvarez, Ledesma, a jezsuiták közül pedig Salmeron, Maldonado, Francesco de Toledo, Bellarmino, Vasquez, Suarez, Molina vagy Arriaga nevét, hogy megmutassuk, mennyire spanyol volt a teológia a 16. század végén. Spanyolországban teológusok több generációja tanulta meg a humanisták által tanított szövegkritika elemeinek segítségével, hogyan kell magyarázni a Szentírást, pontosítani szó szerinti értelmét, megmutatni, hogy a szent szöveg miként erősíti a katolikus dogmát, és azt, hogyan támaszkodjon ennek igazolásban az egyházatyák munkáinak idézeteire. Ugyancsak Spanyolországban született meg a skolasztikus újító mozgalom, mely Aquinói Szent Tamás *Summájának* kommentárjából indult ki, s amelyből a különösen merész jezsuiták új szintéziskísérletei eredtek a dogma bizonyos pontjait illetően. E kísérletekből hitviták és nézeteltérések származtak: kisebbek, mint a távgyónás körüliek, és lényegesebbek, mint a bűnbocsánatot érintőek. Végül Spanyolországban fejlődött ki, főleg a jezsuiták között, az új morális teológia is, mely a kazuisztikus értekezések megsokszorozódásához vezetett, és ahhoz, hogy sok teológus magáévá tegye a probabilizmus tanát.

Mindazonáltal ezek a doktrínák nagyon gyorsan elterjedtek Spanyolországon kívül is. Ebben a korban a teológusok kis világában sokat utazgattak. A legnagyobb tudósokat gyakran hívták Rómába tanítani, már ha nem éppen saját maguk igazolására kellett ott megjeleníteniük. De főként a jezsuiták, akik Európa módszeres meghódítására vállalkoztak, egy iskola-hálózat megteremtése révén arra törekedtek, hogy nagyon gyorsan ellássák teológiatanárokkal a katolikus országokat, akiket gyakran Spanyolországban képeztek ki, és akiket megbíztak az új doktrínák tanításával, hogy így harcoljanak a protestantizmus befolyása ellen.

Ebből az utóbbi nézőpontból, tervbe vett feladataik közül az egyik legsürgetőbbnek, már a kezdetektől fogva az számított, hogy a katolikus dogmát a Szentírás szó szerinti értelmezését elmélyítve igazolják, és hogy nemcsak a tanulóknak és a klérusnak, de a híveknek is magyarázzák a szent szövegek értelmét. Nem kell csodálkozni azon, ha tanításukat Spanyolországon kívül kezdetben elsősorban írásmagyarázatként fogták fel. Jellegzetesen ilyen feladatot tűzött ki magának a spanyol jezsuita Maldonado, akinek 1570-től 1575-ig a clermont-i kollégiumban – a párizsi egyetem ellenkezésének dacára – tartott kurzusai végeredményben az új teológia bevezetését jelzik Franciaországban.

Néha kétségtelenül eltúloztuk, mekkora űrt talált Maldonado Párizsba érkezésekor. E tekintetben megfigyelhetjük, hogy az egyetem doktorai, azaz Thomas Beauxamis, Antoine Birriet és főleg Francois de Feuardent és Gilbert Génébrard, pontosan ebben az időszakban jelentettek meg számos magyarázatot és értékes tanulmányt a Szentírásról. De hozzá kell tennünk, egyikük sem vállalkozott arra, hogy munkáját egy közös cél szolgálatába állítsa, vagyis hogy a szent szövegek magyarázatával igazolja a katolikus dogmát. Maldonado ugyanis ezt tette, mégpedig mesterétől, a jezsuita Tolettól és ennek tanárától, a dominikánus Sotótól Spanyolországban kapott leckéket felhasználva. Kétségtelenül ezért történt, hogy hamarosan 500 személy látogatta előadásait, köztük prelátusok, tisztviselők és nők is, és több ezer hallgató tolongott, hogy hallja prédikációit, amelyekben szintén az isteni kinyilatkoztatás magyarázatára vállalkozott.

A minket érdeklő szempontból mindazonáltal azonnal adódik egy lényeges észrevétel. Amíg az új iskola professzorai egész Európán keresztül óriási sikert arattak, műveik és előadásaik szövegét csak fenntartásokkal nyomtatták ki. Igaz, az első dominikánus kommentárokat, Sotoéit például, azon melegében kiadták, de ezek a művek csak szűk körű olvasótáborra találtak. Ami a jezsuitákat illeti – akiket számtalan tevékenységük

túlságosan elfoglalt, és akik főleg azzal törődtek, hogy magyarázataikat és előadásait bizonyíthassák és tökéletesíthessék, ügyet sem vetve arra, hogy ezeket a jogos ellentámadásokat keltő, végleges, nyomtatott formába öntsék –, hosszú ideig elkerülték a szövegek nyomdába adását, és Toledo, Salmeron, Maldonado, Serarius, Pineda, Ribera, Pereyra, Prado, Louis d'Alcasar vagy Emmanuel Sa művei csak a század utolsó tizenöt, de főleg utolsó tíz évében láttak sorban napvilágot. A szavakkal történő térhódítás helyére a könyv lépett, amelynek történetét egészen a 17. század végéig kell követnünk.

2. *A katolikus szellem megújulása*

Míg Európában terjedni kezdett ez a Spanyolországból induló, megújult teológia, a katolikus világ átélte azt, amit Lucien Febvre az érzékenység „feltöltődésének” szeretett hívni. Elkezdődött a katolikus újjá-
születés nagy történelme.

Még ebben is Spanyolország játszotta a főszerepet. Néhány név, néhány cím és néhány dátum elég ahhoz, hogy felidézzük, milyen szerepe volt már a kezdetekkor az új vallásos irodalom létrehozásában. A 16. század elejétől kezdve főleg a ferencesek álltak a mozgalom élén. Egyikük, Alfonso de Sévilla, elsőként válaszolva Ximénes bíboros 1517-ben kibocsátott felhívására, mely laikusok és szerzetesek tömegének szánt és vulgáris nyelven írt vallásos könyvek kiadását szorgalmazta, épp Sevillában adta ki 1521-től az *Arte de servir a Dios*-t; majd Antonio de Guevara, a ferences humanista, V. Károly prédikátora adja ki *Monte Calvario*-ját (1528), amit nem sokkal később az *Oratorio de religiosos* követ (1541); másrészt 1527-től Francisco de Ossuna megjelenteti *Abécédaires spirituels*-jét, míg 1535-ben megjelenik Sevillában Bernardino de Laredo laikus testvér *la Montée du Mont Sion*-ja. Ugyanakkor megsokszorozódnak a keresztény és a jámbor életre vonatkozó tanácsait pazarul ontó népszerű írások, és a kanonok szerzetes Alonso de Orozco, Kasztíliai János gyóntatója, megjelentet egy aszketikus és misztikus jellegű könyvsorozatot, ami nagy sikert arat. Hamarosan a dominikánus Louis de Grenade neve emelkedett ki a többiek közül. Ez a humanizmustól átitatott prédikátor, aki a vallásos tudatlanság ellen a könyvvel akart harcolni, 1554-ben Salamancában kiadja első spirituális művét, a *Libro de la oracion y meditacion*-t, amit 1556-ban követ főműve, a híres *Guia de Pecadores*, melynek sikeréről még többször lesz alkalmunk szólni, és amihez a következő években egy egész sor asz-

ketikus jellegű tanulmány fog csatlakozni. Végül, az 1550–1560-as évtized alatt a nagy misztikusok – Pierre d’Alcantara, Juan d’Avila, Luis de Leon, Loyolai Ignác – egy csoportjának első írásai kerülnek forgalomba.

Úgy tűnt tehát, hogy a spanyol spiritualista iskola azonnali virágzás felé halad, ám ekkor fejlődését kíméletlenül megfékezték: megakadályozták műveik nyomdai úton történő terjesztését. Valójában a dominikánus Melchor Cano ösztönzésére a nagy inkvizítor, Fernando de Valdés úgy ítélte helyesnek, hogy harcoljanak minden, nemcsak misztikus, hanem aszkétikus jellegű kiadvánnyal szemben is, hogy véglegesen elfojthassák az Alumbradosok szektájának tevékenységét, és megállíthassák a reformáció térhódítását. Rendíthetetlenségében nem tétozva hosszú évekre bebörtönözni magát a toledói érseket, Barthélemy Carrenzázt sem, aki Brüsszelben kiadta a *Commentarios al catechismo christianot* (1558), amely egyébként egy igen nehezen kritizálható ortodoxiájú mű volt; majd abban az indexben, amit a következő évben, 1559-ben jelentettek meg, nem habozott betiltani ezen a művön kívül Louis de Grenada három tanulmányát, Juan de Avila és Francisco Borgia egy-egy művét, Georges de Montemayor spirituális munkáit és természetesen az „északi misztikusok” főbb műveit, amiket egyébként ebben a korban egyedül Spanyolországban nem tartottak gyanúsaknak.

Emlékezzünk arra, hogy még Loyolai Ignác *Exercita spiritualiája* is, melyet az új toledói érsek cenzúrázott, kis híján indexre került, míg 1561-ben az ágostonrendi Luis de León, akit öt évre börtönbe vetettek, mert egy apáca kérésére lefordította az *Énekek énekét*, itt, a börtönben írt meg néhányat leghíresebb spiritualista művei közül. Ezeknek a körülményeknek az ismeretében megérthetjük, miért uralkodott el a rettegés a spanyol misztikusok körében, és az is világos számunkra, hogy – miközben Szent Teréz az ismert megpróbáltatásokkal és bizalmatlansággal találkozott – II. Fülöp királyságában a misztikus szövegek és aszkétikus tanulmányok kinyomtatása is lassanként teljesen abbamaradt. És még jó húsz évig ez maradt a helyzet.

* * *

Franciaország a maga részéről még hosszú ideig nem ismert hasonló mozgalmakat – ezt meggyőzően bizonyítják a 16. század folyamán Párizsban kiadott katolikus-spirituális könyvek. Persze az első évtizedekben főleg Lefèvre d’Etaples és Meaux csoport-béli barátai kezdeményezésére bizonyos újítói törekvés tűnt fel. Ám 1540-től egészen 1570 tájáig ezen a területen igazi úrt találunk. Ettől fogva a hagyományos katolikus irodal-

mat, ami addig oly rendszeresen táplálta a fővárosi nyomdákat, leggyakrabban irodalmi munkák és különösen a pogány antikvitás mestereinek fordításai váltották fel. És kizárólag a protestánsok vagy a barátaik által terjesztett művek jutottak el a tömegekhez, Lyonból és főleg Genfből kiindulva. Hacsak nem számítjuk az imakönyvek irodalmát, melyek sikerükkel rászolgáltak, hogy több évszázadon keresztül állandóan megjelen- tessék őket.

Északabbra, Kölnben, a Szent Borbála Kolostor körül a Közös Élet Testvéreinek tevékenységét folytatva, egy fordító szerzetesekből és spirituális szerzőkből álló kis csoport hatalmas munkát végzett. 1509-től Pierre de Leyde perjel kiadatta Hendrik Herp *Spiegel des Volcombeit* című művének latin fordítását. Később hozzáfogott a hagyományosan Dionysius Carthusianus tulajdonított művek összegyűjtéséhez, amelynek monumentális kiadását 1530-tól 1543-ig tette közzé. Ugyanakkor a karthauzi Lanspergius kiadott egy sorozat spirituális tanulmányt, melyekből az Erasmuséra replikáló *Enchiridion militiae christianae* (1538) lett a legismer- tebb. És főleg 1535-től – Surius körül gyülekezve – Dom Dirk Loer, Nicolaas Vans Esch, Peter van Nijmegen (aki a jezsuitákhoz csatlakozva Petrus Canisius lett) hozzáfogtak a német és a holland spirituálisok műve- inek rendszeres fordításához, akiknek kevésbé ismert dialektusokban írt könyvei latin közvetítő nélkül csak kisszámú közönséghez jutottak volna el. A vállalkozás a szentek életéről szóló, Surius által 1570–1575-ben pub- likált gyűjteménnyel fejeződik be, mely azonnal Jacobus de Voragine gyűj- teményének helyére lép.

Ebben az időben a kölni karthauziak mintegy száz kötetet bocsátot- tak ki Európában, amiket legnagyobbbrészt Dionysius Caarthusiensisnek, Taulernek, Susonak, Herpnek, Lanspergiusnak, Van Esch-nek, Szent Gertrúdnak, Sienai Szent Katalinnak tulajdonítottak, nem számítva példá- ul egy ismeretlen szerző *Perle évangélique*-jét. Végül, még mindig Kölnben, ekkor jelennek meg a bencés Louis de Blois-nak, a germán misztikus mű- vek betetőzését és virágzását jelző írásai. E feltételek figyelembevételével megérthetjük, miért ezek közül került ki az a kevés számú értékes spiritua- lista szöveg, amit Franciaországban a 16. század második harmadában adtak ki. De főleg az 1570–1580-as évtizedtől kezdődött meg szervezett térhódításuk. Az új fordítók, akik a fellobbanni látszó spirituális megújú- lást akarták támogatni, elkezdték franciára fordítani a kölni latin kiadvá- nyokat; ennek a munkának egy része a flamand katolikusok közvetítésével Leuvenben és Douai-ban, valamint a pikardiai kolostorokban készült. Ám itt ismét lényegesnek tűnik a karthauziak, nevezetesen a párizsiak és a

kölniek munkássága; a Szent Borbála Kolostor perjeleinek munkája folytatódott: Jean de Billy, Bourgfontaine perjele hozzáfogott, hogy elérhetővé tegye a franciák számára Louis de Blois, Dionysius Carthusianus és Lanspergius bizonyos szövegeit; majd egyik szerzetese, Nicolas le Clerf ugyanezt tette Suso szövegeivel, egy másik szerzetes pedig, Dom Jacques Morice Louis de Blois *Miroir*-ja francia fordításának szentelte magát. Másrészt, 1580-ban Fontenay perjele, Jean de Jarry kiadta Szent Gertrúd *Exercices*-ét nemzeti nyelven. Végül, nem sokkal később, Dom Jean Vesly, aki Jean de Billyt követte a bourgfontaine-i kolostor fejeként, latinul megjelentette az *Exercices spirituels*-t, amelynek harmadik részét Dionysius Carthusianus írásai ösztönözték, valamint 1598-ban kiadott egy *Index expurgatoriust* Henri de Herp műveihez, hogy evvel lehetővé tegye e szerző korábbi kiadásainak használatát, melyeknek bizonyos passzusait a római cenzorok 1585-ben módosították.

Összességében, egy Dom Huijben által felállított statisztika szerint, a 280 külföldi szerzőből, akiknek 1550 és 1610 között francia kiadása jelent meg, 164 a germán és a holland csoporthoz tartozott. Ezek közül a legdivatosabb aszkéta szerző kétségtelenül Dionysius Carthusianus (Dom Huijben szerint Franciaországban különböző műveinek 34 kiadása jelent meg 1550 és 1610 között). Míg az *Imitationt* ugyanebben az időszakban (1550–1610) legalább harmincszor adták ki, Louis de Blois mintegy száz kiadással szerepel. Végül Lanspergius, Herp, Tauler és Suso következik egyenként 10–4 kiadással. Ha hozzátesszük, hogy Gérard de Liège, Thomas de Cantimpré, Nicolaas Van Esch, Antoine Van Hemert, Szent Gertrúd és Ludolphus Carthusianus is ismertek voltak Franciaországban a 16. század második részében, felmérhetjük, mi mindent köszönhetett a francia spirituális megújulás a germán misztikának.

Ugyanakkor Franciaország felvette a kapcsolatot az itáliai spiritualistákkal, mégpedig a kapucinusok közvetítésével. Végül a spanyolok munkáit sem hagyták figyelmen kívül. Ebben a vonatkozásban úgy tűnik, a lotaringiai bíboros játszott lényeges szerepet azzal, hogy bátorította a környezetében élő írók némelyikét, adják ki a Pireneusok másik oldalán írt spirituális művek francia fordításait. Így Vivès és Guevara munkáihoz – melyek nagyon korán elterjedtek Franciaországban – 1572-től csatlakoztak Louis de Grenada művei, amelyek egycsapásra jelentős sikert hoztak.

Ebben az időben pedig a spanyol spiritualizmus elterjedését még akadályozta az a gyanú, amellyel II. Fülöp királyságában mindenféle misztikus vagy aszkétikus kiadást fogadtak. Az üldözés mindazonáltal lassanként kezdett kevésbé rendszeressé válni. 1567-től az 1559-ben elítélt

Louis de Grenada műveit a szükséges javítások után újra sajtó alá lehetett rendezni. Míg Szent Teréz írásai életében nem jelentek meg, és a *Livre de sa vie*-t, ami eddig kéziratos másolatokban forgott közkézen, 1575-ben csak a dominikánus Banes közbelépésének köszönhetően nem tiltották be, 1580-tól viszont megindult az ellenreakció. Például Luis de Leon közlétehetette műveinek egy részét; és 1583-ban a *Chemin de la perfection* jelent meg Evorában; majd 1588-ban Salamancában kiadták Szent Teréz összes műveit. Ettől kezdve még a heves ellenállások dacára is, a misztika polgárjogot nyert Spanyolországban. Hamarosan, a 17. század első húsz évében olyan művek sorozata jelent meg, melyek azonnal a spiritualizmus klasszikusává váltak; elsősorban Keresztes Szent János művei, melyeknek első kiadása 1618-ban jelent meg Alcalában, de olyan elérhetőbb és tisztábban didaktikus jellegű művek is, melyeket általában jezsuiták írtak, mint például a *Flos sanctorum* Ribadneyráról (1601), az *Exercicio de perfeccion y virtudes christianas* Alonso Rodriguezről (Sevilla, 1609), Luis de La Puente *Meditacions de los mytérios de la Santa Feje* vagy *De la Perfeccion del cristiano* című tanulmánya (Valladolid, 1605 és 1612).

Így, a sok megpróbáltatáson keresztül megtisztult spanyol spiritualizmus késznek látszik arra, hogy a 17. század hajnalán átadja üzenetét. Később látni fogjuk, hogyan is jutott el ez az üzenet Franciaországba.

3. A humanizmus új aspektusai

A vallásos fejlődés a humanizmusnak is új irányokat szab. Ekkorra már teljesen lezárult Erasmus kora – amikor nyíltan kritikai álláspontra lehetett helyezkedni, és amikor az exegéták bizonyos szabadsággal rendelkeztek. Ez még a század közepe előtt nyilvánvalóvá vált Franciaországban –, amikor 1546-ban a Maubert téren megégették Dolet-t és 1548-ban, amikor Robert Estienne Lausanne-ba, majd Genfbe menekült. E feltételek ismeretében megérthetjük, miért hagyta ennek az időszaknak annyi tudósa a két ellenséges tábor legjobbjaira azt a feladatot, hogy tanulmányozzák a szent szövegeket és kiadják az egyházatyák műveit, és miért álltak ellen – ehelyett a pogány antikvitás vagy a francia középkor filológiai, jogi vagy archeológiai tanulmányozásába merülve – annak a kísértésnek, hogy kompromittáló interpretációkat írjanak.

Ebben a tárgyban hátra volt még egy fontos feladat. A nagy jelentőségű szövegek többségét természetesen már kiadták, de még nem készült el a kéziratok felkutatása, egybevetésük pedig különösképpen nem; az

archeológiai és numizmatikai kutatásokat egyébként épphogy csak elkezdtek. A második generáció humanistáira várt a különböző értékelések összehasonlítása, a kéziratok egymásutániségének tudományos tanulmányozása, a tudós kiadások megjelentetése, a legjobb magyarázatok összegyűjtése és az új jegyzetek megírása, az érmék és a múlt különféle emlékeinek kutatása és vizsgálata, s annak bizonyítása néhány vers vagy néhány szép szöveg segítségével, hogy a latin, de még a görög sem holt nyelv.

Az archeológiáért egyébként a Jénában, Wittembergben, Lipcsében, illetve Heidelbergben megtelepedett németek és a római olaszok is lelkesedtek. De főleg olyan 16. századi franciák, akik közül sokan tanítottak a Collège Royalban vagy udvari nyomdászként működtek. Így, a század második harmadában Ramus oldalán – akit Arisztotelész elleni támadásai és vallásos nézetei már kompromittáltak, de aki még hosszú ideig folytathatta a tanítást a Collège Royalban – Turnebe is tanulmányozta Aiszkhülosz és Szophoklész műveit, és összeállította híres *Adversariáját*, a javított és magyarázott régi szövegrészletek gyűjteményét. Ugyanakkor, míg Muret-nek, aki erkölcsi miatt gyanús volt, el kellett hagynia Párizst, hogy véglegesen Rómában telepedjék le, Dorat pedig, akinek a fiatal Ronsard is tanítványa volt, több mint 50000 görög és latin verssort írt, és Aiszkhülosz tragédiáit kutatta. Mellette Denis Lambin, a termékeny latinista Arisztotelész *Etikáját* és *Politikáját* fordítja, mielőtt elkészítené Horatius, Lucretius és Ciceró műveinek tudományos kiadását; majd Collège-beli követője, Passerat adja ki Catullus, Tibullus és Propertius jegyzetekkel ellátott verseit. Végül, a Budé által jelzett utat és az Alciatus által kijelölt módszert követve a jogász Cujas, aki a bourges-i egyetemen helyezkedett el, annak a történelmi környezetnek függvényében kezdi el tanulmányozni a római jogot, amelyben az kifejlődött. Hű vetélytársakat vagy tanítványokat talál Josephus Justus Scaliger, François Baudouin, Doneau, Hotman, Loisel, Pierre Pithou, Étienne Pasquier, Barnabé Brisson vagy Denis Godefroy személyében, míg Papyre Masson, Claude Fauchet, Étienne Pasquier és utánuk még sokan mások hozzáfogtak a középkor történelmi szövegeinek és műemlékeinek módszeres vallatásához.

A jelentős görög és latin szövegek akkora érdeklődést keltettek, hogy egész fordítócsoportok foglalkoztak Európában szinte mindenhol, de főleg Franciaországban avval, hogy azok számára is elérhetővé tegyék őket, akik nem vagy csak rosszul ismerik a régi nyelveket. Így Amyot kiadja franciául 1547-ben Héliodorosz *Sorsüldözött szerelmesek* című művét, 1554-ben Diodórosz Siculus *Világtörténetét*, 1559-ben a *Daphnis és Chloét*, majd 1559-ben és 1565-ben Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzeit* és *Morális*

műveit. Hasonlóképpen, Luis le Roy fordított Arisztotelész, Platón, Xénophon, Démoszthenész filozófiai és politikai szövegeiből, Blaise de Vigenère pedig Platón, Ciceró és Lukianosz párbeszédeit fordította, Onosander *Ars militarisét*, Philostratos *Vie d'Apollonius Thiadéenjét*, Khalkondylesz *Histoire de la décadence de l'Empire grecjét* és Tacitus *Germaniáját*, valamint Titus Livius *A római nép történetének* elejét. Ez a rengeteg fordítás, amit ráadásul folyton újranyomtak, hozzájárult ahhoz, hogy a tudós humanisták kutatásainak fontosságáról széles közönség előtt tegyen bizonyosságot.

A század utolsó harmadában Franciaországban mindazonáltal változás következett be ezen a téren: míg az egyház felszólítja a katolikus tudósokat, hogy a keresztény antikvitás tanulmányozására összpontosítsák erőiket, addig a pogány antikvitást kutató párizsi szakértők csapata egyre kisebb lesz, és úgy tűnik, hogy egyre inkább a protestantizmussal rokonszenvezőkből, kételkedőkből vagy szkeptikusokból áll. Ezért is jelentenek súlyos csapást számukra a vallásos viták és az üldöztetések. Először is 1572-ben Szent Bertalan-éjszakáján felkoncolták Ramust, aki pedig azt hitte, hogy már nyugodtan visszatérhet száműzetéséből Párizsba. Kévszel később meghal az öreg Lambin, valószínűleg a kedves barát elvesztése miatt érzett bánatában. Ezután – míg Pierre Pithou, aki éppenhogy megmenekülve a haláltól, jobbnak látta áttérni a katolikus hitre, folytathatta munkáit – Doneau, Hotman, Scaliger és sokan mások Genfbe menekültek. Így egy időre ez a város lett az ókori tudományok fővárosa. A száműzöttek már ott találták Robert Estienne fiát, az ifjabb Henrit, aki ugyancsak tipográfus, mint az apja, s aki kora legtermékenyebb filológusának bizonyult. Éjszakánként tudományos munkáinak szentelve magát – mintegy kikapcsolódásként – megjelentetett 58 kiadást latin szerzőktől és 74-et – amelyből 18 alapkiadás – görögöktől. Ezen kívül az élete végén, 1585-ben kiadott egy *Thesaurus linguae graecae*-t, ami azonnal a műfaj nagy klasszikusává vált; s ráadásul mellette készült fel – a legjobb tudományokon nevelődve – veje, Casaubon arra, hogy majd a nyomdokaiba lépjen. Pedig Kálvin városában a cenzúra szőrszálhasogató és a konszisztórium pedig gáncsoskodó volt: néhányuk kivételével, mint például Théodore de Bèze, a köztársaságot kormányzó protestáns lelkészek nemigen ismerték fel mindezen világi tudományok értékét, és mindenekelőtt egy szigorú vallásos és erkölcsi ortodoxiát akartak létrehozni. Olyannyira, hogy az ateizmussal és szabadgondolkodással vádolt Henri Estienne-nek – miután pénzügyi nehézségekkel küzdött, és emiatt többször börtönbe juttatták –

meg kellett próbálnia visszaszerezni a francia udvar kegyét, hogy aztán Lyonban haljon meg kimerülve és tönkremenve (1598).

Márpedig ugyanebben az időben valamivel északabbra, de még mindig kálvinista országban – a Németalföldön – a spanyol csapatoknak fel kellett adniuk Leiden ostromát a város polgáraival szemben: kárpótlás-ként Orániai Vilmos megadta nekik azt a jogot, hogy egyetemet hozzanak létre városukban. Ianus Dousa került az élére, aki korábban a II. Fülöp csapataival szembeni ellenállást irányította. Ebben az új országban, ahol híjával voltak az értelmiségnek, de annak tudatában, hogy feltétlenül rendelkezniük kell a katolikus tudósokkal dacolni képes emberekkel, a város lakói ettől kezdve igyekeztek megnyerni maguknak jó nevű emigránsokat, hogy némi fényt adjanak az oktatásnak, amit fel akartak virágoztatni. Így telepedett le itt a teológus Du Moulin, a botanikus Charles de L'Ecluse, Justus Lipsius, majd Scaliger, akit a *De Ratione temporum* kiadása a kor tudósainak első sorába emelt. Ilyen mesterek keze alatt nagyon hamar új tehetségek kezdtek feltűnni – mint például Daniel Heinsius, de Vossius, de Junius és főleg Grotius – olyannyira, hogy a 17. század elején, mikor IV. Henrik elhatározza, hogy a francia egyetemekével egyenértékűnek ismeri el a leideni diplomákat, mindenfelől külföldi diákok sereglenek a kis holland városba, ahol az Elzevirek is letelepednek, és amely ettől kezdve kiérdemli, hogy a klasszikus tudományok fővárosának tartsák.

* * *

Tehát ezen a téren Párizst túlszárnyalta egy kis protestáns város. Ám ugyanekkor némileg közelebb is került egymáshoz a katolikus világ és az az áramlat, amit második humanizmusnak nevezhetnénk. A közeledést kétségtelenül Justus Lipsiustól kell számítanunk, akinek életét és munkásságát érdemes felidézni.

1547-ben született nem messze Brüsszeltől, jó brabanti családban. A jezsuitáknál, majd a leuveni egyetem jogi karán végzett tanulmányai után, húsz évesen Justus Lipsius titkárként elkísérhette itáliai útjára Granvelle bíborosát. Két éven keresztül járta ennek az országnak a könyvtárait kéziratok és régi feljegyzések után kutatva. Rómában megismerte Muret-t, aki éppen Seneca műveinek egy kiadását készítette egyéb munkái mellett, és nála kezdte el Tacitus *Germaniája* szövegének vizsgálatát. Majd kisebb kitérők után visszatért szülőhazájába, megállt Bécsben és Dole-ban, mielőtt eldöntötte volna, hogy Jénában telepedik le, melynek egyeteme tanszéket biztosított számára. Mi készíthette arra, hogy protestánsná váljék? Nagyon nehéz lenne megmondani, de annyi bizonyos, hogy

ezután Lipsius néhány hónapot Kölnben töltött, és Antwerpenben ki-nyomtatta Tacitus műveit, majd Leidenbe utazott, s ott tanított 12 évig (1579–1591). De 1591-ben újabb váratlan fordulat következett be: tudósunk hirtelen Mainzba utazik, ahol megtagadja a protestantizmust, és – visszautasítva a legragyogóbb felkéréseket – a leuveni egyetemre megy, és ott is hal meg 1606-ban.

Vajon miféle rejtett oka lehetett Justus Lipsius második megtérésének? Ő maga egyáltalán nem adott erre magyarázatot, csak annyit árult el, hogy ezzel egy öt éves elhatározását váltotta valóra. Ráunt volna a kálvinista ortodoxia bizonyos formájára, mely ugyanolyan nehézkesnek tűnhetett számára, mint a katolikus? Visszavágyott volna szülőhazájába barátját, Plantint követve, aki hasonló kétségek közt vívódott, és aki ezt a problémát saját jól felfogott érdekei szerint oldotta meg? Vagy nem egyéb ez, mint a gondolat lassú előretörése bizonyosfajta „intellektuális úton”? Talán mindez egyszerre – de még inkább az antikvitás bizonyos szövegei feletti elmélkedés eredménye lehet. Lipsius életművét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a szövegek tudós kiadásaival és a tudományos archeológiai kutatásaival a szerző elsődleges célja a sztoikus gondolkodás megértése és tanulmányozása volt. Tacitus és Seneca csodálójá, védi stílusuk tömörségét, szemben a ciceroniánusokkal. Az előbbiek gondolkodásmódja teljes egészében megtalálható két legeredetibb művében: a *De Constantiában* és a *De Politicában*. Ezekben a vizályos és zavaros időkben – mindenekelőtt a férfiasságnak az a formája csábítja ebbe a szektába, amely egyedülként vezet el a függetlenséghez. De ugyanakkor azok körébe is tartozik, akik a sztoikusokra akarnak támaszkodni, hogy bebizonyítsák Isten létezését és Gondviselő voltát; számára az állhatatosság mindenekelőtt a Gondviselő törvényeinek való engedelmesség. Ne csodálkozzunk azon, hogy ugyanakkor a politikában úgy jelenik meg, mint az engedelmesség szabályának tisztelője, és hogy végül aláveti magát a katolicizmus hatalomelvűségének.

Márpedig a tizenhatodik század végén sokan – mint Justus Lipsius is – bölcsnek, esetleg igaznak is találták Epiktétoszt és talán Senecát is, akiknek műveit minduntalan újranyomták és fordították. Du Vairtól Montaigne-ig sokan vannak, akik tőlük tanulva akarták összekapcsolni a többé-kevésbé racionalisa bölcsességet a vallás követelményeivel. És hamarosan még többen lesznek azok, akik a sztoicizmus gőgjét teljesen elutasítva arra törekednek, hogy a sztoikus erények felmagasztalásában érveket találjanak a keresztény erények dicsőítésére. Így a 17. század első felében, mégpedig a Jézus Társaság tagjainak hatására fejlődik ki ezeknek

az antik filozófusoknak a kultusza azok körében, akiket keresztény humanistáknak nevezhetünk.

4. A nemzeti irodalmak fejlődése

Eközben egész Európában fejlődésnek indultak a nemzeti irodalmak.

Itália, bár egyesülését nem sikerült megvalósítania és teljes politikai és gazdasági mélypontra volt, továbbra is irányt mutatott a művészeknek és az íróknak. Az irodalom terén, a nagy korszak – Ariosto, Machiavelli, Aretino, Bembo, Baldassare Castiglione – után nyilvánvalóan tapasztalható némi hanyatlás. De ez teljesen relatív hanyatlás, mivel épp a 16. század utolsó harmadában teremti meg Tasso a modern eposz és a pásztorjáték végleges szabályait olyan műremekeiben, mint a *Gerusalemme liberata* (*Megszabadított Jeruzsálem*) és az *Aminta*, és ekkor ad Guarini és Bonarelli ez utóbbi műfajban gyakran utánzott mintákat az *Il pastor fidoval* (*A hűséges pásztor*) és a *Filli di Sciroval* (*A székiroszi Phyllis*). Később, a 17. század elején, amikor a racionalista gondolat fejlődéséért Giordano Bruno máglyával fizet, és amikor Galileit üldözik műve miatt, Marino *Adonis*-ának 45000 sorában bontja ki stílusának szédítő és káprázatos báját.

Amikor Itáliában az utolsó reneszánsz művek születtek, a már egységes államok akarata és uralkodóik támogatása ösztönözte íróik tevékenységét. I. Erzsébet Angliájában Marlowe, Ben Johnson és Shakespeare rendkívüli fényt ad a brit színháznak, Spenser és Sidney megírják verseiket, és Sidney kiadja híres *Arcadiáját* is. Ez az ország hamarosan klasszikus időszakába lép. Ugyanekkor II. Fülöp Spanyolországában, mely egyben Avilai Terézé és Luis de Leóné is, elkezdődik az irodalom arany évszázada. Lope de Vegának köszönhetően a spanyol színház ragyogása a britével vetekszik. Az olasz példa ösztönzésére Juan Boscan, Garcilaso de la Vega, Hurtado de Mendoza, Herrera és vetélytársaik megvetik egy poétikai iskola alapjait, és előkészítik Gongora érkezését. A regény terén Jorge de Montemayor megalkotja *Dianájával* a pásztorregény típusát; Cristoval de Fugeroa, sőt Lope de Vega és Cervantes is áldoznak ennek a műfajnak, míg az anoním *Lazarillo de Tormes*szel és Aleman *Guzman d'Alfaraché*jával megjelenik a pikareszk regény. Végül Cervantes *Don Quijoté*jével és *Novelas exemplares*-ével megalkotja a spanyol irodalom talán két legkeresettebb remekművét, és ugyanakkor Quevedo is munkához lát.

Így 1550 és 1610 között Franciaország körül egy modern regényirodalom, és egy pompás színházi repertoár jön létre. Ugyanekkor a barokk költészet is fejlődik, az eposz, amit Tasso, Camoes és mások is művelnek, továbbra is nagy műfajnak számít. A kisebb műfajok közül a pásztoregény vált közkedvelté.

Ehhez a fellendüléshez Franciaország is hozzájárult: mélyen átjárta az olasz hatás – korábban, mint Angliát vagy Spanyolországot – innen ered a század közepe táján a Pléiade költészeti fellendülése. Viszont a század utolsó húsz évében úgy tűnik, némileg hátrányba kerül a vallásháborúkban kimerülve. Ronsard követői át akarják venni a stafétát a költő halála után, akad közöttük sok jó versfaragó, természetesen néhány tehetség is, de zseni egy sem. Mindazonáltal megújult figyelemmel hallgatnak a külföldi példára ugyanúgy, mint a spirituális irodalom esetében. Amikor Ronsard után a protestáns Du Bartas próbálkozik meg az epika műfajával, és amikor úgy tűnik, Franciaország alig ismeri az angol drámaírók és poéták műveit, újra elszaporodnak az olasz remekművek fordításai. A már klasszikusnak számító művekhez, mint Petrarca szonettjei, Boccaccio *Dekameronja*, Sannazzaro *Arcadiája*, Ariosto *Orlando furioso-ja* és Bembo, Caviceo, Machiavelli, Baldassare Castiglione, León Hebreo, mások is csatlakoznak. Trissino *Sofonisbája* után újra kiadják franciául Ariosto *Negromantéját* (*A varázsló*) és Tasso *Amintáját*, a fordítók igen kedvelik Bandello *Histoire tragique-ját* és Straparola *Facétieuses nuits-jét* is. Ám ezek közül a művek közül egynek sincs akkora sikere, mint az *Orlando furiosonak*, melynek a legjobb francia költők – Mellin de Saint-Gelais-tól és Baiftől Desportes-ig és Rapinig – igyekeznek elkészíteni fordítását; és mint hamarosan a *Megszabadított Jeruzsálemnek*, melynek Blaise de Vigenère által készített fordítását 1595-től kezdve szüntelenül újranyomtatják.

Ugyanakkor a mindig sajtó alatt levő Celestin, Guevara *Mots dorés-ja* és Vives néhány írása után, megjelennek francia fordításban a spanyol lovagregények az *Amadistól* a *Primaléomig*. Hamarosan Montemayor *Dianája* kerül sorra, melynek akkora a sikere, mint a *Lazarillo de Tormesé* vagy a *Guzman de Alfarache-é*. Ettől kezdve anélkül, hogy az olasz hatást gyengítené, egyre inkább érződik a spanyol hatás is. Ezeken a területeken a párizsi kiadók, Abel Langelier és főleg Nicolas Buon, Ronsard könyvkiadója már az elsőrangú közvetítő szerepét játsszák az általuk rendelt fordításokkal, hozzájárulva ahhoz, hogy Franciaországban is népszerűvé váljon néhány, az eredeti országban már híressé vált szöveg.

Pedig nagyon gyakran az efféle munka csak gyengíti egy költő kifejező erejét; egyedül csak az adott nyelvet ismerő franciák tudják igazán értékelni művét a külföldről érkezett példányoknak köszönhetően. Ugyanez érvényes a teoretikusok – főleg az olaszok – szövegeire, amelyeknek lényeges szerepük lesz a klasszikus doktrína létrehozásában és a drámai művekre, amiket úgy tűnik, rendszerint feleslegesnek ítélnék lefordítani, ám amiknek hamarosan megszületik francia adaptációja Párizsban vagy Rouenban, először a színpadon, majd nyomtatásban is. Ezzel felvetődik a könyvforgalom problémája, hiszen egyedül ennek tanulmányozása magyarázhatja meg például azt, hogy miért lett Lope de Vega széltében-hosszában ismert Franciaországban, Shakespeare pedig nem.

5. Kereskedelmi áramlatok és szellemi kapcsolatok A könyvkiadás nagy európai központjai

Tanulmányozzuk át a főbb európai könyvkiadó központok hálózatát – Párizs üzletfeleit és versenytársait –, hogy jobban értékelni tudjuk azt a központi helyet, amit Franciaország fővárosa foglalt el, és felismerhessük azokat a gondolatokat és azt az újdonságot, amelyek közvetítésükkel jutottak el oda.

Lássuk legelőször Spanyolországot! Térképünk feltüntet néhány műhelyt elszórva az országban, de nem nagy központokat. Sevilában és Toledóban számos művet jelentetnek meg nemzeti nyelven; fellendülőben van a madridi nyomda; működnek nyomdák Alcalában, Salamancában és a portugál Coimbrában is. Némelyek, mint például Sanchezék Alcalában rendszeresen megjelentetik az egyetem híres tanárainak műveit, de jellemző, hogy jobbára csak az első kiadást adják ki, és hogy a stafétabot azonnal átkerül Európa más városaiba, valamint az, hogy Salamancában a könyvkereskedelmet velenceiek és lyoniak irányítják, miközben Giunta, Gabiano és Portonariis inkább külföldi könyvek importálásával foglalkoznak ahelyett, hogy helyben hoznának létre fontos kiadványokat. Így világosan kitűnik, hogy az Ibériai-félsziget II. Fülöp idejében nem hozta be lemaradását a könyvgyártás terén: Spanyolország és Portugália mindenekelőtt a külföldi könyvkereskedők piaca maradt, így nyomdászaik tétlensége különleges ellentétben áll teológusaik aktivitásával és az itt virágzó misztikus mozgalom gazdagságával.

Az olasz központok elhelyezkedése teljesen eltér ettől. A félsziget déli részén Nápoly és talán Palermo kivételével csak kevés igazán aktív

nyomdát találunk. Rómának, a pápaság és a Vatikáni Nyomda székhelyének nyomdáiban viszont minden évben a vallásos tudomány számos alkotása lát napvilágot. Főleg Toscana és a Pó-alföld őrzi meg hagyományos jellegét: ezek fontos tipográfiai központok gyűjtőhelyei. Mindazonáltal a nyomtatványok minősége gyorsan romlik, itt még gyorsabban, mint Franciaországban, és talán már számuk is kezd csökkenni. Firenze is a népszerű kiadványokra specializálódik, ugyanúgy, mint valamivel később a franciaországi Troyes. A korábban meglepően aktív nagyváros, Milánó pedig ezentúl csak másodlagos szerepet játszik. Bár Velence megmarad az európai könyvkiadás és az olyan régóta híres vállalkozások székhelyének, mint Manutiusé, Giuntáé és Gabianoé, és továbbra is hasznos könyvek hosszú sorát állítja elő, az ilyen, a hajdan nagyon támogatott vállalkozásokat irányító családok egyre inkább visszavonulnak a könyvkiadási üzletből, hogy jobban jövedelmező vagy megbecsültebb tevékenységeknek szenteljék magukat, és nem is lép a helyükbe senki.

Spanyolországban viszonylagos űr van, a 16. század végi, hagyományok folytatásával megelegedni látszó olasz könyvkiadás stagnál. Egyedül Franciaországtól északra és keletre találhatunk ellenkező példákat. Először is a germán országokban, ahol Luther tevékenysége és a vallásháborúk ösztönözték a protestáns inspirációjú új központok születését, és ahol néhány esetben a katolikus nyomda fejlődésének is kedvezett a helyreállított béke. Míg a Rajna vidékén, főleg Frankfurt környékén, valamint az ország délnyugati részén, a kölni, az ingolstadti, az augsburgi vagy a müncheni nyomdászok sajtóikat az ellenreformáció szolgálatába állítják, addig a hanyatló Bazel és a virágzó Heidelberg és Nürnberg megvédik a protestáns ügyet. Másrészt, a nyomdászat egyáltalán nem terjedt el az északi alföldeken, de keletebbre, Lipcse környékén, Jénában, Magdeburgban, Marburgban, az Odera melletti Frankfurtban és Wittenbergben – Luther városában – eredményesen tevékenykednek. A katolikus kiadásokat megsokszorozó Kölnön kívül, főleg két nagyváros vetélkedik egymással: Frankfurt és Lipcse, amelyek számtalan műhelynek adnak helyet, és ráadásul, vásárjaiknak köszönhetően, a könyvkereskedelem fővárosaivá válnak.

Pillanatnyilag Frankfurt dominál. Tudjuk, milyen fontosak a 16. század végén a majnai találkozók, ahol nemcsak az összes német könyvkereskedő, de a jelentős európai kiadók is évente kétszer összegyűlnek, hogy kicseréljék kínálatukat és rendezzék számláikat. Így az európai könyvkereskedelem központja az a Németország lesz, amelynek egyálta-

lán nem volt üzenete a világ számára, de amelynek mindig nagyon sok nyomdása volt, és ezen kívül minőségi piacot is jelentett.

Mindazonáltal, ha azt kutatjuk, hogy melyek voltak a legjobban fejlődő központok, ezeket talán – Frankfurt kivételével – nem is Németországban, hanem a császárság szélein kell keresnünk, egyrészt a Genfi-tó partjain, másrészt a Németalföldön.

1590 táján valóban virágzik a genfi nyomdászat. Úgy negyven év óta Kálvin városa elvonja Lyon és Párizs legjobb nyomdászainak, legtevékenyebb könyvkereskedőinek egy részét; változatlanul továbbít pamfleteket, bibliákat és zsoltároskönyveket Franciaországba, ahol a kálvinista nyomdászok és könyvkereskedők személyében raktározókra és terjesztőkre talál: ugyanakkor a De Tournes-ok, Estienne-ek, Vignonok és hamarosan a Chouet-k megsokszorozzák a tudományos kiadásokat, amelyekből sokat a híres királyi görög betűsorozattal nyomtatnak ki, amit Henri Estienne-nek sikerült magával hoznia, és ami eltejedt egész Franciaországban, de még Németországban és Németalföldön is, az amszterdami és a leideni protestáns cégek közvetítésével.

Pedig a 16. század végén, amikor a Londonban koncentrálódó angol nyomdászat a kontinensétől eltérően fejlődik, elsősorban Németalföld és Flandria felé kell fordítani tekintetünket. Csak másodlagos központnak látszik Amszterdam, ahol csak a Commelinek kezdenek bele a nagykereskedelembé Genffel és Heidelberggel fenntartott kapcsolataiknak köszönhetően; de a leideni nyomdák munkájának minősége már igen elismert. Délebbre főleg Antwerpen látszik nagyon nagy könyvkiadó központnak Plantin óta. Plantin utódai, a Moretusok áttérve az ellenreformáció szolgálatára, egy jól felszerelt és rendkívül fontos nyomdával rendelkeznek, melyhez ráadásul egy öntőde és egy könyvkötő műhely is tartozik. Megsokszorozzák a tudományos és vallásos kiadásokat; a tudományos munkáknál Justus Lipsius segíti őket, kiadványaik illusztrálását pedig Rubens irányítja. Manutius szerencsés vetélytársai a liturgikus kiadványok terén már Velencét is utoléri, és nem érik be azzal, hogy ezeket a II. Fülöp által kormányzott országokban terjesszék, bármilyen kiterjedtek legyenek is azok. Mellettük a kor legjobb vésnökei, nagy műhelyekbe gyűlve, egyre több vallásos képet készítenek, amiket a Jézus Társaság atyái rendelnek meg azért, hogy egész Európában terjesszék őket. Eközben négy vagy öt nagy könyvkiadó vállalat – a Bellère-eké, a Nutiusoké, a Phaesusoké, a Keerbergereké, a Verdusseneké – társaságba egyesülve adja ki a leuveni patrisztikai vagy teológiai doktorok műveit, és – átvéve a stafétabotot Spanyolországtól – jelentősen hozzájárulnak ahhoz, hogy megismertessék

Európával az alcalai vagy a salamancai teológusok munkáit és Luis de Granada országa spiritualista szerzőinek nagy jelentőségű írásait.

* * *

Érdemes megvizsgálni a protestáns Genf és a „legkatolikusabb” Antwerpen között álló Lyon helyzetét. Ez a város egyúttal hagyományosan Párizs legjobb üzlettársa és legnagyobb konkurense, így indokolt a többi központnál egy kicsit alaposabban foglalkoznunk történelmével és küldetésével.

Talán Antwerpen kivételével sehol máshol nem jelenik meg a nyomdászat már a kezdetek kezdetén annyira nyilvánvalóan a kapitalizmus leányaként, mint ebben a vásárai miatt nagyvárosi rangra emelt kereskedővárosban, melynek viszont a király bizalmatlansága miatt nem lehetett egyeteme és parlamentje. Jellemző, hogy még csak egy maréknyi klerikus és jogász érdeklődött a könyvek iránt, amikor egy gazdag polgárnak, Barthélémy Buyernek az az ötlete támadt, hogy letelepít egy nyomdászt, és városából könyvexportáló központot hoz létre, Franciaország déli részét és főleg Spanyolországot megcélozva. Így hatalmas gazdagságot hoz létre, míg Lyon földrajzi helyzete miatt szüntelenül újabb és újabb német származású nyomdászt vonz magához. Majd a 16. század első felében Lyon egyre jobban italianizálódik, s egyúttal – egyfajta kikristályosodás következtében, melyet a nyomtatás is szolgált – igen eredeti humanizmus bontakozását teszi lehetővé. Ugyanakkor itt indul új fejlődésnek a nyomdászat, a könyvkészítők pedig maréknyi könyvkereskedőt látnak el – franciákat, mint például a Vincent-ok, a La Porte-ok, a Frellonok, a Sennetonok vagy még gyakrabban olyan nagy velencei vagy firenzei könyvkiadó-családok sarjait, mint a Portonariüsek, a Gabianok és a Giunták.

A lyoni nyomdák tán még a párizsiaiaknál is tevékenyebbek voltak. Százával találunk itt nyomdászokat, akiknek aktív csoportját zavargások, sztrájkok – és néha háborúk – élén láthatjuk, s melynek sok tagja hamarosan a reformáció hívéként fennhangon hirdette meggyőződését. Ilyen körülmények között egyáltalán nem kell csodálkoznunk azon, hogy már az 1540-es, 50-es évektől sok lyoni nyomdász menekült Genfbe, ahol az egyetem bizalmatlansága és a cenzúra szigora miatt emigrációba kényszerült párizsi mesterekkel találkoznak.

Mindazonáltal hosszú ideig, távol a központi hatalomtól, a protestantizmusra áttért nagy könyvkereskedők városukban maradnak, ahol vallásos tevékenységet végeznek, mely annál hatékonyabb, minél diszkré-

tebb marad. De ebben az időszakban a Saone partján nehezebbé válik az élet: a kézimunka és az ipari előállítási árak immár magasabbak Franciaországban, mint külföldön, és hirtelen visszavonulnak az olasz kereskedők, akik olyannyira elősegítették a város felvirágoztatását. Márpedig ettől kezdve Genf – mely egy századdal korábban áldozatául esett vetélytársa dinamizmusának – a nyomdászatban bőséges és kevésbé követelőző menekült munkaerővel rendelkezik; ráadásul számos papírmalom is működik Kálvin városa környékén. Ettől kezdve ide áramlik a menekülő lyoni tőke. A leggazdagabb lyoni könyvkereskedő, a protestáns Antoine Vincent is, bár lyoni polgár marad, ideköltözik, és fiára és szüeleire bízva franciaországi műhelyének irányítását. Hasonlóképpen 1568-ban Claude Senneton, 1571-ben Barthélémy és Henry de Gabiano, majd 1572-ben Barthélémy és Sébastien Honorat települnek át, fenntartva a kapcsolatot otthon maradt családtagjaikkal. Végül 1585-ben a fiatalabb Jean de Tournes telepítette át másfél évszázadra vállalatát. Azok a katolikus vagy protestáns könyvkereskedők, akik Lyonban maradtak, egyaránt úgy vélték, az üzlet független a vallástól, és előszeretettel dolgoztattak genfi nyomdákkal. Okkal panaszkodtak tehát a lyoni nyomdászok leleplezve városuk könyvkereskedőit, akik Lyonban kiadványaiknak csak címét és előlapját nyomtatták, hogy a katolikus világban Lyon neve alatt terjeszthessék, miközben semmit nem ott készítenek, és a könyvek, melyek a Rajnán keresztül, a Földközi-tengeren, a Loire-on és Nantes-on át a nagyon katolikus Spanyolországba jutnak, igen gyakran valójában a kálvinista Genf álcázott termékei.

Ilyen körülmények között megállapíthatjuk, hogy a lyoni könyvkereskedelem a század végére hanyatló korszakot ér meg. 50 évvel korábban ez volt a harmadik könyvkereskedő város, jelenleg viszont alárendelt helyzetbe szorult, mint ahogy ezt az 1591–1600-as adataink bizonyítják. Ezzel szemben Párizs kedvezőbb helyzetbe került, meg fogjuk látni, hogy miért.

A könyves mesterségek rendszere. Párizs szerepe a könyvforgalomban

1. A párizsi könyvkereskedelem a készletek tükrében

Mindenekelőtt vizsgáljunk meg néhány párizsi műhelyt és könyvesboltot a közjegyzői dokumentációk segítségével. Elsőként vegyük a kevésbé fontosakat: vajon mit találhattunk volna 1618-ban például François Rezénél a rue Sept-Voies-n, a Sainte Geneviève hegy oldalában? Olyan szokványos kötetek sorozatát, amely akkoriban egy könyvkereskedő „készletében” lehetett. Mint például a hagyományos *Conférence des ordonnances* Guénois-tól vagy a korban használatos Theodosius *Törvénykönyv*, illetve valamely orvostudományi traktátus, aztán egy sorozat az iskolákban leggyakrabban használt ókori klasszikusokból – azaz egy-egy kötet Arisztotelésztől, Strabontól, Homérosztól, Horatiustól –, emellett a műhelyhez tartozó üzletben találtunk volna ötven latin–görög szótárt, „Calepin”-eket Passerat átdolgozásában, Despautère-eket és néhány példányt Terentius műveiből: íme, a mindösszesen 163 könyvnyire hízlalt készlet magja.

Georges Giffart készlete, amit 1624-ben 600 livres-re becsültek, ettől meglehetősen eltért. Az ő készlete néhány száz szentek életéről szóló kötetet, illetve imakönyvet, misszálét és kisebb terjedelmű vallásos könyvet tartalmazott. Dauplet özvegyének készlete 1636-ban 2011 livres értékkel bírt, és Giffart-énál jelentősebb volt: 5000 különböző misekönyvet, ezres nagyságrendű ábécéskönyvet, tizenhat rizsmányi illetmankönyvet és néhány száz imádságos könyvet tartalmazott: egyszerűen ő a párizsi ájtatos közönség és a kisiskolások leggyakrabban forgatott köteteit tartotta.

Mindhárom esetben megállapítható, hogy jellemző módon a könyvkereskedői feladatokat csak mellékesnek tekintették hőseink: Rezének a műhely mellett elég jól felszerelt könyvkötészete volt, melyben – mintegy ízelítőt adva szaktudásából – nemcsak a saját üzletében kiállított műveket köttette, hanem – minden bizonnyal – könyvkereskedő kollégái megrendeléseinek sorát is teljesítette, akik valószínűleg természetben fizettek munkájáért. Giffart-nak és Dauplet özvegyének – hasonlóképpen – aranyozó felszerelése is volt, amelynek segítségével egyrészt saját piacra dobott köteteik borítóját gazdagon tudták díszíteni, másrészt vélhetően más könyvkereskedők és magánemberek megrendelésére is dolgoztak. Dauplet özvegye részt vállalt néhány imakönyv kiadásának finanszírozá-

sában is – ezek nagy számban megtalálhatók voltak készletében. Megállapíthatjuk tehát, hogy a nagyobb haszon érdekében a kor embere nemegyszer meglehetősen különböző feladatokat látott el egyidőben.

Más jellegű, szempontunkból mégis legalább ennyire példaértékű Rémy Dallin esete. 1625-ben Dallinnek még nagyon kicsi könyvkészlete van: üzletében Josephus Flavius-tól a *Fleur des Saints*-tel és a *Théâtre d'agriculture*-rel, a *Histoires*-ral, valamint még néhány divatos könyvvel találkozunk. Raktárában azonban ott vannak azok a művek, amelyek kiadásában részt vett: több ezer ima- és ájtatos könyv, fa- és rézmetszettel illusztrált litániák, az *Astrée* 69 példánya. Dallinnek tipográfiai műhelye is volt, ahol saját költségén, illetve másokkal társulva nyomtatta ki sajtóin azokat a nagyon keresett műveket, amelyeket azután más könyvkereskedőknek árusított vagy pedig olyan könyvekre cserélt el, melyek üzletének választékát gazdagították.

A hasonló vállalkozást bonyolító nyomdász példája egyáltalán nem számított kivételesnek. Trompere-nek például mint a főváros egyik legtevékenyebb nyomdászának 1643-ban a 4174-livres 4 sols-ra becsült készlete hasonló összetételű volt. A készlet legkeresettebb könyvei – mind kötve – Luis de Granada *Mémoriaja*, Szent Ágoston és Szent Benedek *Törvényei* és a *Catéchisme du bon paroissien*, a *Szentek élete* és más hasonló jellegű művek voltak. Neki is ezres példányszámban voltak imakönyvei és litániái, valamint az *Imitation de Jésus-Christ* sok-sok példánya és néhány divatos meditációs könyv, amelyeknek – úgy tűnik, legalábbis részben – ő finanszírozta saját sajtóin készülõ nyomtatását. Ugyanígy, a nyomdász Calleville-nek – aki szintén a város legtöbbet dolgozó és nagyra értékelt nyomdászainak egyike volt – 6172 livres-re becsült könyvkészletében 1647-ben csak misekönyvek voltak – igaz, ebből viszont több ezer példány –, valamint az *Imitation de Jésus-Christ* 1137 zsebkönyv alakú (in-32-es) példánya. Más leltárak vizsgálati eredményeivel is alátámasztható az a feltételezés, amely szerint a nyomdászok többsége – miközben általában mások szolgálatába állítja nyomdáját – egyidejűleg speciális és igen fontos kiadói, nagy- és kiskereskedői tevékenységet is végzett.

* * *

Mindazonáltal, amennyiben változatosabb könyvkészletből kívántak válogatni, akkor nem a „könyvkötő-”, az „aranyozó-”, vagy a „nyomdász-kereskedőkhöz” kellett fordulniuk, hanem olyan könyvkereskedőhöz, aki több figyelmet tudott fordítani a kiskereskedelmi tevékenységre.

Nézzük meg tehát például Coulombel özvegyének rue Saint-Jean-de-Latran-on lévő üzletében az 1610-ben összegyűjtött könyveket (min-
tegy ötven folio) –: Daléchamps *Herbariuma*, Belon *Histoire de la nature des oiseaux*-ja, Valturirus *Traité de l'art militaire*-je, Alberti *Architecture*-je, Martin Du Bellay *Mémoires*-ja, Popelinere *Histoire de France*-a, Olaus Magnus *Histoire*-ja, Pierius *Hieroglyphicája*, Platon, Sextus Empiricus, Horatius, Plutarkhosz, Plinius művei, aztán olyan orvosi könyvek, mint például Arnauld de Villeneuve *Chirurgie*-ja vagy Vesalius *Anatomie*-ja, valamint egyházi könyvek, történelmi művek, jogi és orvosi traktátusok, szent szö-
vegek megbecsült kiadásai, úgy mint Dionysius Carthusianus művei –
egyszóval az egyetemi tudományos élet, vagyis tágabban, a humanisták
legkeresettebb szövegei. Majd ezek mellett a foliók mellett mintegy 2000
különböző in-4 és in-8 formátumú mű, melynek leírására itt sajnos nem
keríthetünk sort, de változatosságuk bizonyítására ez a számadat is ele-
gendő.

Az 1609-ben Catherine Delaistre, azaz Francois Février könyvke-
reskedő özvegyének üzletében készített leltár szintén egy komoly könyv-
készlet bizonyítéka. Alapvetően latin és görög klasszikusok sorát vonul-
tatja fel, köztük olyan filozófusokat, mint Arisztotelész, Platón vagy Sex-
tus Empiricus, megtalálhatók a moralisták, illetve a történészek közül
Plutarkhosz, Thuküdidész, Diodorus Siculus, Julius Caesar, Titus Livius
vagy Tacitus, a geográfusok és a természettudósok közül Columella,
Plinius és Strabon művei. Ez a 17. század eleji lista felsorolja még a hu-
manizmus „alapszövegei” közül például Erasmus *Adagiáját* és leveleit,
Lorenzo Valla és Paulus Manutius *Elégances*-ait, Budé *De Asse*-jét, Alciat
De verborum significatione-jét; modern történészek: Paulus Jovius, Paul Emile,
a két Guichardin és Baronius munkáit; a leggyakrabban használt jogi
traktátusok sorát; az orvostudomány mestereinek, azaz Hippokratésznek,
Galenusnak, Avicennának, Fernelnek a műveit; a vallásos könyvek közül
egy híres és sokat keresett Robert Estienne-féle bibliakiadást; néhány
traktátust az egyházatyáktól, néhány egyháztörténeti kötetet, francia nyelvű
spiritualista könyveket, köztük a *Cité de Dieu*-t, Richeome írásait (ami-
ket már említettünk özvegy Coulombelné leltárában is) és Luis de
Granadae *Guide des Pêcheurs*-jét, a francia irodalmi művek közül pedig csu-
pán öt Garnier-tragédiát.

Úgyanekkor – és ez különös hangsúlyt érdemel – emellett a nagyon
változatos könyvkészlet mellett, melynek darabjai egy vagy két példány-
ban voltak megtalálhatók a Coulombel-özvegy és a Février-féle üzletben,
gyakran mindketten olyan fontos műveket raktároztak több tucat, sőt

akár több száz példányban – ezúttal fűzve és már nem kötve –, amelyek legalábbis részben az ő gondozásukban és saját költségeiken készültek. Mindez a Coulombelek és a Février-k immár nem jelentéktelen pozícióját bizonyítja, jóllehet állományukat ekkor még elég alacsony összegre becsülték: az előbbiét mindössze 565 livres-re, az utóbbiét pedig 1591-re.

* * *

Ezek a raktárkészletek tulajdonképpen a legszerényebbek közé számítanak. Sokkal gazdagabbnak, ugyanakkor nagyon eltérő irányultságúnak tűnnek azok az újdonságokat is megjelentető kereskedő-kiadók, akiknek saját kirakodóhelyük van a Palota termeiben vagy galériáiban.

Így például Samuel Thiboust 1635-ben kicsiny, palotabéli üzletében először is néhány példány tankönyvet tartott, jóllehet az üzlet messze esett az iskolai negyedről. (Ilyen volt például a *Flores latinae locutionis*, a Despautere Behourt kiadásában, Nicot, valamint Charles Estienne szótára és néhány klasszikus latin vagy görög szöveg.) De főleg fordításokat kínált – különösen Plinius *Historia naturalis*-ának, Seneca és Plutarkhosz műveinek és Arisztotelész *Politiká*-jának fordításait – ami azt bizonyítja, hogy kereskedőnk a diákok és a tanárok körénél szélesebb közönség igényeit próbálta kiszolgálni. Ezen kívül a Palotába járó jogászok, ügyvédek és bírák számára szánt, főképp francia nyelvű jogi könyveket kínált, a vallásos művek közül pedig a korban laggyakrabban olvasott egyházatyák írásait tartotta: Szent Ambróziuszét, illetve Szent Bernátét, a *Gallia christianá*t, egy *Chronologia Temporum*-ot, France de Sirmond *Zsinatait*, Bellarmino műveit, Lessius *De Justicia et iurējá*t, Suarez *Métaphysique*-ját és egy francia nyelvű filozófia könyvet. Volt neki néhány breviáriuma, egy sor imakönyve – mint „a Nagy Társaság imái” [„heures de la Grande Compagnie”] vagy „a Királynő imái” [„heures de la Reine”], de pontosan meg nem határozott francia, sőt még spanyol nyelvű imái is –, zsoltáros könyvek, többé-kevésbé gazdagon kötött misszálék és Luis de Granada elengedhetetlen spirituális művei. Készletében történeti könyv nagy számban volt, köztük például a nagy francia nemesi házak történelmének teljes gyűjteménye.

Lassacskán a fontosabb könyvkereskedők a Palotába gyűltek. Gondoljunk csak a napjainkig fennmaradt leltárok alapján a Guillemot-okra, a Quinet-kre, a Somnaville-kre, akiknek állományát a század közepén 15000 és 20000 livres körüli értékre becsülték. Külön ki kell emelnünk Roccollet és Courbé készletét, amelyek értéke ugyanebben az időben meghaladta a 30000, illetve a 90000 livrest is. Úgy tűnik, ekkoriban már min-

dannyian, tehát a Thiboust család is, kapcsolatban álltak a vidéki könyv-forgalmazással is. Igaz, ha a legfontosabb készletek gyűjtőhelyét keressük, vissza kell kanyarodnunk a rue Saint-Jacques-hoz, – itt voltak ugyanis azok a kiadó-kereskedők, akik vallásos és komoly tudományos kiadványokra specializálódtak, és akik, mint ahogy később látni fogjuk, üzleti kapcsolatot tartanak fenn nemcsak egész Franciaország szerte, de egész Európában is.

Az ilyen kereskedők tevékenységének iránya jól behatárolható például Robert Fouet készletének tanulmányozásával. Abból a közel 6000 kötetből, amelyet a halála után, 1642-ben felvett leltárban soroltak fel vagy tüntettek fel, és amelyek között különösen nagy számban találhatók foliók, a következőket láthatjuk: mindenekelőtt természetesen a vallásos művek tűnnek ki; mint általában: imák és gyakorlati könyvek, régi és modern bibliák vannak köztük, benne több tucatnyi V. Sixtus bibliájából, amelynek egyik felhatalmazott kiadója maga Fouet volt; aztán néhány patrisztikai mű, de ezekből kevesebb, mint amennyit várnánk; francia teológusok és hitvitázók, elsősorban Du Perron, Cotton és Véron írásai, Canisius és Richelieu nagy katekizmusai; Cornelius Jansenius, Cornelius a Lapide és Lorini bibliamagyarázatai, Azpilcueta, a „navarrai doktor” és Père Bauny morális teológiai munkái; több példány Sanchez *De Matrimonio*-jából; ezen kívül pedig az ellenreformáció nagy itáliai, illetve flamand teológusainak különböző művei – Bellarmin, Canisius, Becanus –, s főként spanyol szerzők – Toledo, Vasquez, Banes, Suarez, Soto, Arriaga, Pineda, Lugo és Pablo de Castro – művei.

E kötetek mellett megjelenik számos többé-kevésbé tradicionális spirituális könyv is, mint például Ludolphus Carthusianus *Imitation de Jésus-Christ*-je, *Vie de Jésus-Christ*-je, Szent Ferenc *Chroniques*-ja, Szent Gertrudis *Insinuations*-ja, Szent Bruno *Méditations*-ja és Lanspergius, Suzo, Louis de Blois művei csakúgy, mint a *Fleurs des Saints* és a *Vies des Pères du Désert*. Ráadásul olyan újabb keletű szövegek is, mint Pierre de Besse, Luis de Granada, Rodriguez vagy La Puente művei, illetve olyan, az akkor nagyon modernnek számító művek, mint például Szalézi Szent Ferenc (igen nagy példányszámban megjelenő) munkái, Camus művei, Bérulle *Grandeurs de Jésus*-je, valamint prédikációgyűjtemények (például Boucher-től), és több száz példány a rendi novíciusoknak szánt intelmekből.

Fouet nem szorítkozott pusztán vallásos könyvek kiadására és forgalmazására. Egyaránt rendelkezett klasszikus és tudományos gyűjteménnyel is – különösen szótárakkal és kézikönyvekkel (nevezetesen Clavius számtankönyveivel és algebrai kézikönyveivel) –, de megtalálható

volt nála számos görög és latin szöveg könnyen kezelhető kötetben kiadva (például az Elzevirek publikációi) vagy az általában német eredetű, monumentális tudományos kiadványokban megjelentetve. Ezen felül könyvkereskedőnk a történeti munkák, a jogtudományi gyűjtemények, valamint a természettudományos tanulmányok kiadói specialistájának tűnik. Az utóbbit tekintve, olyan orvostudományi könyvekkel rendelkezett, mint Bauderon *Pharmacopée*-ja, de megvolt neki a *Médecin charitable*-tól kezdve a Frankfurtban vagy Párizsban nyomtatott tudományos munkákig szinte minden; ezen kívül az alkímia klasszikusai – nevezetesen Fludd, Béguin, Croll művei – mellett ott sorakoztak polcán a híres francia kémikus, Sieur de la Violette traktátusai, valamint a *Jours caniculaires* is, melyet Fouet saját pénzén adott ki.

Végül – ami igazán érdekes számunkra –, Fouet készlete felsorakoztat néhányat az előző század humanistáinak munkáiból, sőt megtalálhatjuk nála kora íróinak és moralistáinak számos, leginkább megbecsült írásait, így Erasmus *Colloquiát*, Scaliger *Episztoláit* és Justus Lipsius *Episztoláit*, Jean de Marnix *Résolutions politiques*-ját, Bodin *République*-ját, Du Vair és Charron műveit, akárcsak Bardin *Lycée*-jét és a *Mercure francais*-gyűjteményeket. Az irodalmi szövegek közül kiemelhetjük Ariosto és Ronsard műveit, Montemayor *Diane*-jét, Honoré d'Urfé *Astrée*-jét, Guillaume Bouchet *Serées*-jét, Charles Estienne *Maison rustique*-ját, valamint Seigneur des Accords *Bigarrures*-jét, Aleman *Guzman d'Alfarache*-át, Barclay *Argenis*-ét, Sorel *Berger extravagant*-ját, illetve a klasszikus Héliodoroszt. Ezen felül Théophile (de Viau) verseinek több tucat példánya is megtalálható volt ugyanezekben a raktárakban.

Bármennyire gazdagnak tűnik is a fenti lista, ez a mindössze 11052 livres-re taksált készlet relatíve mégis szerénynek számít egy rue Saint-Jacques-on lévő, nagykereskedelemmel foglalkozó könyvkereskedés esetében. A készlet mindenekelőtt „szortimentből” és jórészt párizsi kiadványból (sortes) állt, relatíve elég kevés külföldről érkezett kötetet foglal magában. Ennek oka kétség kívül az, hogy Fouet hosszú élete végén többé-kevésbé visszavonult a nemzetközi üzlettől, és többé nem nyomtatott saját költségén nagy kiadványokat, ami pedig korábban hosszú ideig jellemző volt rá.

Párizsnak valójában, mint ahogy látni fogjuk, egy tucatnyi olyan könyvkereskedője volt, akinek készlete több, mint 25.000 livres értékű lehetett, és három vagy négy egészen hatalmas könyvkereskedés létezhetett, amelynek könyvkészlete meghaladta az 50.000 livres értéket. Igaz ugyan, hogy ezeknek lejegyzése a legbátrabb jegyzőket is elrettentette, de

annyit mindenesetre tudunk, hogy mit rejtett az egyikük – a Morel család – raktára. Ezt egy 1646-os katalógusnak köszönhetjük, mely Simon Piget, Gilles utódjának gondozásában jelent meg, aki a nagy humanista könyvkereskedő család utolsó tagjaként, óriási vagyont gyűjtve vonult vissza az üzleti élettől. Hiábavaló vállalkozás lenne, hogy megpróbáljuk egy ilyen fontos dokumentum (139 oldal in-4) tartalmát a maga sokszínűségében elemezni. A hármas számú ábra egyébként rámutat a belőle levonható adatok lényegére.

Ez az ábra – első ránézésre – meglepő lehet egy huszadik századi ember számára. Pedig egyáltalán nem valamiféle rendkívüli esetet mutat be. Bizonyítéka ennek például a „*Catalogue des livres arrivés chez Madame Pelé, rue Saint-Jacques, à la Croix d'or en 1643*”, melynek tanulmányozása analóg eredményekre vezet. Ezek a dokumentumok természetesen töredékesek, hiszen könyvkereskedőink, hogy ne terheljék túl listáikat, sok párizsi kiadványt nem tüntettek fel rajtuk. Könyvkészleteik főleg Európa-szerte nyomtatott és nemegyszer régi kiadású művekből álltak. Márpedig, később látni fogjuk, hogy a Morel–Piget-műhely több mint fél évszázad óta már egyike volt Európa leghatalmasabb könyvkiadóinak, a Pelé család kiadója pedig párizsi viszonylatban meglehetősen tiszteletre méltó helyet foglalt el. Mindebből levonható az a megállapítás, hogy a legnagyobb kiadók forgalmát kiegészítette – mai szóhasználattal élve – „az új és a használt könyvekkel” való kereskedés, s ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy a nagykereskedők egyáltalán nem vetették meg a kiskereskedői tevékenységet sem.

Az így megismert kereskedői világ teljesen eltérő volt a nagyvállalkozók mai világától. Megállapításaink szerint valójában főként a legszerényebb jövedelmű könyvkészítők – a könyvkötők és az aranyozók –, valamint a nyomdászok többsége tartott fenn könyvüzletet. A munkájuk során keletkezett hasznót a nyomtatás finanszírozásába fektetve lényeges szerepet játszottak a hagyományosabb művek kiadásában, azaz imakönyveket, zsolozsmákat, litániákat, kisebb vallásos könyveket, és ugyanakkor ábécés könyveket és Despautere-et jelentettek meg. Ezek a legszerényebben kereső könyvkereskedők – akiknek a század közepe táján készlete nem haladja meg az 5000 livres értéket – olyan kollekcióval rendelkeznek, amelyet kiskereskedőként adnak el, és szabad tőkéjüket ugyanakkor többé-kevésbé fontos művek kiadásába fektetik be. Végül meg kell jegyeznünk, hogy a legnagyobb könyvkiadó-kereskedők tevékenysége csak a kiadott könyvek fontosságának és a végzett tevékenységeknek a tükrében tűnhet a többiekétől különbözőnek vagy eltérőnek. Világuk tehát egy

olyan világ, mely nem oszlott még kizárólagos szakágakra, s ahol az a kézműves szellem uralkodott, melyhez hasonlót napjainkban már csak a tudományos könyveket megjelentető kicsiny könyvkiadóknál találunk, akik nemegyszer – mint ahogy azt könyvünk olvasói is jól tudják – ugyanakkor kiskereskedők és egyben antikváriusok is.

2. Partnerek és ellenfelek

A német vásárok szerepe

A Morel, illetve a Pelé család tevékenységének vizsgálata felvetette, hogy Európában a 17. század első felében nagyon gyakori volt a könyvcsere. Így aztán érthető, hogy mielőtt tovább folytatnánk a párizsi könyvkereskedelem világának tanulmányozását, elengedhetetlennek tűnik annak feltérképezése, milyen volt a különböző európai könyvkiadóközpontoknak a pozíciója, és fel kell vázolnunk a közöttük létrejött kapcsolattörténeti folyamatokat, hogy pontosabban meghatározhassuk, milyen helyet töltött be közöttük Párizs.

Először is nézzük tehát azokat a híres katalógusokat, amelyekben a frankfurti és a lipcsei német vásárokra járó nagy könyvkereskedők közölték eladásra szánt könyveik jegyzékét. Kiindulópontként nézzünk egy ábrát, amely összefoglalja, hogyan tűnnek föl az 1590-es évek vásárain a különböző európai centrumok. Meg kell említenünk, hogy a Birodalom szívében fekvő Frankfurt vásárai nagyobb jelentőségűek, mint, Lipcsée, sőt a lipcsei vásárok fontosságát még Köln, a katolikus város rendezvényei is felülmúlták. Ha megnézzük, mely külföldi városok jelentek meg leszívesebben a német találkozókön, megállapíthatjuk, hogy miközben a spanyolok szinte teljesen hiányoznak róluk, az itáliaiak gyakori vendégei Frankfurtnak, ha Lipcsének nem is. Velence még mindig a könyvimportáló központok élén áll, Róma ugyancsak említésre méltó helyet foglal el közöttük. Palermóból, sőt Nápolyból, de főleg Észak-Itáliából – Bresciából, Veronából, Padovából, Ferrarából – rendszeresen járnak át a kereskedők, de a hajdan oly virágzó Firenze és Milánó már csak mellékes szerepet játszik. Északabbra, a svájci kantonokban is megfordulnak, s bár Bazel hanyatlóban van, Genf talán virágzása csúcsán áll ekkoriban. A protestantizmus fővárosa, úgy tűnik, a francia és a német reformátusok közötti kapcsolatot erősíti, míg Lyon egyrészt a francia és a spanyol, másrészt a német katolikusok közötti kapcsolatok létrejöttéhez járult hozzá. Abban az időszakban viszont, mikor az ostromlott Párizs szerepe

háttérbe szorult, az észak-európai központok dinamikus lépéseket tettek. Antwerpen – a már Lyonéhoz hasonlítható – közvetítő szerepének köszönhetően Velencével egy sorba emelkedik. S bár London – Amszterdammal együtt – még csak másodlagos szerepet játszik, Douai majdnem ugyanannyi művel jelenik meg a német vásárokon, mint Róma, míg a protestáns világban Leiden – csaknem Genfhez mérhető fontossága – egyre nyilvánvalóbb.

A 17. század hajnalán a német vásároknak köszönhetően Európa legnagyobb könyvkereskedői tehát évente kétszer találkozhattak, hogy megmutassák egymásnak újdonságaikat, hogy megismertessék a későbbi évekre vonatkozó programjaikat, kicseréljék kiadványaikat és kiegyenlítsék számláikat. Ez szintén az európai kontinens egységéről tanúskodik, hiszen legalábbis a latin könyvek kiadói számára Európa hatalmas és egységes piacot jelentett – Nápolytól Amszterdamig, vagy Krakkótól egészen Lisszabonig –, ahol bárkinek tág lehetősége nyílt „kollektíója” eladására.

Ez a helyzet azonban hamarosan megváltozott. Még húsz év sem telt el, mikor az 1613 és 1617 közti időszakban, tehát a harmincéves háborút megelőzően, Lipcse a német központok első sorába emelkedett – megelőzve Kölnit és utolérve Frankfurtot –, ezt pedig már a szakadás előjelének tekinthetjük. A Rajna-vidékiekkel szemben Szászország könyvkereskedői főleg német nyelvű művek kiadásával foglalkoztak. A külföldi városok közül Antwerpen igaz, nem sokkal, de már megelőzi Velencét. Ám Itália többi városának könyvkereskedői szinte teljesen felhagytak könyveik Németországba szállításával, és – a londoniakkal, a leideniekkel, az amszterdamiakkal, sőt az arnheimiekkel ellentétben – egyre több és több művet rendelnek meg. Így a kontinens északi és déli része közti *közvetlen* kapcsolat egyre inkább megszakadt, Lyon és Genf – bár javítani nem képesek –, megtartották pozícióikat. A vallási zavargások elmúltával Párizs visszaszerezte hajdani helyét a könyvimportáló országok sorában: Antwerpen és Velence mögött a harmadik helyre került.

Végül az utolsó kiválasztott állomás a harmincéves háború és a vesztfáliai béke utáni időszak, vagyis az 1651 és 1655 közti periódus. A német vásárok jelentőségének megcsappanása nyilvánvaló: ebben az öt éves periódusban csupán 5173 művet tartanak nyilván, míg 1613 és 1617 között 8049-et. A legtekintélyesebb német városok közül Frankfurt ideiglenesen visszaszerezte Lipcsetől az első helyet, míg Kölnnek a zavaros időszakban még egyszer sikerült visszakerülnie a régi helyére, melyet néhány évig még meg tudott őrizni. Mindazonáltal a német találkozókra járó külföldi könyvkiadók közül – ha a hollandok ettől kezdve többen is van-

nak, hiszen az antwerpeniek, a genfiek és az angolok hűek maradnak a hagyományaikhoz – a párizsiak és a lyoniak ezentúl csak mellékszereplők, míg a velenceiek szinte egyáltalán nem jelennek meg többé.

Így a déli központok szerepét is fokozatosan az északiak veszik át. A minket érdeklő fél évszázad alatt az itáliai könyvkiadó-központok elvesztik vezető helyüket, s pozícióikat ezentúl elsősorban Antwerpen, Amszterdam, majd Leiden mondhatja magáénak, mint ahogy azt grafikonunk is bizonyítja. Franciaország tekintetében Párizs és Lyon sorsa követi Antwerpenét, de a francia városok – főleg Párizs – hanyatlása gyorsabb és látványosabb, mint Schelde városáé.

Ennek a fejlődési folyamatnak az értelmezésekor bizonyára feltűnik az a tény, hogy a harmincéves háború jelentősen hozzájárult a német nyomdaipar tönkremenéséhez, és így Európa többi része számára kevésbé bír fontossággal a Német Birodalom piaca. Szembeötlő, hogy mindez akkor történt, amikor javában dült a háború, vagyis az 1630–40-es évtizedben: a velencei, a párizsi és a lyoni könyvkiadók ugyanis ekkor kezdték elhagyni Frankfurtot. De Gusztáv Adolf ellenséges betörései és a háború általánossá válása nem ad magyarázatot arra, hogy a vihar elmúltával, a vesztfáliai béke után az antwerpeni nyomdászok miért tértek vissza Németországba, miközben a velenceiek otthonmaradtak, nem is beszélve a párizsiakról és a lyoniakról, akiknek pedig kapcsolattartását akadályozhatta a „Legkeresztényibb Király” [Roi tres Chrétien] és a „Katolikus Király” [Roi catholique] közötti háború folytatódása.

Meg kell tehát azt is vizsgálnunk, hogy a háború ténye mellett nem jelentkeztek-e egyéb gazdasági és technikai tényezők is, fel kell őket eleveníteni, hogy magyarázatát tudjuk adni az antwerpeni, majd a holland elsőség megszerzésének, valamint megindokoljuk az itáliai, pontosabban a velencei visszafejlődést. A velencei nyomdászat hanyatlásának vizsgálatakor számos olyan dokumentumra hivatkozhatunk, amelyből kiszámítható a dózsék városában kiadott könyvek értéke. De egy másik adat is segítségünkre lehet: ha összehasonlítjuk azt a statisztikát, amely a Velencében gyártott gyapjú-termékek számáról, illetve a velencei könyvkereskedőknek a német vásárok katalógusaiban szereplő műveiről készült. Észrevehető, hogy mindkét ipar számára az 1600–1610-es évtized fellendülést jelentett, majd mindkét területen lassú hanyatlás következett be. A görbék közti hasonlóságot annál inkább érdemes kimutatni, mivel Velencét mind a két területen ugyanaz az ellenfél előzi meg – vagyis Németalföld. Joggal értékelhetjük tehát úgy, hogy valószínűleg a magas itáliai árak és a jobb északi technika okozta a velencei könyvkereskedelem hanyatlását, csakúgy, mint

a textiliparét. Szellemtörténeti szemszögből érdemes megjegyeznünk, hogy az olasz nyelv hanyatlása, mely egész Európát érinti, ilyen feltételek mellett értelmezhető úgy is, mint az itáliai ipar hanyatlásának egyik következménye. Ugyanakkor vajon nem járult-e hozzá ez a hanyatlás ahhoz, hogy a francia nyelv mint a nemzetközi kultúra élő nyelve végleg legyőzze legnagyobb riválisát?

3. Társak és ellenfelek Antwerpentől Amszterdamig

Az 1620 és 1635 közti évtizedtől, amikor végleg romba dőlt az itáliai könyvkiadás, és amikor a harmincéves háború kezdte meggyöngíteni a nagy német központok helyzetét, nyilvánvalóvá vált a spanyol Németalföld és az Egyesült Tartományok nyomdaiparának túlsúlya. Azelőtt főleg itáliai eredetű árusok jártak a német vásárokra, mostantól kezdve Antwerpenből, sőt Douai-ból, Leuvenből, Monsból, Brüsszelből, Rotterdamból, Arnheimből, Franekerből, Middelburgból, Hágából is özönlöttek ide a könyvkereskedők. Az északi országok nyomdaiparának helyzetéről összeállított térképek egész sor vállalat és új központ születéséről tanúskodnak. Három város, Antwerpen, Leiden és Amszterdam minden adat szerint magasan a többi fölött áll. Ezek azok a városok, amelyeket közelebbről is érdemes megvizsgálni, amennyiben meg akarjuk érteni, hogy Európának miért ez a része fog ettől kezdve egyre fontosabb szerepet játszani a könyvkiadásban és -kereskedelemben.

Nézzük először Antwerpent. Mint ahogy láttuk, az antwerpeni könyvkiadás virágzása az 1550–1570-es időszakra, Plantin idejére vezethető vissza. Fontossága viszont főleg akkor nő meg, mikor a város újra spanyol uralom alá kerül, és már nem játssza a nyugat fővárosának szerepét. Kétségkívül egy sor ágazat fejlődése visszaesik, de a művészeteknek – és végül is a nyomdászat ide tartozik – gyakran kedvez a hanyatlás. Az antwerpeni könyvkereskedelem mindenképpen megérdemli, hogy figyelmet szenteljünk neki, mivel fellendülése elsősorban az ellenreformáció fejlődésének, valamint azoknak a kapcsolatoknak az eredménye, amelyek a Spanyol Birodalomhoz fűzték Antwerpent és dél-németalföldet. A spanyol nyomdaipar volt talán az egyetlen, amely kevésbé fejlődött az egyébként virágkorát élő országban, az ellenreformáció számára viszont valami kiindulási alapot kellett biztosítani a protestáns Egyesült Tartományok kapuiban: mindez tehát behatárolta az antwerpeni kiadók szerepét.

II. Fülöp nem tétovázott jövedelmező monopóliumokat adni néhányuknak (például a Moretusoknak), felismerve, hogy érdemes megnyernie őket magának – hiszen bármikor elköltözhettek volna Leidenbe –, és megnyitni számukra államai óriási piacának kapuit. Hozzá kell tennünk, hogy a leuveni egyetem doktorai az idő tájt a patrisztikai szövegek legfontosabb kiadói közé tartoztak, valamint azt is meg kell jegyeznünk, hogy bár az antwerpeni könyvek voltak ekkoriban a legelegánsabb külleműek – hosszú ideig az egyetlenek, melyeket rézmetszettel díszítettek –, mégsem számítottak a legdrágábbaknak Európában. Ezek ismeretében képet alkothatunk arról, vajon mivel magyarázható a 17. század első harmadában az antwerpeni könyvkiadás vezető szerepe.

Mindamellet nem szabad elsiklanunk egy lényeges tény felett sem: jóllehet úgy tűnik, hogy a város számos vállalata virágzik – például a Nutius-, a Bellère-, a Paetius-, a Van Meurs- és a Verdussen-féle vállalatok –, Antwerpen nyomdászati hatalma igazából egyetlen vállalat szerveztségének, technikai fölényének, dinamizmusának köszönhető, mégpedig a Moretus-oknak, akik Plantin leszármazottai. Sajtói már hosszú ideje szüntelenül ontják Európa, sőt az egész világ számára az egyházi könyveket, a teológiai traktátusokat, a patrisztikai kiadványokat, valamint Justus Lipsiusnak és iskolájának sztoikus műveit. Csodálatos szerencse révén a Moretusok főkönyvei és levéltára teljesen sértetlenül fennmaradt. Így ez a lehető legjobb – a legbiztosabb és a legexplicitőbb – forrásunk ahhoz, hogy a 17. század első felének könyvkereskedelmi technikáját tanulmányozzuk, hogy számba vegyük egy akkori nagy könyvkiadó vállalat tevékenységét, és hogy valamiféle külső szempont alapján is rögzítsük a párizsi könyvkiadók szerepét a nemzetközi tranzakciókban.

Álljunk meg egy pillanatra Antwerpenben, a rakparti kikötő közelében, a place du Marché du Vendredi-n, az ősi Plantin–Moretus-házban, amely múzeummal alakításának köszönhetően megőrizte régi bútorait és ipari berendezéseit, és próbáljuk meg kibogozni az itt kialakult kapcsolatok szövevényét. Douaitól Arrasig, Saint-Omertől Monsig, Namurtól Brugesig, Liege-től Brüsszelig, Yperntől Armentières-ig, Malinestől Cambrai-ig, a spanyol Németalföld legjelentéktelenebb városában is élt olyan könyvkereskedő, aki kapcsolatot tartott fenn az Arany Iránytűvel jelölt műhellyel. Úgy látszik, főként Brüsszellel szoros a kapcsolat, és Ian Lionart a 17. század első felében a Foppens-ek, a Mommaert-ek, a Vivien-ek előtt a Moretus család legfőbb vásárlója, sőt nemegyszer az ügynökként vagy a bizományosukként is tevékenykedik. Ian egyébként annak

a Fédéric Léonard-nak az apja, akit kicsit később Párizsban látunk majd letelepedni.

A Moretusok ezeket a spanyol németalföldi könyvkereskedőket – rendszerint készpénzért – nemcsak saját „kollekciójukkal”, azaz saját kiadásaikkal, hanem azokon kívül a legkülönbélebb helyekről származó kiadványokkal látják el. Úgy látszik, és hogy a Moretusok az Egyesült Tartományok néhány könyvkereskedőjével is hasonló kapcsolatot tartanak fenn, és az általuk küldött csomagokon gyakran szerepel middelburgi, utrecht, valamint leideni cím. Ugyanakkor azonban Európa-szerte távolabbi helyekkel is van – néha teljesen eltérő jellegű – kereskedelmi kapcsolatuk. Üzleti viszonyban állnak természetesen a spanyol területekkel, tengeri hajókon szállítanak rendszeresen jó néhány művet, hajóik sokszor útba ejtik Rouent vagy Saint-Malot. De Németországgal is kereskednek, csakúgy a vásárokon, ahol mindig nagyon tevékenyek, mint az állandó, közvetlen üzleti kapcsolatokban. Kapcsolataik Németországon kívül elérnek egészen Bécsig, Prágáig, Krakkóig, Koppenhágáig, Stockholmig, sőt könyvküldeményeik eljutnak Angliába – Doverbe és Londonba –, a lotharingiai hercegségbe, Pont-à-Moussonba, Nancyba, sőt néha Toulba vagy Epinalba is. Végül, Franciaországban elég szoros kapcsolatot ápolnak az amiens-i, a limoges-i, a bordeaux-i, a rouen-i, a toulouse-i könyvkereskedőkkel, de elsősorban főként a nagy lyoni könyvkiadókereskedőkkel – az Arnould-okkal, a Borde-okkal, a Boissat-kal, a Cardon-okkal, a Huguetan-okkal, a Pillehotte-okkal, az Anisson-okkal, a Rigaud-kal –, de ugyanakkor a párizsiakkal is: Denis Béchet-vel, Pierre Billaine-nel, a Buon-özveggyel, Michel Soly-val, Charles Chastelain-nel és a Biestkens-társaságával, Jean Jost-szal, Guillaume Pelével, Eustache Foucault-val, Laurent és Claude Sonnius-szal, valamint természetesen leginkább Sébastien Cramoisy-vel.

A Moretusok párizsi üzletfeleinek főkönyvei sajnos mind elvesztek, emiatt tehát különösen fontos lehet számunkra, hogy a Moretus-féle pénztárkönyvek alapján tanulmányozni tudjuk a Párizs és az Antwerpen közötti kereskedelmet.

Technikai szempontból először azt vizsgálhatjuk meg a könyvekben, hogyan történt az elszámolás a nagy könyvkereskedők között. Tudjuk, hogy a Moretusok – mint a piros és fekete betűkkel nyomtatott egyházi könyvek kiadásának specialistái –, gondosan elkülönítik egymástól a „piros-feketét”, vagyis azokat a könyveket, amelyeket üzletfelek és saját maguk is biztosan el tudnak adni, és kollekciójuk „fekete könyveit”, azaz a lassabban és nehezebben eladható kiadványokat. „Piros-feketét” elvi-

leg csak készpénzért vagy rövid lejáratú – maximum hat hónapos határidejű – váltókért szállítanak; de bizonyos esetekben, különösen, mikor üzletfelük maga is – mint Cramoisy – antwerpeni, jól eladható közhasznú könyvek kiadója, elfogadják a csereszisztémát. Ami a „fekete könyveket” illeti, készpénzért kínálják eladásra, ugyanúgy, mint a közhasznúakat, és ilyen esetekben beleegyeznek, hogy 10 és 25% közötti árengedményt adjanak, de leggyakrabban egyszerűen csak kicserélik „kollektíójukat” az üzletfeleikével. Így a „cserekereskedés” fontos szerepet játszik a könyvkereskedelemben, ami érthetővé teszi, hogy egy olyan nagy kiadó, mint a Moretus hogyan képes ellátni annyira rendszeresen a környék kevésbé tekintélyes könyvkereskedőit is a sokféle eredetű könyvvvel, miközben Párizsban a Morelek és a Pelék megannyi tőlük távol kiadott könyvet szerepeltetnek katalógusaikban.

A 17. század első felében tehát úgy szervezték meg az üzleti akciókat, hogy lebonyolításuk során elkerüljék mind a készpénz, mind az ezüst használatát. Mindazonáltal, ha egyezséget is kötöttek, mint ahogy ez szokás volt Antwerpen és Párizs között, nyilvánvaló, hogy a cserekereskedelemnek igen nagy területén az ügyfelek egyike végül is adós maradt. Ami a Moretusok párizsi, lyoni vagy roueni kapcsolatait illeti, szinte mindig a franciák maradtak deficitesek, így váltókhöz voltak kénytelenek folyamodni. Gyakran szállítottak könyveket brüsszeli könyvkereskedőknek, és a párizsiak, mint például Cramoisy, őket kérték meg, hogy fizessék ki a Moretusokat. Más esetben láthatunk váltókat csereberélni Antwerpen, Rouen és Spanyolország között, vagy Antwerpen, Lyon és Spanyolország között, de ezek előfordulása igen ritka: a két fél közül általában a spanyolok maradtak adósságban. Számos esetben azt is megállapíthatjuk, hogy a lyoni és a párizsi könyvkereskedők természetben fizetnek a Moretusoknak, rendszeresen küldenek nekik francia papírt tartalmazó csomagot; végül előfordul, hogy a roueni vagy a párizsi könyvkereskedők tartozásaikat a Moretusoknak két Rouenba települt flamand bankáránál, a Schott testvérpárnál rendezik, akik magukra vállalják, hogy finanszírozzák a Spanyolországba induló, Rouenen vagy Saint-Malon átmenő antwerpeni könyvek szállítását.

Miközben Antwerpen fontossága csökken, a spanyol uralom alól csak nemrégiben felszabadult Egyesült Tartományok tipográfiai központjaiknak jelentősége egyre növekszik. A „holland könyvkereskedelem” Franciaországgal való kapcsolatában magára vállalt szerepét ismerve érthetővé válik, miért foglalkozunk vele ennyit. Először is nézzünk meg néhány számadatot. Fontos tanúink e szempontból pontos adatokkal

szolgálnak az ország különböző városaiban dolgozó könyvkereskedők és nyomdászok számára: ezek a Ledeboer, németalföldi tudós által a múlt század végén felállított és a Kreuseman által feldolgozott listák. Ezekből nyomban kitűnik, hogy Leiden a 16. századtól fontos központ (44 név 1551 és 1599 között), még a 17. század első negyedében (61 név) is, viszont egyhelyben topog a következő 25 évben (55 név); Amszterdam ellenben hatalmas fejlődésen megy keresztül (38 név 1550 és 1599 között, 96 név 1600 és 1624 között, 154 pedig 1625-től 1649-ig). E két város mögött említésre méltó még Hága, Middelburg és Utrecht tevékenysége.

A Broer Jansz, amszterdami könyvkereskedő által szerkesztett *Catalogus universalis* és annak németalföldi megfelelője, a Père Jacob-féle *Bibliographia gallicana* lehetővé teszi, hogy az 1639 és 1651 közötti periódusra vonatkozóan pontosítsuk ezeket az adatokat. 2380 művet találunk itt harminc tipográfiai központból, melyek közül mintegy húszat a holland tartományban regisztráltak. Mindazonáltal a latin nyelvű könyvkiadás Leidenben összpontosul, az Elzevirek, a Commelinek, a Maire-ek és a Hackiusok kezében, valamint Amszterdamban a Laurentszoonoknál, a Blaeuknél, az Elzevireknél és a Janszoonoknál, a legtöbb francia nyelvű kötetet pedig a Blaeuk és az Elzevirek jelentetik meg.

Hogy a fenti adatokat kiegészíthessük, gondoljunk vissza arra a grafikonra, amely bemutatja, milyen aktivitást fejtettek ki a nagy külföldi központok a frankfurti és a lipcsei vásárokon. Ebből kitűnik, hogy 1586-tól 1610-ig a leideni könyvkereskedők előkelő helyet küzdenek ki maguknak, és kissé lemaradva tőlük követik őket amszterdami kollégáik. Az 1610-es évtizedtől Leiden a hanyatlóban lévő Velence pozícióját veszélyezteti, míg Amszterdam majdnem Lyonnal kerül egy szintre. Majd miközben az 1630–1650-es évek viharaiiban az olaszok és a franciák egyre inkább háttérbe szorulnak, Leiden megőrzi jelentőségét, és a külföldi központok közül egyedül Amszterdam fejlődik annyit, hogy 1635–1640-től sikerül elhódítania Antwerpen első helyét. Végül ugyanekkor tűnnek fel nagyobb számban a hét tartomány kevésbé jelentős központjainak könyvkereskedői is. Tehát nagyjából csupán a németalföldiek és Genf marad kapcsolatban a német piaccal, míg – úgy tűnik – a Birodalom kiadói és a latin világ könyvkereskedői között megszakadnak a kapcsolatok.

Tehát az itt tanulmányozott időszak végétől a németalföldi műhelyek uralkodó szerepet vívnak ki maguknak a könyvkereskedelemben. Mivel fennmaradtak a legfontosabb műhelyek készleteinek katalógusai, képet alkothatunk arról, milyen is volt ez a kereskedelem. Minden azt bizonyítja, hogy az Egyesült Tartományokban éppúgy, mint a Morelek

esetében, nem vált külön az új és a használt könyvekkel való kereskedés. Emellett kereskedőink igen kevés Itáliában vagy Spanyolországban kiadott könyvvvel rendelkeznek, míg rendkívül jól ellátottak német nyomdákban kikerülő termékekkel. Végezetül, ezek a kereskedők raktáron tartanak számos Párizsban és Lyonban kiadott latin művet, sőt rengeteg francia nyelvű kötetet, amelyet Genfben vagy Franciaországban, azon belül is főleg Párizsban adtak ki. Itt van annak a magyarázata, hogy a francia nyomtatványok miért voltak már annyira elterjedtek a Németalföldön, mikor a holland könyvek még csak elkezdtek beáramlani Franciaországba.

* * *

Próbáljuk értelmezni az összegyűjtött adatokat, és kutassuk fel a nagy leideni és amszterdami könyvkereskedők és kiadók történetében azokat az okokat, amelyekkel magyarázatát adhatjuk a nemzetközi könyvpiac holland fölényének. Bár Leidenben már igen korán találhatunk olyan nyomdászokat, akik főleg hollandul adnak ki műveket, a város csak a 16. század utolsó negyedében válik valóban fontos könyvkiadó központtá. Ebben az időszakban egyre több olyan flamand és antwerpeni kiadó létesít itt műhelyt, aki vallási vagy politikai felfogása miatt elhagyni kényszerült Németalföld déli részét. Ilyen műhelyalapító például az antwerpeni Guillaume Sylvius vagy maga Plantin, aki – mint tudjuk – 1583-ban barátja, Justus Lipsius hívására érkezik Leidenbe. Amikor 1585-ben elhagyja a várost, az általa alapított kiadó irányítását vejére, Raphelingiusra bízva, aki hamarosan keleti nyelveken készült kiadványainak köszönhetően válik híressé. A leuveni Louis Elzevir hasonlóan, először Antwerpenben dolgozott Plantinnél, majd pedig Douaiban. Egészében véve tehát megállapíthatjuk, hogy olyan emberek hoztak új fényt a holland könyvkiadásba, akik a Schelde két partján uralkodó vállalkozói szellemet hozták magukkal, és abban az Antwerpenben tanulták ki a tipográfia és a könyvkereskedelem fogásait, amely – mint láttuk – vitathatatlan előnyt élvezett ezen a téren.

Ezek a könyvkereskedők, könyvkötők és nyomdászok elsősorban az 1575-ben alapított egyetem hívására gyűlnek Leidenbe. Ebben a városban a könyvkiadás virágzása tehát a kezdetektől szorosan összekapcsolódott a tudományos élet fejlődésével. Ez a folyamat pedig gyors és dinamikus volt. Már az alapításkor híres mesterek sietnek a városba, amely szimbolikus jelentőséget is kapott, mivel egy emlékezetes ostrom során győztesen állt ellen a spanyol király csapatainak, és biztos menedéknek tűnik. Leiden a kálvinizmus bástyájaként ekkoriban fogadja Justus Lipsiust és

Scaligert, a kor talán két legismertebb tudósát, Du Moulint, a híres teológust, Charles de l'Ecluse-t, a neves orvost és később Salmasiust is. Az új egyetemre mindenfelől özönlenek a kálvinista diákok. Az 1575 és 1600 közötti időszakban az egyetem nyilvántartásai 1735 diákot tartanak számon, nem csupán hollandokat, hanem Európa számos országából, leginkább Franciaországból származókat, sőt hamarosan még Afrika és Ázsia néhány területéről érkezett tanulókat is. Ez a szám, mely abban az időben jelentősnek számít, a 17. század első felében jóval magasabbra nő majd. Innentől fogva Leiden a klasszika-filológia fellegetvára válik. Justus Lipsius, Scaliger és Salmasius mellett jelentősek még Putenaus és Vulcanius – hollandul Bonaventure de Smet –, akik szintén sok diákot tanítanak. Hamarosan a Vossiusok, a Scriveriusok, a Heinsiusok, majd később a Gronoviusok és a Graeviusok is megkezdik tudományos munkájukat a mesterek mellett. Márpedig ezeknek a diákoknak és professzoroknak szükségük van könyvekre. Ez nem remélt szerencse a város könyvkereskedőinek, akik az elsők között szoknak rá arra, hogy árverésen osztozzanak a tulajdonos halála után szétforgácsolt könyvgyűjtemények darabjain, és nagy jövedelmet húznak ezekben az időkben a visszavásárolt tételekből, amikor is ilyen nagy jelentőségűvé vált a használtkönyvkereskedelem. Másrészt az egyetem tudósainak saját kiadásaikhoz szakképzett nyomdászokra van szükségük, és örülhetnek, hogy ezeket helyben megtalálják. Ebből következően tehát tekintélyes tipográfiai műhelyek születnek. Most sajnos nem térhetünk ki Raphelingiusra, a Commelincsaládra, akik Antoine Calvinnek, a reformátor testvérének voltak a lezármazottai, s akik Leidenben, Amszterdamban és Heidelbergben dolgoztak, valamint Jean Maire-re, a *Discours de la Méthode* kiadójára, aki meggannyi mű hozzáértő tipográfusa volt. Itt csakis az Elzevir család történetére szorítkozunk, mivel ez kötődik legszorosabban a párizsi könyvkiadáshoz.

Louis Elzevir 1580-ban menekült Douai-ból Leidenbe. Bizonyára az egyetem alapítása vonzotta oda, vagy néhány már ott dolgozó flamand honfitársa – Vulcanius, Baudius és Daniel Heinsius – hívására érkezett. Szakmája szerint könyvkötő volt, de már a kezdetektől fogva fenntartott egy könyvesboltot is. Plantin Leidenbe településekor alkalma nyílt arra, hogy továbbfelessze üzletét: régi mestere, aki jelentős készlettel rendelkezett, 1270 forint értékű könyvkészletet adott neki anélkül, hogy azonnali fizetést követelt volna. Ekkor Elzevir megpróbál „feltörni”. Am minden kezdet nehéz: elég nagy megterhelést jelent neki az induláshoz szükséges adósság visszafizetése; viszont segítőül ott van az egyetem, mégpedig úgy,

hogyan kinevezi egyetemi altisztnek, és feljogosítja arra, hogy üzlete legyen az egyetemhez tartozó Rapenburgon, közel az oktatási épületekhez. Úgy tűnik, könyvkötőnk érdeklődése hamarosan – 1592-től – a könyvkiadás felé fordul, majd 1594-től minden évben saját költségén ad közre tudós munkákat, amelyeknek nagy részét a város jelentős professzorai írták, akiknek lassan szokásukká vált, hogy órá bizzák éppen elkészült kézírataikat. Louis Elzevir egyébként rendkívüli kereskedői tehetségről és főleg csodálatos dinamizmusról adott tanúbizonyságot. Nagyon korán, már 1593-tól eljár a német vásárookra, és a kor divatja szerint saját kiadásai mellett más leideni, utrechti, middelbourgi és amszterdami kiadók termékeit is feltünteti katalógusaiban. Valószínűleg felvásárolja kollégája, Paetius, valamint a párizsi Jean Berjon könyvkereskedő kiadványainak egy részét. Másrészt Estoile egyik szövegéből tudjuk, hogy 1602-ben Louis Elzevir igen ismert volt Párizsban. Úgy látszik, itt már közvetlenül kínálta könyveit a vásárlóknak, anélkül tehát, hogy helybeli könyvkereskedő közreműködését vette volna igénybe. Ez idő tájt társul legidősebb fiával, Mathieuvvel, hogy számos intézkedésében támaszt nyújtson neki, míg két másik fia közül Josse Utrechtben telepedik le, Louis pedig Hágában, a Palais des Etats-ban, a rendi gyűlések palotájában, ahol – ugyanúgy, mint a párizsi palotában – számos kereskedő dolgozott. Ekkoriban azonban az Elzevir családnak még nem volt saját tipográfiai műhelye, s Leiden különböző tipográfusaira kellett bízni az azoknak a műveknek a kinyomtatását, amelyek kiadását a család finanszírozta. Csak 1616-ban vásárolja meg Isaac, az idősebb Louis Elzevir unokája a nyomda megnyitásához szükséges felszereléseket. 1620-ban egyetemi nyomdásszá nevezik ki, majd 1621-ben engedélyt kap arra, hogy egy galériát építsen az egyetem udvarán, a régi templom mellett, mely az egyetem fő épülete volt, s amelyet ma is meg lehet tekinteni. Itt helyezte el sajtóit és raktárait. Végül felszerelését 1625-ben tette teljessé, mikor átvette Erpenius özvegyétől azokat a betűkölyűket, betűanyagot és keleti betűket, amelyeket a tudós Raphelingius halála után szerzett meg.

Mindazonáltal még ugyanebben az évben elkapja a változtatni akarás óhaja és a tenger csábítása, s ez az epizód igazán jól szemlélteti kalandvágását. Isaac miután 10000 kiló betűt, öt sajtógépet, egy rézmetszetek készítésére szolgáló sajtót, betűkölyűket, betűanyagokat és szedőszekrényeit eladja a családi könyvkereskedelem sorsát irányító testvérének, Ábrahámnak és unakaöccsének, Bonaventure-nek, beáll a tengerészethez. Ekkor kezdődik az Elzevirek nagy korszaka. Az Erpenius-anyag megszerzése módot ad nekik arra, hogy keleti szövegeket jelentessenek meg. Mű-

helyük görög és latin betűkből jól ellátott volt, s ez teljes nyomdai szabadságot biztosított számukra. Arra is gondot fordítottak, hogy rendszeresen kiegészítsék szedőszekrényeiket és öntőműhelyüket is, a frankfurti Luthernek, majd azoknak a betűmetszőknek adtak megrendeléseket, akik a tipográfia művészetének virágzásával még Hollandiában is kitűntek. Emellett évről évre fokozatosan nőtt és csiszolódott a publikációik illusztrációja, dekorációja és kivitelezése. Egyetlen gond a holland papíripar gyengesége volt, s emiatt kénytelenek Franciaországból hozatni a szükséges papírt. Ez pedig főleg háborúk idején nagy járt nagy kockázattal, hiszen ilyenkor az üzleti kapcsolatok rendszertelenné és kockázatosszá váltak. Tudjuk, hogyan sikerült megbirkózniuk ezekkel a nehézségekkel: kis méretű formátumot és egy speciális tintának köszönhetően mikroszkopikus nagyságban is igen jól olvasható betűket alkalmaztak. Ezzel az eljárással – saját bevallásuk szerint – háromnegyedére tudták csökkenteni a nyomtatás költségeit, és így a háborús időszakokban és az európai könyvkiadás krízishelyzeteiben is irigylésre méltó aktivitást voltak képesek kifejteni. Vállalkozási kedvüknek köszönhetően 1626-ban belekezdtek a kis *Républiques*-ek híres sorozatába, 1629-ben bevezették a latin klasszikusok új sorozatát, 1633-ban pedig megjelentették tipográfiai főműveiket: Caesar, Livius- és Plinius-kiadásait.

A háborúk ellenére továbbra is részt vettek a német vásárokon. Igaz, ezek már nem elegendőek az övékéhez hasonló kereskedelmi hálózat fejlődéséhez. Így minden eddiginél jobban törekedtek arra, hogy megújítsák közvetlen kapcsolataikat Európa könyvkereskedőivel és tudósaival. Különösen jellemző ez az 1632 és 1638 közötti időszakban, amikor Bonaventure felügyelt a családi könyvkereskedés sorsára, Abraham vezette a gyárat, 2. Louis pedig – az előbbi unokaöccse és az utóbbi unokatestvére – a ház nagy utazója lett. 1632-ben, 1634-ben és 1637-ben Koppenhágában találjuk, ahol Leiden fiókirodáját nyitja meg. 1635–36-ban bejárja Itáliát, látogatást tesz Lucas Holsteinnél, aki a katolikus hitre áttérve Rómában, a pápa udvarában telepedett le. Mivel útja Aix-en keresztül vezet, természetesen megáll Peirescnél is, aki az Elzevirek zsebkiadványait árusítja, és nem sokkal 2. Louis látogatása után azt tanácsolja Mathurin Du Puis-nek, a párizsi könyvkereskedőnek, hogy lépjen velük kapcsolatba a bölcsészkiadványok terén. De Du Puis a Buon-özvegyhez hasonlóan válszol: azaz a túlságosan szerencsés vetélytársak eljárásaira panaszkodik.

Mindazonáltal 1638-ban Louis Elzevir megállapodik Amszterdamban, és új irodát nyit. Ám mindezt nem sínylik meg franciaországi kapcsolataival sem, hiszen amikor Jean Elzevir, Abraham fia, betöltötte tizenhato-

dik életévét, apja és nagybátyja Párizsba küldik, hogy ott fejezze be tanulmányait, és megismerkedjen jövőbeli üzletfeleivel. F fiatal hősünk ezek egyikénél telepedik le, Guillaume Pelé könyvkereskedőnél, akinek üzleteit fentebb már tanulmányoztuk. Jean előtt apja hírneve és a leideni tudósok ajánlólevelei – hisz ne feledjük, hogy néhányuk, mint például Heinsius, befolyásos politikus is volt – minden kaput megnyitottak: a Dupuy családet vagy Chapelainét éppúgy, mint Conrartét, sőt még Séguier kancellárét is. Séguier nyíltan támogatta Jeant, Abraham pedig nyomban legmélyebb háláját fejezte ki ezért. Ez a támogatás tulajdonképpen megfizethetetlen volt egy olyan könyvkereskedőnek, aki tanulmányai után átvenni készült a családi vállalkozásban rábízott feladatokat, könyvesládáival rendszeresen visszajárni igyekezett a francia fővárosba, és összeütközésbe kerülhetett némely párizsi könyvkereskedőkkel, akik ferde szemmel figyelték könyveladásait. Ráadásul ez az ember titokban rendszeresen hamisította legrentábilisabb kiadványaikat anélkül, hogy bárki „kollekcióját” tiszteletben tartotta volna, holott a nagy nemzetközi könyvkereskedők eddig általában betartották ezt az íratlan szabályt.

* * *

Időközben Amszterdam még Leidennél is fontosabbá vált. Ebben a nagyvárosban, melynek 1622-től több, mint 200000 lakója van, természetes, hogy nagyon korán létesültek virágzó nyomdák. De ezek – a leideniekhez hasonlóan – sokáig Biblia-kiadások, zsoltároskönyvek, elemi aritmetikák, hajózási szakkönyvek, lovagregények, irodalmi alkotások és fordítások kiadására szakosodtak, egyszóval olyan vulgáris nyelvű könyvek megjelentetésre, amelyek kielégítették a vallásos és a szakmai szükségleteket, valamint a helyi kereskedők, a polgárok és a tengerészek igényeit. Mindazonáltal a 17. század közepe táján – mint ahogy azt Broer Jansz *Catalogus universalis*ának vizsgálata is bizonyította – igen virágzó vállalatok készítik az efféle munkákat, miközben újak is tűnnek fel, akik még nagyobb buzgalommal fognak neki a latin, ritkábban pedig a francia vagy az olasz könyvek kiadásának.

Ezek közül a nagyvállalatok közül a Cornelis Claeszé már a 16. századtól meglehetősen tekintélyes. Egy brabanti kálvinista alapította akkoriban, amikor a város felszabadult. Burger munkái szerint 1581 és 1600 között legalább 147 művet bocsátottak itt ki, szinte kizárólag hollandul. Hamarosan két fajta kiadványt jelentetnek meg egyedülállóan nagy példányszámban: útleírásokat és főként tengerészeknek szánt tengerészeti térképgyűjteményeket, a partok leírásával. Atkinson munkáinak köszön-

hetően pedig azt tudjuk, hogy milyen mohósággal habzsolta ekkoriban a közönség az útleírásokat. Azt is tudjuk, hogy az atlaszok divatja abban az időben kezdett elterjedni, amikor Plantin és követői folyamatosan újranyomtatták Antwerpenben Ortelius *Theatrum mundi*-jét, és amikor Mercator megsokszorozta Duisburgban *Kozmográfia*-jának új kiadásait. Azon sem csodálkozunk, hogy 1600-tól kezdve a német vásári katalógusok rendszeresen feltüntetik azoknak a nyomtatványoknak a különféle nyelvű fordításait, amelyeknek Claesz lett a specialistája, s aki ennek köszönhetően a nagy könyvkereskedők sorába emelkedik. „Kollekciójáért” cserébe nagyon különböző könyveket kap, így belesodródik a bizományos könyvkereskedelembé, aminek bizonyítéka az 1604-től megjelenő, igen részletes katalógusa.

1609-ben azonban Claesz meghal. De azonnal helyére lép a neki dolgozó vésnökök egyike, Josse Hondius. Amikor 1602-ben visszatér Angliából, ahol rezet metszett és nyomdabetűket öntött, sikerül megvásárolnia azokat a térképeket, olyan rezet és eszközöket, amelyeket Mercator használt a Duisburgban készített saját kezű atlaszai kiadásához. Annak érdekében, hogy ezt a készletet hasznosítsa, Josse ettől kezdve csatlakozik fivéréhez, Hendrickhez, több esetben pedig sógorához, Jan Janszhoz, egy arnheimi könyvkereskedő fiához, aki egyszer-egyszer már korábban is társult Claessel. 1638 táján aztán Jansz az egész vállalat vezetője lett. Így Mercator atlasza 1602 és 1650 között, sőt még később is – folyamatos átdolgozással: sorozatos kiegészítésekkel és szépítgetésekkel – előbb Hondius, majd Janssonius atlaszaként számtalan újbóli kiadást ér meg. A Mercator-féle atlasz mindvégig megmaradt azon vagyon alapjának, amelyet a Janssoniusok – az amszterdami könyvkereskedők közül elsőként – teremtetek meg, megkapaszkodva ezzel a nemzetközi könyvkereskedelemben is.

Még jellegzetesebb a Guillaume Jansonius Caesiiként emlegetett Wilhelm Jansz, illetve később Blaeu története. Wilhelm, aki 1571-ben született egy heringkereskedő fiaként – Hollandiában ekkoriban rangja volt a heringkereskedelemnek! – a híres Hooft, azaz az amszterdami főpolgármester és neves író rokona volt, s fiatal korában szerelmese volt a matematikának. 1594-ben Dániába ment, és több mint két évig az uranienburgi obszervatóriumban Tycho Brahe csillagász mellett élt. Hazájába visszatérve matematikai eszközöket árusító üzletet nyit. Hamarosan metszett térképeket jelentet meg, és 1608-ban kiadja első atlaszát, a *Het licht der zee-vaert*-et, amely számtalan nyelven több kiadást ér meg. Ismerve a körülményeket, érthető, hogy Blaeu miért vette útját Frankfurtnak, ha a

bizományos kereskedelemnek és a különféle kiadandó műveknek kívánta szentelni életét. De a precíziós műszerek gyártásával megismerkedve egyre nagyobb fontosságot kezd tulajdonítani az általa használt tipográfiai anyag minőségének. Öntödéjébe olyan matricákat és betűkölyüket gyűjt össze, amelyeket Briot de Gouda ötvös és Luther szállít neki Frankfurtból. Tökéletesíti a régi, kézi sajtógépet és olyan rendszert dolgoz ki, amely lehetővé teszi, hogy egyenletesebb legyen a nyomtatás. Olyan lényeges újítást talál ki, mely megkönnyíti, hogy a hollandok, nevezetesen az Elzevirek mikroszkopikus betűket használjanak. A század közepe táján a Blaeu család műhelye Amszterdam egyik érdekességévé válik. 1638-ban egy erre létesített épületben helyezik el. A műhely, melynek hallját két oldalról hatalmas ablakok világították meg, kilenc nyomdagéppel, hat rézmetsző-géppel, mintaszerű öntödével rendelkezett, speciálisan a rezet és a nyomdai anyagokat tároló, valamint a betűtisztításra berendezett termekkel építették meg, így Európa legjobban felszerelt, legmodernebb, és kétségtelenül a legjelentősebb nyomdájának számított, beleértve Plantinét is.

Leidenben tehát a könyvkereskedelem és -gyártás fejlődése az egyetem megalapításához kapcsolódik, míg Amszterdamban egy jól leválasztható szektorban – azaz az atlaszéban – működő, csupán néhány kiadó felfutó kapacitása hozza meg azoknak a vállalatoknak a fejlődését, amelyek hamarosan könyvekkel árasztják el egész Európát, és a század közepe felé – az Elzevirek példáját követve – kis formátumú műveket kezdenek sokszorosítani, melyek alacsony árukkal és jó minőségükkel biztosítják sikerüket.

A németalföldi könyvkereskedelem vezető szerepének indokait keresve joggal állíthatjuk tehát, hogy ezen a téren, mint annyi más területen is, az északi Németalföld kezdetben nagy hasznot húzott a délebbi vidékekről, elsősorban az Antwerpenből érkező menekültek tömegéből, akik megtanították a legmodernebb kereskedelmi és ipari technikákat. Amszterdam és Leiden rövid időn belül elfoglalják azt a helyet, amelyet addig a hanyatlóban levő Antwerpen korábban Velencétől ragadott el. Ettől kezdve, kihasználva a latin és a germán világ kapcsolatainak megszakadását, az Egyesült Tartományok könyvkereskedői – hazájuk tengerészeihez hasonlóan, akik a tengerek fuvarosaivá váltak – közvetítői szerepet vállaltak a könyvkereskedelemben. Ugyanakkor – francia szempontból – nyugtalanító technikai fejlődést vittek véghez, ami hozzájárult egyébként a Richelieu-féle Királyi Nyomda megalapításához is. Ekkortól ugyanis úgy

tűnik, hogy a francia könyvkiadás fenyegetett helyzetbe került, hamarosan nagy ellentámadás veszi kezdetét, s ezt később látni is fogjuk.

4. Partnerek és ellenfelek

Genftől Lyonig

Bár a 17. század első felében a Párizsban kiadott, illetve olvasott művek jelentős része latin könyv volt, a francia nyelven egyre nagyobb számban megjelenő kiadványok sem voltak kevésbé fontosak. Épp ezért különösen nagy figyelmet kell fordítanunk a francia nyelvű országok nyomdászatára és könyvkereskedelmére, hiszen nyilvánvaló, hogy a párizsi könyvkiadók leginkább ezekben az országokban találtak természetes és közvetlen partnereikre – és konkurensaikra. A nyomtatás történetéről kiadott számtalan helyi tanulmánynak köszönhetően módunk van megismerni a Franciaország jelenlegi területén és Svájc francia részén működő műhelyek térképének 1550-es, 1600-as és 1650-es állapotát. Igen tanulságos a tipográfiai központok helyzetének összehasonlítása ebben a három időpontban. 1550-ben körülbelül 40 központban működtetnek sajtógépeket, 1600-ban legalább hatvan, 1650-ben pedig több mint nyolcvan helyen. Bár a jelentősebb központok mindvégig megőrzik fontosságukat, megállapíthatjuk, hogy 1550-ben csupán egy tucatnyi városban van legalább két konkurens műhely, 1600-ban majdnem kétszer ennyiben, 1650-re pedig nagyjából megháromszorozódik az ilyen központok száma. Feltűnő, hogy Franciaország északi felében sokkal több nyomdát találunk. Különösen kedveltnek tűnik ilyen szempontból Normandia, Picardia, Champagne, valamint francia Flandria, Vallonföld és Lotharingia. Legalábbis a harmincéves háború előtt ez a helyzet. Ha ezt a topográfiai képet összevetjük az a térképpel, amely az elemi oktatás elterjedtségét mutatja az 1600 körüli Franciaországban, kitűnik, hogy mindkét esetben ugyanazok a területek mutatkoznak fejlettebbnek, s ez egyáltalán nem meglepő.

* * *

Ugyanakkor azt is meg kell vizsgálnunk, mely tényezők segítették elő a műhelyek stabilizációját, fejlődését, illetve néhány esetben bizonyos műhelyek relatív hanyatlását. 1550-ig teljesen világos a helyzet. Mindenekelőtt a nagyobb városokban nyílnak állandó nyomdák, s elsősorban egyetemek közelében (Orléans, Poitiers, Caen, Rennes, Toulouse, Avignon, Leuven) vagy egy-egy parlament mellett (Poitiers, Rouen, Bordeaux), eset-

leg egy-egy befolyásosabb és gazdagabb egyházi körzetben (Limoges, Reims), valamint a nagy kereskedővárosokban, amelyek egyben kommunikációs központok is (Lyon, Rouen, Toulouse, Bordeaux).

1550 után azonban egyéb körülmények is felmerülnek. A legaktívabb városokban már működött elég nyomda; az oktatás egyre szélesebb körben terjedt, a hivatalnokok száma is folyamatosan nőtt, s egy-egy bírósági kerület központjának szükségletei gyakran elég munkát biztosítottak egy nyomdász számára. Egyre jellemzőbb az is, hogy az előjáróság kezdeményezésére létesül nyomda egy-egy városban, mivel helyben akarják kinyomtatni hivatalos okmányaikat és hirdetményeiket. Ezek a hatóságok viszont ugyanakkor arra is törekedtek, hogy egy egyetem tanárainak vagy egy Collège vezetőinek feladatát megkönnyítsék. A katolikusok és a protestánsok is szorgalmazták, hogy könyvesboltok nyitásán kívül az oktatási intézmények mellett a tanulmányokhoz szükséges nyomdák létrehozása is megtörténjék, ezeket mellesleg a vallásos propaganda szolgálatába is állíthatták. A protestáns oldalon Lescar-ban, Die-ben, Orthez-ben és főleg Saumur-ban, valamint Sedanban, az akadémiák mellett fejlődik ki nyomdai és könyvkereskedői hálózat, mely egyrészt Genfre, másrészt, legalábbis az ostromig, La Rochelle-re támaszkodik.

Katolikus részről ugyanekkor két nagyon tevékeny könyvkiadóközpont jön létre, s válik a Jézus Társaság bástyájává: az egyik Douai-ban, ahol a spanyol király, a másik Pont-à-Mousson-ban, ahol viszont a lotharingiai herceg alapított egyetemet. De Franciaországban elsősorban mégsem az egyetemek, hanem sokkal inkább a jezsuita kollégiumok megszaporodása vezet – legalábbis a fontosabb intézmények esetében – új nyomdák telepítéséhez vagy a már létezők felújításához. La Flèche-be például az atyák már az ottani kollégium alapításakor odahívtak egy nyomdászt, egy régi, pont-à-moussoni tanítványukat, így azután ebben a kisvárosban jött létre a katolikus publikációk egyik központja, melynek az volt a feladata, hogy visszaverje a közeli Saumur kálvinistáinál – ahol a Desbordes család „uralkodott” – napvilágot látott művek befolyását. Hasonlóképpen történt Limoges-ban vagy Tulle-ben is, ahol korábban csakis helyi jelentőségű nyomdászat volt. Most a régi vállalatok virágzásnak indulnak, s amikor a jezsuiták új kollégiumokat alapítanak vagy már létezőket szereznek meg, újabbak is születnek. Szent Ignác tanítványai tevékenységének köszönhetően tehát tömegesen szerveződtek kiadóházak; némelyükre ígéretes jövő várt, főleg azokra, amelyeknek az volt a feladata, hogy iskolai könyveket és jegyzeteket, valamint a vallásos érzés fejlesztését szolgálni hivatott hirdetményeket és ájtatos műveket nyomtassanak ki.

Franciaországban és a francia nyelvű országokban tehát elterjedt a nyomdászat. Majdnem mindenhol találunk immár nyomdákat, és több olyan város is van, ahol minden évben fontos köteteket adnak ki. Ilyen a protestáns La Rochelle, Saumur és Sedan, az akkori Franciaország kapui-ban levő Douai, Pont-à-Mousson és Brüsszel, ahol már a párizsi újdonsá-gokat másolják, a királyságban pedig Dijon, Grenoble, Bordeaux, Limoges, Rennes, Amiens, Reims és Troyes.

Bármilyen jelentős is több esetben e városok kiadóinak szerepe, a nemzetközi piacon egészében véve mégis másodlagos marad. Nyomdái-nak kivételes tevékenysége ellenére is Troyes szigorúan a házaló ügynö-kök által árusított könyvek nyomtatására specializálódott. Még Toulouse-ban is csak helyi hatást gyakorolnak a Colomies-ek, a Boude-ek vagy a Bosc-ok. Olyannyira, hogy az összes francia nyelvterületen található könyvkiadó-központ közül – Párizson kívül – csak három áll elsőrangú helyen: Rouen, valamint leginkább Genf és Lyon.

Nézzük először Rouent. A nyomdászat és a könyvkereskedelem it-teni állapotát vizsgálva, azonnal feltűnik, milyen nagy számban iratkoznak fel a mesterek a Communauté laïstomaira a 17. század első felétől, külö-nösen 1600 és 1620 között. Hasonlóképpen igen magas a városban az egyidőben működő nyomdák száma is, 1625-ben körülbelül 30. Viszont tüzetesebb vizsgálat során azt tapasztaljuk, hogy sok műhely – Rouenban éppúgy, mint Troyes-ban – csak egyetlen sajtógéppel rendelkezik, és ezek a műhelyek az úgynevezett „imprimeurs en chambre-ok” tulajdonában vannak, akik nagyon rosszul dolgoztak ugyan, de olyan alacsony árakkal, hogy dacoltak mindenféle konkurenciával. Tevékenységük nagyon eltérő volt. Néhány kiadó alkalmanként fontos műveket is megjelentetett, de főképp az iskolás- és az ájtatos könyvek száma növekedett a Père Hayneuve fennhatósága alá tartozó város kollégiumát irányító jezsuiták ösztönzésével és támogatásával. Mások viszont a hivatalos okmányokon és a nagyobb városok életében szükséges felhívásokon kívül főleg ima-könyveket, almanachokat, kalendáriumokat adtak ki, valamint tabarinades-okat és vidám novellákat tartalmazó könyvecskéket, az előző korok gót füzetecskéinek utódait.

Meg kell jegyeznünk, hogy a Reformációhoz tartozó roueniak nem csupán Bibliákat és zsoltároskönyveket jelentettek meg szívesen, hanem vitairatokat is. Végül, de nem utolsósorban pedig a voltak olyan könyvke-reskedők is, akik irodalmi művek kiadásának szentelték munkásságukat: versesköteteket, színműveket, regényeket, spanyol novellafordításokat

adtak ki, melyeknek egy része régi mű ugyan, de több valódi újdonság is volt közöttük, s nemcsak normand írótól, de párizsiaktól is. Így például Raphael Du Petit Val, aki maga is költő, gyűjteménybe foglalt számos, Párizsban akkor még nem ismert írásművet; újra kiadta La Roque *Premières Oeuvres*-jét, valamint egyenként vagy gyűjteménybe foglalva sok-sok régi és új színművet. Valamivel később Maurry könyvkereskedő sajtógépeit honfitársainak, a két Corneille-nek a szolgálatába állította, Brébeufnek, esetenként pedig Scarronnak és Scudéry-nek is kiadója lett. Főleg 1635-től nemegy esetben ráállt, hogy a szerző vagy a palota könyvkereskedőinek számlájára olcsóbban nyomtasson olyan irodalmi újdonságokat, amelyeket párizsi címmel láttak el.

A normand nemesség egy része Rouenban telepedett meg; a városnak számos hivatalnoka van, több cour souveraine (feljebbviteli bíróság) székhelye, s Igazságügyi Palotájában, ugyanúgy, mint a párizsiban, rendszeresen találkoztak a könyvújdonságok kedvelői. Rouen íróival és színi előadásaival fontos irodalmi központ tehát, és mint ilyen, minden bizonynyal fel tudta szippantani ennek a könyvtermésnek a jelentős részét. Emellett a roueni könyvkereskedőknek – családi és üzleti kapcsolataiknak köszönhetően – megvannak az eszközeik arra, hogy számos művet bocsássanak áruba Normandiában, sőt Bretagne-ban és Picardiában is. Ám főleg Párizsban adták el könyveiket, ahová gyakran utaztak, hogy saját maguk dobják piacra árujukat, bár a fővárosban – főleg a palotában – ugyanúgy számíthattak üzletfeleikre is, a hamisított népszerű művek esetében pedig a rakparti könyvárusokra. De a roueni könyvkereskedők tevékenysége nem korlátozódott erre a körre. Néhányan, mint láttuk, kapcsolatban álltak a Moretusokkal. S azt is megfigyelhetjük, hogy a Moretusok néhány alkalommal roueni könyvkereskedőkön hajtották be spanyolországi hiteleiket – ami ugyanakkor azt is mutatja, hogy a spanyolok el voltak adósodva a félsziget könyvkereskedőinek. Bizonyára – az Osmontokhoz hasonlóan – rendelték a spanyolországi könyveket és a párizsi és a roueni palotának szánt irodalmi újdonságokat. Azt se felejtjük el, hogy a roueni kiadások gyakoriak voltak holland könyvkereskedők készleteiben. Ha hozzátesszük még azt is, hogy bizonyos párizsi kiadványok hamisítványait, melyek a normand kikötőkben készültek, flandriai és németalföldi exportra szánták, láthatjuk, hogy Rouen jelentős nemzetközi könyvkereskedelem központja volt, miközben a protestáns könyvkereskedők már maguk is olyan kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkeztek, amelyek elősegítették, hogy a holland könyv eljusson Franciaországba, és virágozzanak a titkos cserekapcsolatok.

A másik ilyen jellegű tevékenységet folytató, nagy hagyományú központ Genf volt, mely, mint láttuk, a 16. század második felében igen szép napokat élt meg. A 17. században ezt már nem mondhatjuk el a városról; a rend helyreállítása lehetetlenné teszi az addigi szokásokat. A katolikus világban annyira irtóztak Genftől, hogy azokat a kiadásokat, amelyeken feltűntették a város nevét, csak nagy nehézségek árán tudták eladni a protestáns országok határain kívül. A genfiek kérelmezték is IV. Henriktől, hivatalosan engedélyezze nekik, hogy városuk neve helyett az Aureliae Allobrogorum címet írják könyveikre. Nem kis meglepetéssel fedezhetjük fel, hogy Kálvin tanítványai hamis kiadási helyet tűntettek fel termékeiken, hogy eljuttathassák őket egészen a portugál jezsuitákig. 1636 táján efféle fogások miatt panaszkodhattak a lyoniak régi riváisaikra, akik nem ismerik a munkaszüneti napokat, akiknél a legolcsóbb a papír, s akik a Rhone-on és az Iseren küldik könyveiket Róma, Itália és Spanyolország felé, valamint a Rajnán Hamburgba, Hollandiába és Dániába. Mindazonáltal, ha megpróbáljuk meghatározni, pontosan milyen szerepet játszanak a genfiek a francia piacon, megállapíthatjuk, hogy közülük egyedül a Chouet-k és a Tournes-ok tartanak fenn főképp kálvinista könyvkereskedőkből álló jelentős üzletfélhálózatot. Egészében véve az itteni kereskedőknek – akik nem kereskedhettek akadálytalanul a katolikusokkal – egyre inkább be kellett érniük a protestáns világgal, ezen belül viszont leideni és amszterdami kollégáik félelmetes konkurenciájával találták magukat szembe

Ilyen körülmények között a francia nyelvű országokban Lyon lett az egyetlen Párizsnak konkurenciát jelentő várost. Érdemes tehát közelebbről megvizsgálni Lyon kiadóinak tevékenységét. A Francia Nemzeti Könyvtárban őrzött lyoni termékek számának általános görbéje azt mutatja, hogy egy 1628-ig tartó, viszonylag virágzó időszak után jön egy mintegy húsz évig tartó hullámvölgy, majd egy lassú felkapaszkodás következik, ami egészen 1655–1670-ig tart. Azután, egy újabb krízist és az 1674–1675-ös mélypontot követően, ismét virágzó időszak következik, amit az 1685–1686 körüli hirtelen törés, majd összeomlás zár le. Százalékosan egyébként több folio kiadás van Lyonban, mint Párizsban, ami elsősorban azt bizonyítja, hogy továbbra is hosszú ideig adtak ki Lyonban monumentális munkákat. A német vásárok katalógusainak tanulmányozása végül is azt bizonyítja, hogy a lyoniak tovább megmaradtak a piacon, mint a párizsiak. Egészében véve tehát, a feszült helyzet és a súlyos krízisek ellenére Lyon ellenállóbbnak bizonyult Párizsnál a korra jellemző recessziós folyamatokkal szemben.

Bárhogy legyen is, a lyoni könyvkereskedők tevékenysége mindig jelentős marad. Minden évben számos művet adtak ki az Ancellinek, a Frellonok, a de Harsyk, majd a Coeursilly-k, főként pedig a Rigaud-ok, akik a irodalmi művek és a spirituális könyvek kiadására specializálódtak. Mint tudjuk, Rigaud adja ki elsőként az *Introduction à la vie dévote*-ot, és – több kollégájához hasonlóan – hozzájárul spanyol és olasz szövegek Franciaországba való eljuttatásához. Ezek a könyvkereskedők nyilvánvalóan Franciaországon belül toborozzák vásárlóikat, tehát nem járnak a frankfurti vásárookra.

Lyon ugyanakkor nagyszabású teológiai és jogi kiadványok fontos központja. Hangsúlyoznunk kell nemzetközi szerepét, amelyet olyan emberek energiájának és vállalkozó szellemének köszönhet, mint a Pillehotte-ok, a Liga régi könyvkereskedői és az ellenreformáció buzgó kiadói, a Prostok, Rouille követői, valamint a Ravaud-ok és a Landryk.

Végül, a minket érdeklő időszak végén új nevek csatlakoznak a régiékhöz, ami egyrészt a fejlődés benyomását keltheti, másrészt az elaprózódását is egyben; a lyoniak kétségtelenül ez utóbbi hatásának kivédése érdekében kezdtek társaságokba szerveződni, mint például Boissat és Remeus, Prost, Borde és Arnaud, Caffin és Plaignard, Durand, Girin és Rivière. Ennek ellenére a kor lyoni könyvkereskedelmét egyetlen vállalkozás, a Cardonok vállalkozása uralja, amelyet később Laurent Anisson vesz át.

Sok 16. századi lyoni könyvkereskedőhöz hasonlóan a két Cardon fivér, Horace és Jacques Itáliából érkezett, pontosabban Luccából, s egy spanyol kapitány, egy aragóniai nemes leszármazottaként jelentős vagyona tettek szert a könyvkereskedelemben. Kétségtelenül ennek köszönhető egy sor jogtudományi, s még inkább exportra szánt vallásos mű. Úgy tűnik, hogy – a Prostokhoz hasonlóan – specialitásukká vált nagy spanyol doktorok teológiai műveinek kiadása – mint például a Moralesek, a Valentiak, a Mendozák, a Sanchezek, a Vasquezek stb. –, amivel a Jézus Társaság akkor bízta meg őket, amikor a lehető legszélesebb körben el akarta terjeszteni ezeket Európában; így ez a műhely – Prostéval együtt – jelentős szerepet játszik az ellenreformáció történetében.

Egy Prost által 1621-ben kiadott katalógus egyébként hiteles képet rajzol erről a munkáról: könyvkereskedőnk ekkor 828, Lyonban kinyomtatott latin művet, 897 párizsit, 848-at itáliai és spanyolt ajánl, 1540-et a császárságból, az Egyesült Tartományokból és a spanyol Németalföldről. Ebből a 4113 tételből 1345-nak van vallásos, 931-nek jogi, 383-nak orvostudományi, 360-nak történelmi és politikai, 447-nek pedig nyelvtani,

retorikai vagy költészeti tárgya. Ezen kívül még 678 francia, 296 olasz, 253 spanyol és 16 német könyvet is megemlítenek. Végül, ha figyelembe vesszük, hogy a Cardon utóda, Laurent Anisson által 1652-ben kiadott katalógus hasonló felépítésű, és ha összevetjük ezeket holland könyvkereskedők katalógusaival, azonnal kitűnik a következő tény: bár sok németországi és németalföldi művel rendelkeznek, emellett jelentős számban ajánlanak Itáliában vagy Spanyolországban kiadott latin műveket, sőt ezekből az országokból származó olasz és spanyol nyelvű munkákat is.

Tehát Lyonban számos spanyol és itáliai teológustól adnak ki értekezéseket, és ezekből az országokból mindenféle egyéb művet is rendelnek, amiket Lyon könyvkereskedői Franciaországban vagy a német piacon próbálnak eladni. Ugyanakkor Európa déli részére továbbítjaka a francia és a német kiadásokat. A Rhône-parti város tehát elosztóhelyként működik, és így Antwerpenhez hasonlóan hozzájárul ahhoz, hogy Európa északi és déli része között fennmaradjon a kapcsolat egy olyan időszakban, amikor azt igen bizonytalanná tették a vallási és a gazdasági körülmények.

Párizs helyzete

Az összegyűjtött adatok birtokában immár meghatározhatjuk, milyen helyet foglalt el az európai könyvkereskedelem nagy központjai között Párizs. Hagyatéki leltárak alapján összeállítottuk két közepes fontosságú párizsi vállalat adósainak listáját. Az 5. számú tábla arról tájékoztat, hogyan állnak 1638-ban a már említett, tankönyvkiadásra specializálódott Jean Libert ügyei felesége halála után. Fel kell figyelnünk arra, hogy kereskedőnk valamennyi adósa Franciaország északi részén él. Azt is megállapíthatjuk, Libert küldeményeit olyan városok könyvkereskedőinek címezte, amelyekben jelentős, az egyetemtől vagy a Jézus Társaságtól függő kollégium működött – ez utóbbi esetben a kollégium főleg a francia tartományhoz, de néha a champagne-ihoz tartozott. Ebben az esetben tehát alapvetően regionális kereskedelemmel van dolgunk, még akkor is, ha vannak bizonyítékaink arra, hogy Libert alkalmanként kapcsolatban állt a Moretusokkal és az Elzevierekkel, illetve feliratkozott a német vásárok katalógusaira is. Ugyanez a táblázat mutatja meg azt is, milyenek voltak Toussaint Quinet szerény üzleti kapcsolatai 1652-ben. A színművek híres kiadója saját és társai „bagatelljeit” Franciaország északi részébe küldte néhány üzletfelének, sőt eljuttatta őket a spanyol Németalföldre is Douai-

n keresztül, valamint a déli könyvkereskedelem két fővárosába: Toulouse-ba és Lyonba, míg montpellier-i üzletfele, Pierre Du Buisson bizonyára egy jelentősebb személy közvetítője volt.

Hasonló helyzetről kaphatunk képet, ha más könyvkereskedők munkásságát tanulmányozzuk a rendelkezésünkre álló, az előbbiekkal összevethető dokumentumok alapján, olyanokét, mint Thiboust, Sommaville vagy Pierre Billaine. Úgy tűnik Cramoisy – néhány jezsuita kollégiumon és apátságon kívül, akik közvetlenül neki adták le rendeléseiket – üzletfelei közt tartott számon sok észak-franciaországi könyvkereskedőt, valamint néhány lotharingiai és délieket is. Ez főleg vállalatának teljesítőképességéről tanúskodik. Így azután, ahogy Antwerpen mindeneke előtt a spanyol Németalföld könyvkereskedelmének fővárosa, a királyságnak több mint a felén Párizs uralkodik. Amienstől Rennes-ig és Vannes-ig, Nantes-tól Tours-on és Orléans-on keresztül Dijonig a könyvkereskedők (akik gyakran ugyanazt a nevet viselik, mint néhány párizsi üzletfelük, s rendszerint Párizsban tanulták ki a szakmát, de legalábbis hosszan időztek ott franciaországi körútjuk során) ebből a városból szerzik be portékájukat, akár úgy, hogy amennyiben van nekik, saját termékeiket cserélik a szükséges könyvekre, akár úgy – és ez a gyakoribb – hogy váltóval fizetnek. Amennyire meg lehet ítélni, néhány, sőt nemegyszer egyetlen könyvkereskedőhöz fordulnak, aki valószínűleg vállalta, hogy megszerez nekik minden szükséges könyvet, ami csak fellelhető a városban.

A Loire-től délre viszont gyöngülnek a kapcsolatok: úgy tűnik, Poitiers még Párizs „bűvkörébe” tartozik. A limoges-i Barbou-család például, bár még vásárol Párizsban a Buon-oknál, megrendeléseit javát már Lyonba címzi, Pillehotte-hoz és néhány kollégájához. A főváros kiadói kapcsolatot tartanak ugyan toulouse-i és bourdeaux-i kollégáikkal, és állandó összeköttetésben állnak lyoni riválisaikkal is, de világosan kitűnik, hogy ez utóbbiak közvetítenek a párizsiak és Guyenne, Provence, Languedoc vagy Dauphiné kevésbé fontos városainak könyvkereskedői között, a királyság szélein Savoya pedig Genf és Lyon kettős vonzását élvez. Mindazonáltal az olyan nagy párizsi kereskedők, mint Sonnius és Cramoisy, ki akarják terjeszteni befolyásukat északabbra, Franche-Comtéra és Lotharingiára is, ezért fiókvállalatokat alapítanak itt, az első Dole-ban, másodikat pedig Pont-à-Moussonban.

Ez alapján be tudjuk határolni, mit tekinthetünk Párizs által befolyásolt területnek. Mint láttuk, különösen sok tipográfiai műhely működött Franciaországnak ezen a részén, ahol a konkurenciaharcok helyett

inkább a könyv egyre szélesebb körű elterjedése jellemző. Itt ugyanis szüntelenül újabb és újabb kollégiumok, saját könyvtárat létrehozó kolostorok alakulnak; s követik őket a polgárok és a hivatalnokok is a könyvtáralapításban. Ez a helyzet kétségtelenül hozzájárult ahhoz a relatív virágzáshoz, amit a párizsi könyvkiadás elkönnyelhet a szóban forgó fél évszázad nagyobb részében.

* * *

Ugyanakkor a nagy nemzetközi vállalatok közvetítésével a párizsi könyv egész Európában elterjedt, amiért cserébe párizsi könyvkereskedőink elvállalták külföldi üzletfeleik készleteinek terjesztését nemcsak a fővárosban, de Franciaország olyan részeiben is, amelyekkel közvetlenebb kapcsolatuk volt.

Ahogy láttuk, a század elején ez a kereskedelem főleg a német vásárokon zajlott. A század első két évtizedében ezeken elég aktív szerepet játszottak a párizsiak, majd 1620-tól 1635-ig pozícióik hanyatlani látszanak, 1635 után pedig gyakorlatilag letűnnek a színről.

A következő oldalon lévő táblázat megmutatja, kik voltak azok a párizsi könyvkereskedők, akik ilyen kereskedelmi tevékenységet folytattak. A leggyakrabban az alábbiak jelentek meg a frankfurti találkozók: a század elején Jerome Drouart, Claude és Fédéric Morel, a Nivelles-özege, Marc Orry és a Sonnius fivérek, hamarosan csatlakozott hozzájuk Abraham Pacard, sőt Sébastien Cramoisy is, aki minden évben több tucat művel iratkozott fel, 1620-ban pedig 48-cal. Mindazonáltal Párizs – sajtógépeinek teljesítménye ellenére, amelyek évről évre a velenceiekénél, az antwerpeniekénél, a frankfurtiaknál és a kölniekénél is több könyvet készítenek – exportcentrumként nem mutatkozott különösen aktívnak, és nem sokkal bírja jobban a versenyt Velencénél a flamand majd a holland könyvkereskedők üzleti fogásaival szemben.

Az 1620–30-as évektől kezdve, sőt még inkább az 1630–40-es évektől a vásárok hanyatlásával, valamint a nemzeti nyelvek fejlődésével tanúi lehetünk az európai könyvpiac szétszabdálódásának. Ez a könyv történetének szempontjából lényegében a reneszánsz kor végét jelzi. Jellemző, hogy a legdinamikusabb kiadók – nevezetesen a hollandok és a franciák – ettől a korszaktól kezdik egyre rendszeresebben kiadni műhelyeik katalógusait, mivel a német könyvvásárok kiadványai immár nem tudják ellátni a nemzetközi bibliográfia szerepét. Franciaországban, a spanyol Németalföldön és az Egyesült Tartományokban hamarosan – 1640–1645 között – szinte egyszerre születnek meg az első nemzeti bibliográfia-

ák. Ugyanakkor úgy tűnik, a Franciaország és a császárság közötti közvetlen kapcsolatok szinte teljesen, ráadásul hosszú időre megszakadnak. Ezt a helyzetet az Egyesült Tartományok úgy használja ki, hogy egyre erőteljesebben lép föl közvetítőként Európa két része között.

Könyvkereskedők	A vásári katalógusokban összeírt könyvek száma				
	1600–1609	1610–1619	1620–1629	1630–1639	1640–1649
Beys	17 7	16			
Buon		17	17		
Célerier			16	17	
Chapellet	12	17	10		
Cramoisy	19	176	253	95	1
Drouart	22	34	5	1	
Fouet	1	15			
Morel-Piget	27	34		39	
Nivelle	36	2			
Orry	24				
Pacard		44	10		
Périer	18	15			
Sonnus	29	31	5	1	
A párizsi könyvkereskedők összesen	354	461	303	159*	8

A párizsiak ekkori legvirágzóbb kapcsolatait kutatva megállapíthatjuk, hogy az ellenreformáció még nagyban hozzájárul a vallásos tudományok műveinek elterjedéséhez, s végül is ezek a főváros sajtóinak legjobb exportcikkei. Mivel úgy tűnik, a fizetési mérleg az antwerpeniek javára billen a franciákkal szemben – az antwerpeni kiadók ugyanis pont ugyanolyan fajta művek exportálására állnak rá, mint a párizsiak – valószínűnek tűnik, hogy a párizsi könyvkereskedők ezt a deficitet Itáliában és Spanyolországban nyerték vissza. Ezekkel az országokkal vagy közvetlen kapcsolatuk volt – néha van nyoma az ottani utazásaiknak és levelezéseiknek – vagy pedig a lyoniak közvetítettek. Ezt a kereskedelmet megsínyli a Franciaország és a Spanyolország közti háborút. A Moretusok levelezéséből kitűnik, hogy a „legkatolikusabb király” alattvalóinak, azaz az antwerpenieknek meg kell szakítaniuk párizsi kollégáikkal folytatott igen aktív üzleti kapcsolataikat, és hosszú évekig be kell érniük azzal, hogy nagy ritkán egy-egy bála könyvet cseréljenek a franciákkal Douvres-on vagy

* Egyetlen könyvkereskedő sem szerepel az 1635–1639-ig tartó időszak vásárain.

Hollandián keresztül. Ebben a helyzetben a „Compagnie des usages”, mely korábban évente több mint 50000 écus üzleteket bonyolított le, raktáraiban kénytelen felhalmozni az eladatlan könyveket. Semmi kétség, hogy ez idézte elő a párizsi és a francia könyvkereskedelem a belső piacokra korlátozódását. A fentiek hozzájárultak a latin nyelvű könyvkiadás hanyatlásához, és elősegítették a francia nyelvű publikációk fejlődését is. Ettől kezdve a nehéz foliók, amelyek a katolikus reneszánsz korszak nemzetközi kereskedelmének fő tételei voltak, deficitese termékekké válnak. Az általános hanyatlás légkörében új korszak születik.

A könyvkiadás szabályozása: a privilégiumok és az előzetes cenzúra

Elevenítsük fel először is, milyen volt a franciaországi könyvkiadás rendszere a 17. század első felében! Mindenekelőtt fel kell figyelnünk arra, hogy a privilégiumoknak köszönhetően a Királyság elvileg mindenféle publikációt ellenőrzése alatt tarthatott. Végleges formájában a privilégiumok intézményét 1563-ban hozták létre, egy nagyon egyszerű rendelettel. Eszerint minden új szöveget, kinyomtatása és árusítása előtt be kellett mutatni a kancellárnak, aki egy kiváltságlevélben adta meg a kérelmezőnek – általában a könyvkereskedőnek vagy a szerzőnek – a nyomtatási engedélyt, s ugyanakkor az adott szöveg nyomtatására és terjesztésére vonatkozó időleges monopóliumot, vagyis a privilégiumot.

Zseniális módszer, hiszen a privilégiummal biztosított előnyök arra ösztönözték az érdekelteket, hogy alá vessék magukat az engedélyeztetés procedúrájának, és könnyebb szívvel vállalják a pátenstlevelek kiállításával járó kiadásokat, még akkor is, ha ezek elméletileg ingyenesek lettek volna. Ráadásul ugyanekkor vezették be Franciaországban – az előzetes cenzúrával együtt – a nyomtatási privilégiumnak azt a fogalmát, amely szerint minden kiadási jog a királytól ered, és lényegében a kérelmező engedelmességétől, valamint a kancellár és a kancellári hivatalok jó szándékától függ. Összegezve tehát, olyan fegyver került a király birtokába, amellyel nyomást gyakorolhatott a könyvkereskedőkre és a szerzőkre.

Ennek a lényegében egyszerű rendszernek az alkalmazása, úgy tűnik, sokáig jelentős nehézségekbe ütközött. Először is, hiába határozott úgy 1563-ban a királyi hatalom, hogy – a legfelsőbb törvényszékek kizárásával – magának tartja fenn a nyomtatási privilégiumok adományozásának jogát, ezt a határozatot még be is kellett tartatnia a párizsinál függetlenebb vidéki parlamentekkel, ami, mint látni fogjuk, nem volt könnyű feladat. Az pedig valóban lehetetlen volt számára ebben a vallási ellentétektől terhes időszakban, hogy illetéktelenül magának követelje a vallási, a filozófiai, a tudományos vagy a morális tárgyú szövegek jóváhagyásának vagy elítélésének jogát. Ez Franciaországban, régi hagyomány szerint, a párizsi egyetem kiváltsága volt, azon belül is a teológiai fakultás doktoriáié. Azoké a meglehetősen szigorú embereké, akik kihasználva népes hallgatótáborukat, minden alkalmat megragadtak, hogy a kancellárt és hivatalnokait nehéz helyzetbe hozzák, valahányszor az ő megkérdezésük nélkül adtak ki

nyomtatási privilégiumot, és ezzel úgy tűnhetett, vitatható tantételeket helyeseltek.

Egészen 1632-ig úgy látszik, hogy azok, akik nyomtatási engedélyt akartak szerezni, elméletileg közvetlenül is – a kancellária bármilyen egyéb eljárása nélkül – bemutathatták vallási tárgyú műveiket a teológiai fakultás két, általuk választott doktorának – mivel minden doktornak volt jóváhagyási joga –, de a gyakorlat is kétségtelenül ez volt.

Mínthogy több vita is megosztotta a párizsi teológusokat, sok esetben veszélyes műveket is engedélyeztek. Még maga Vanini is talált jóváhagyóra, hiszen ekkoriban is élt nemegy doktor, aki áruba bocsátotta aláírását, vagy csak egyszerűen nem olvasta el a neki benyújtott szövegeket. Így azután 1623-ban a Királyi Tanács, valószínűleg Richelieu és La Rochefoucauld bíboros ösztönzésére, határozatot hozott négy hivatásos cenzor kinevezéséről, és az új tisztségekre ugyanez év május 22-én kelt okiratban négy doktort jelölt ki: André Du Valt, Pierre Quedarne-t, Jacques Messier-t és François de Saint-Père-t.

Ezzel kezdetét vette egy hosszú harc. Hogy a kapott pofont visszaadja, a teológiai fakultás december 1-i gyűlésén úgy rendelkezett, újra saját hatáskörébe vonja a jóváhagyások adományozását. Ezt látva, a király úgy gondolta, helyesebb néhány hónapig altatni az ügyet. Ám 1624. augusztus 24-én visszatért a dologra, s nyíltan, ediktumban hozott létre négy posztot a teológiai könyveket lektoráló doktorok számára, akiknek összesen 2000 livres járadékot biztosított. A teológiai fakultás azonnali válaszként úgy határozott, hogy a Parlamentben ellenezni fogja a királyi levelek beiktatását. Könnyen elképzelhetjük, mennyire lelkesen fogadták ezt az egyetemi beadványt a parlament tagjai, akik maguk is igen elégedetlenek voltak, mivel megvonták tőlük a privilégiumok adományozásának jogát. Ezek után a főpecsétőr inkább újra a halogatást választotta, s miközben szép szavakkal ámította a teológusokat, nem nyújtotta be a Parlamentnek az általa már lepecsételt iratot, míg a négy kiválasztott doktor ünnepélyesen lemondott hivatala gyakorlásáról.

Néhány év múltán viszont a hatalom újra elővette ezt az ügyet. Először is 1629. január 15-én, a híres – általában Code Michaux-ként emlegett – királyi ediktum 52. cikkelye tért ki a rossz nyomtatványok nagyszámú elterjedésére, s ellene a következőket javasolta:

„Moulins-ben kiadott rendeletünk 78. cikkelye szerint megtiltjuk minden nyomdásznak... hogy kinyomtasson, minden könyvkereskedőnek és egyéb személynek, hogy eladjon vagy terjesszen olyan könyveket vagy írásokat, amelyeken

nincs feltüntetve a szerző és a nyomdász neve, valamint nagypecsétetes levelünkben adott engedélyünk, amely viszont csak akkor adható ki, ha a kézirat egy példányát bemutatják kancellárunknak vagy pecsétőrünknek, amelyet ők a könyv tárgya és anyaga alapján olyan személyekre bízhatnak, akik azt elolvassák, megvizsgálják, s erről tanúsítványt adnak, ahogyan kell, a megfelelő formában, ennek alapján kiállítják a privilégiumot. Éppen ezért a kéziratról két másolat készül, amelyek közül az egyiket, rajta az eredeti tanúsítvánnyal, kiadják a könyvkereskedőnek vagy a nyomdásznak, s ennek alapján állítják ki a már említett levelet.”

A fenti ediktum alapján – mely az első konkrét szöveg az előzetes cenzúra megszervezéséről – a kancellár immár maga választja ki a teológiai fakultás doktorai közül a vallási könyvek jóváhagyóit. Chevillier szerint leggyakrabban csak bizonyos személyeket bízott meg evvel, mint például a híres Jean de Launoy-t. Mindezek ellenére egy korábban idézett szöveg, mely szerint 1633-ban Morel és Grandin doktorok járadékot kaptak a pecsétőri hivataltól, azt sugallja számunkra, Séguier már ekkor hozzáfogott, hogy félhivatalosan létrehozza a királyi cenzorok intézményét. Feltevésünket az is bizonyítja, hogy a janzenista viták idején, a Fronde előestéjén egy, a teológiai fakultás tagjai által összeállított perirat pontosan ezt a két személyt, valamint Nicolas Cornet-t vádolja azzal, hogy a kancellár szóbeli megbízásával – tehát titokban – elfogadta királyi cenzorra való kinevezését, és járadékot kapott azért, hogy kollégái hagyományos jogainak megsértésével kizárólag ők hárman lássák el ezt a feladatot.

Ezek a teológusok csak a vallással kapcsolatos műveket vizsgálták. Ezért fel kell tennünk a kérdést, nem voltak-e – talán már jó ideje – más lektorok a világi könyvek ellenőrzésére, sőt a teológusok munkájának kontrollálására. Már tudjuk, hogy a 16. században hasonló feladattal bíztak meg néhány államtanácsost. A kancellária levéltárának eltűnése miatt nem tudhatjuk pontosan, mi történt később ezen a téren. Megfigyelhetjük viszont, a nyomtatási privilégiumok okleveleit fogalmazó királyi titkárok névsora alapján, hogy néhányuk egy-egy tárgykörre szakosodott. Ilyen Nicolas Renouard, a fordító unokatestvére és protektora; a Ronsard-követő Claude Binet, aki szintén a királyi titkára volt; Olier, a királyi kancellária vezetőjének (Grand audiercier) fia, az oratoriánus Olier testvére; Conrart és Pellisson, mindketten a király, s ugyanakkor, bizonyára nem véletlenül, a Francia Akadémia titkárai is voltak; ezen kívül Louis Cramoisy, a könyvkereskedő fia; valamint a matematikus Beaugrand,

Mersenne barátja. Hozzáteve, hogy Descartes levelezéséből azt is tudjuk, Beaugrand-t Seguier bízta meg azzal, hogy vizsgálja meg a *Dioptrikát* és Descartes két másik tudományos értekezését, míg maga akarta ellenőrizni az *Értekezést a módszerről*. E konkrét példa alapján elég könnyen elképzelhetjük, hogyan is zajlottak akkoriban a dolgok, és feltételezhetjük, hogy a király titkárainak testületében olyan emberek álltak a kancellár rendelkezésére, akikre a cenzúrába adott kéziratok első megítélését lehetett bízni, míg az ítékezés jogát a kancellár magának tartotta fenn, illetve a környezetéhez tartozó szakértőkhöz fordult a vitás esetekben. Ráadásul, a korábban már említett 1631-es, a pecsétőri hivatali járadékokról készült kimutatás a teológiai könyvek lektorain kívül tartalmazza Baudoin, Colletet, L'Estoile és Pierre Blaise nevét is, ami arra enged következtetni, hogy a számukra kiutalt összegekkel is cenzori munkát díjaztak. Mersenne-nek egy Descartes-hoz írott 1637-es leveléből megtudhatjuk, miképp fejlődött akkoriban a megelőző cenzúra szervezete: „Soha – olvasható a levélben – nem voltak ilyen szigorúak a könyvek ellenőrzésekor, mint manapság, amikor a kancellár úrnak megbízott ügyvivők állnak rendelkezésére: egyesek a teológiai művekről ítélik meg, mások a politikaiakról, a Párizsi Akadémia a verses és a prózai darabokról, valamint ott vannak a matematikusok, akik minden egyébről döntenek.” Érezhetjük, milyen félelmet ébreszt ebben a helyzetben a Francia Akadémia megjelenése. Az is sejthető, miféle szolgálatot várhatott el a hatalom az új intézménytől akkor, amikor Séguier, a kiváló adminisztrátorok gyakorlatias és diszkrét módján kikerülte a legyőzhetetlen ellenállást, mégpedig úgy, hogy eltitkolta a cenzúra szervezetének azon alapjait, amelyekkel az Colbert idejében még nyíltan megkezdte működését, és – ahogy azt M. Pintard is kimutatta – egyre szigorúbban felügyelte az új szövegek franciaországi kiadását, különös bizalmatlansággal kezelve az Olaszországból származó írásokat.

A privilégiumtól a monopóliumig

A másik tényező, amelyről szót kell ejtenünk, maga a privilégium. Ez, ahogy azt már említettük, egy kizárólagos jog, amit meghatározott időre adnak a kérvényezőnek annak a konkrét műnek a kinyomtatására és terjesztésére, amelyre az engedélyt kérte; amellyel tehát mindenki másnak megtiltják, hogy a királyság területén kinyomtassa a nevezett munkát vagy árusítsa annak külföldről származó példányait.

Mivel, úgy tűnik, e téren a királynak más a politikája az 1598–1630-as években, mint az 1630-tól 1643-ig tartó időszakban, Richelieu teljhatalma idején, amikor Séguier áll a pecsétőri hivatal élén, érdemes e két időszakban külön-külön tanulmányozni a privilégiumok szabályozását.

A század első harminc esztendejében kiadott privilégiumlevelek szövege alapján megállapíthatjuk, hogy többféle esetet kell megkülönböztetnünk. Első az általános privilégiumok kivételesnek számító esete, amellyel nem fogunk részletesebben foglalkozni. Ezt olyan szerzőknek adták, akiket méltónak ítélték arra, hogy eleve bizalommal legyenek munkásságuk egésze, tehát az eddig elkészült és a jövőben megszületendő műveik iránt egyaránt. Második az új könyvekre kiadott oklevelek esete – ez a legszokványosabb – a harmadik pedig az a sokkal ritkábban megítélt privilégium, amelyet az akkori újranyomásokra adtak ki.

Az új könyvekre általában 5–10 évre ítélték oda a privilégiumot, kivételes esetben ennél hosszabb időre is, de erre vonatkozóan nem rögzítettek semmiféle abszolút szabályt. Mégis úgy tűnik, a hatalom figyelembe veszi a mű fontosságát és legfőképpen a célját. Bizonyos mértékig előnyben részesíti a nagy tudományos értekezéseket, melyeknek kiadása, mint láttuk, sokkal jelentősebb befektetést igényel, és amelyek nehezebben adhatók el. Úgy látszik, hasonlóképpen hosszabb ideig védik az illusztrált könyveket, hiszen ezek kiadása is igen költséges volt.

Egészében véve, a határidők nagyon rövidek. Így például az *Introduction à la vie dévote* már hat év elmúltával – úgymond – köztulajdon lesz, Benoît de Canfeld *Règles de la perfection*-ja vagy Père Binet *Essai des merveilles de la nature*-je tíz éves privilégium után, Camus vallásos könyveinek jó része pedig vagy nyolc év múltán –, s mindez anélkül, hogy a privilégium meghosszabbítása szóba jönné az efféle művek esetében. Ugyanez érvényes a színdarabokra és a regényekre is. Épp ezért a könyvkereskedők a privilégium lejárta után is odaírják saját készletük könyveire, hogy „a királytól kapott privilégiummal”, s annak szövegét meghamisítják, vagy egyszerűen nem is közlik. Teszik mindezt azért, hogy a másolat híján levő konkurenst elbizonytalanítsák. De ilyen feltételek mellett a kiadók gyakran csak minimális összeget tudnak fizetni a szerzőknek a kéziratért. Épp ezért e rendszer egyik súlyosabb következménye az volt, hogy a szerzők egyre jobban ki voltak szolgáltatva előbb a hatalmasságoknak, majd pedig a hatalomnak.

Néha viszont a hatalom privilégiumot ad olyan szövegekre is, amelyeknek léteznek korábbi kiadásai. Ettől kezdve a kormányzat hajlik arra, hogy a privilégiumok rendszerét az 1563-as és 1566-os ediktumok kerete-

in túlra is kiterjessze, legalábbis amennyiben ezek szövegét *stricto sensu* vesszük.

Ez a gyakorlat, mely magának a könyvkereskedelemnek rendszerét is megkérdőjelezi, elég fontosnak tűnik ahhoz, hogy közelebbről is megvizsgáljuk. Márpedig, ha a kiosztott privilégiumokat megvizsgáljuk, észrevehetjük, hogy két különböző kategóriába tartozó művekre vonatkoznak. Egyrészt az egyházi könyvekre; másrészt azokra, amelyeket akkoriban „régi könyveknek” neveztek, tehát amelyek már köztulajdonba kerültek; illetve azokra a kiadványokra, amelyek privilégiuma épp akkor járt le, amikor kiadjuk vagy szerzőjük arra készült, hogy egy elvileg javított kiadásban újra megjelenítse őket, s ezt az újabb kiadást akarta védeni a „folytatólagos privilégiummal”.

Az egyházi könyveket illetően főleg azoknak a sorsát érdemes végigkövetnünk, amelyek a tridenti zsinattól számítható, reformált római hagyománynak feleltek meg. Mint ahogy már tudjuk, igen korán rábírták a királyt arra, hogy rendkívül jelentős privilégiumot adományozzon ezen a téren. Ez ahhoz segítette hozzá a francia könyvkereskedőket, hogy eredményesen harcolhassanak a külföldi konkurencia ellen, biztosítva számukra a vallási hivatalok ellátásához szükséges szövegek javítását. Másrészt, már korábban láttuk, milyen előnyöket húzhattak a 16. században a hatalom efféle beavatkozásából a rendkívüli privilégium élvezői, először Kerver könyvkereskedő, majd a *Compagnie des usages* [Egyházi Könyvek Társasága] tagjai. De ugyanakkor azt is láttuk, milyen hévvel támadtak a hasonló monopóliumok megadása ellen azok, akiket kirekesztettek az üzletből. Emlékezzünk rá, hogy ezek az ellenzők támogatókra leltek az egyetem és főleg a párizsi parlament tagjai között – akik elvből ellenezték a nyomtatási privilégiumokat érintő új szabályozást, hagyományosan tiltakoztak mindenféle túlzó monopólium ellen, és, ami ennél is indokoltabb, szembenálltak mindenféle olyan intézkedéssel, amelynek célja a római liturgia franciaországi elterjesztésének elősegítése volt –, s ez a támogatás lehetővé tette számukra, hogy minden megújításkor megkérdőjelezzék a *Compagnie des usages* [Egyházi Könyvek Társasága] privilégiumát.

Ilyen körülmények között a Királyi Tanács 1596-ban igencsak této-vázott e privilégium megújítását illetően. 1603-ban IV. Henrik, aki kevésbé pápaság-párti politikát folytatott, elhatározta, hogy ezt nem is hosszabbítja meg 1605. január elseje után. Pontosan akkor tette mindezt, amikor a pápaság a liturgiai könyvek újabb revíziójába kezdett, ami pedig a papságot ismét arra kényszerítette, hogy minden ilyen tárgyú könyvét kicserélje.

Így azután a 17. század első éveiben győztek a monopólium ellenzői, de a monopólium-pártiak sem tették le a fegyvert. 1614-ben, amikor összegyűlt a rendi országgyűlés, megpróbálták lépéseket tenni, hogy olyan feltételek mellett állíttassák vissza a privilégiumukat, amelyeket különösen érdemes megvizsgálnunk.

Való igaz, ebben az évben az Egyházi Gyűlés, Franciaországban Plantin többnyelvű bibliájának új kiadását valamint a görög és a latin egyházatyák minden művének kinyomtatását kívánva, elérte, hogy a hatalom visszavonja a mintegy tíz évvel korábbi határozatát, és harminc évre privilégiumot adjon az összes római egyházi könyvek franciaországi kinyomtatására és terjesztésére azoknak a könyvkereskedőknek, akik elkötelezték magukat a tudós kiadások programja mellett. Rögtön alakult is négy társaság, amely elkészítette előzetes költségvetését és ajánlatát. A szerződést végül a legjelentősebb csoporttal kötötték meg, azzal, amelynek a legfőbb párizsi könyvkereskedőkön kívül tagja volt a lyoni Cardon is. Ám ennek tagjai úgy vélték, egy ilyen nagy üzlet megkívánja, hogy az elnyert privilégiumot a Parlamentben is bejegyezzék, hiszen csak így válhat gyakorlatilag is érvényessé, s ezt a bejegyeztetést a szerződés érvényességének egyik feltételül szabták. Mindent megtettek az üzlet elnyerése érdekében, abba is beleegyeztek, hogy 8000 livres-t fizessenek a franciaországi papság egyik képviselőjének, abból fedezendő Sieur de La Mothe számára, a parlamenti tagok hozzájárulásához szükséges esetleges kiadásokat. Sajnos az Udvar gallikán hevülete és monopóliumellenessége nem csökkent, s végül a társaság tagjai visszakapták a 8000 livres maradékát. A szép terv csak terv maradt.

A római egyházi könyvek monopóliuma körüli harcokban két tábor állt szemben: a parlamentereké és a könyvkereskedők tömegeié, akik ragaszkodtak a munkamegosztás testületi és középkori elveihez, valamint a hatalomé, amely elsősorban a közhasznót figyelembe véve, azt kívánta, Franciaországban hozzák létre a szükségesnek tartott jó minőségű újranyomásokat, miközben meg akarta tiltani a külföldi kiadások importját, mert az nagy érvágást jelentett az országnak, még akkor is, ha a kizárólagos privilégium miatt a papság kárára emelkedtek volna a breviáriumok és a misszálék árai. Végül, bár az Egyházi Gyűlésen kidolgozott terv elbukott, úgy tűnik, hozzájárult legalább annak a gondolatnak a megszületéséhez, hogy a jelentős monopóliumot elnyerő könyvkereskedőktől cserébe megköveteljék a közérdekűnek ítélt kiadások publikálását. Később látni fogjuk, hogyan vette át ezt a gondolatot Richelieu, majd pedig Colbert, s

hogyan tették ezt a könyvkereskedelemmel kapcsolatos politikájuk egyik alapelvévé.

* * *

Sokkal összetettebb problémát jelent a rendkívüli privilégiumok többi típusa – a „régí könyvekre szóló privilégium” és a „folytatólagos privilégium”. Itt ismét úgy tűnik, a Parlament le akarja szűkíteni a hatalom által 1553 és 1566 közt létrehozott rendszer alkalmazási területét. Miközben ellenzi a könyvkereskedő Kerver privilégiumát a római egyházi könyvekre, 1578-ban egy ítélező határozatban, elfogadja azt az elvet, amely szerint a privilégium meghosszabbítása nem engedélyezhető, ha a szöveg nem bővült jelentősen az eredetihez képest. Majd később, 1586-ban egy másik híres határozatban feljogosítják Du Puis és Beys könyvkereskedőket, hogy kinyomtassák Seneca Muret-féle kiadását, amelyekre korábban kollégájuk, Nicolas Nivelle pátenstelevet kapott annak ellenére, hogy ezek a művek Rómában már megjelentek. Így rögzült az a szabály, amely szerint nem lehet privilégiumokat kérni korábban külföldön már megjelent művekre, még akkor sem, ha magában Franciaországban addig még nem nyomtatták ki őket.

Ilyen körülmények között a hatalom tartózkodott attól, hogy folytatólagos privilégiumokat adományozzon, 1595-ben például nem újította meg a *Compagnie du Navire*-nak 1586-ban adott monopóliumát, amely egy sor Rómában és Antwerpenben kiadott patrisztikai szövegre szólt. Úgy látszik tehát, a minket különösen érdeklő időszak kezdetén ezen a területen is – mint ahogy a római egyházi könyvek esetében – egy korlátozó irányzat kerekedik felül.

Természetesen ezek a korlátozások nem érvényesülhettek akkor, amikor egy könyvkereskedő vagy szerző ahhoz kért privilégiumot vagy folytatólagos privilégiumot, hogy új kiadást készítsen, vagy egy már ismert szöveg valóban javított kiadását adja közre. Ezekben az esetekben a kancellár minden nehézség nélkül kiadta a kért okleveleket, és a parlamenti tagok hagyták magukat rávenni a királyi kegyről tanúskodó szöveg bejegyzésére. Így aztán de Gournay kisasszony privilégiumok egész sorát nyerte el, amely lehetővé tette számára, hogy megőrizze felügyeletét Montaigne *Esszéi* fölött, amit többször megjelentetett. Jean Galland-tól, Ronsard kiadójának barátjától sem tagadták meg a kívánt kegyet, sőt, 1623-ban állandó privilégiumot kapott a Pléiade vezetőjének műveire – s e privilégiumot „bizonyos meggondolásból és különleges kegyből” adták meg neki, a Parlament pedig a bejegyzéskor azt is leszögezte, hogy rendkívüli

esetről van szó. Ezen kívül Jean de Bordeaux könyvkereskedőnek sikerült privilégiumot nyernie Du Bartas műveinek addig még nem létező, monumentális (folio) kiadására.

Ettől az időszaktól kezdve teljesen természetesnek ítélték, hogy eléggé liberálisan adjanak ki folytatólagos privilégiumot az új jogszolgáltatás rendszeres ismertetésére Charondas Le Caron, Louet vagy Bacquet jogi kompilációiban, vagy azért, hogy létrehozzák Ambroise Paré műveinek vagy Calepin *Dictionarium octo linguarum*ának új vagy átdolgozott kiadásait. Ez igaz a régi szövegek új fordítására és a régi fordítások revíziójára is, a katekizmus és Luis de Granada műveinek francia fordításától kezdve egészen Ovidius *Metamorfózis*ának Renouard-féle fordításáig.

Mindez teljesen logikus, mivel a privilégium, amennyiben a fenti esetekben nem új művet védett, legalábbis átdolgozott szövegre szólt. Viszont a királyi kegy nem mindig korlátozódott erre: az új változatot védő privilégium egyben nemegyszer megtiltotta a régi változatok közlését, amelyek az újabbat veszélyeztették volna. Különösen feltűnő ilyen tekintetben a párizsi Mettayer-nek, a királyi nyomdásznak és a monarchia nagy hívének privilégiuma, amit társával, a roueni Petit-Vallal kapott Du Laurens műveinek Théophile Gelée-féle fordításának kiadására: az okirat nem csak ennek a fordításnak a hamisítását tiltotta meg, hanem általában, a szerző műveinek bármiféle változatban való kinyomtatását, mind latin, mind pedig francia nyelven. A korábban említett jogi kompilációk esetében is megszabták ugyanis, hogy a régi kiadásokat nem szabad sem újra nyomni, sem pedig egy másik kiadás alapjául venni. Végül, ha a királyi okiratok nem tettek ilyen kikötéseket, úgy tűnik, maga a Parlament tekintette úgy, hogy tilos a király által védeni kívánt műveknek konkurrenciát jelentő kiadások megjelentetése. Tehát a 17. század végén az elfogadott rendszer minden megszorító elv ellenére arra vezetett, hogy jelentős kizárólagos privilégiumokat kaphattak a könyvkereskedők, nem csupán Ronsard vagy Montaigne műveire, hanem Luis de Granada, Louet, Bacquet, Le Caron és Paré műveire is.

Jóllehet ebben az időszakban gondot fordítottak arra, nehogy indokolatlanul nagy privilégiumot adjanak ki, és hogy a könyvek nagyobb része – főleg a kis formátumúak – szinte sohasem kaphattak folytatólagos privilégiumot, a király azon akarata, hogy megakadályozza – a nagy merkantilista elv szellemében – a külföldön nyomtatott kötetek beáramlását, arra indíthatta a hatalmat, hogy bizonyos esetekben áthágja az általános szabályt. 1615-ben a neves Pierre de Besse tájékoztatta a királyt arról, hogy régi műveit, amelyek röviddel azelőtt kerültek köztulajdonba, újra

kinyomtatták a spanyol területen lévő Douai-ban, s onnan kerültek be Franciaországba. Ennek a ténynek köszönhetően privilégiumot kapott nem csak újabb írásaira, de minden addig már kiadott művére is. Hasonlóképpen, mikor Justus Lipsius 1605-ben privilégiumot nyert Seneca műveinek általa készített nagy kiadására, s e mű kinyomtatását rögtön barátjára, Plantinre bízta, a király a rákövetkező évben megváltoztatta korábbi döntését. Elkerülendő, hogy a „királyság pénztől essen el”, a párizsi Chevallier-nak állított ki okleveleket, melyek ugyanazon mű Muret régi recenzióján alapuló kiadását védte – ugyanazt, amelyre 1586-ban is adtak ki korlátozó határozatot –, igaz ugyan, hogy ellátták néhány új jegyzettel, de ezek többsége korábbi, francia vagy külföldi publikációkból származott.

Ezek a példák sejteni engedik, milyen előnyt jelenthetett bizonyos könyvkereskedőknek vagy szerzőknek a kancellária bizalma, néhány befolyásos személyiség pártfogása vagy akár a kancellária figyelmetlensége, ami miatt a károsultak gyakran élénken tiltakoztak. Néha ezek a reagálások – főleg vidéken készített – kalózkiadások képében jelentek meg, amiket a privilegizált könyvkereskedő nemigen mert jelenteni. Időszakonként pedig, és főképp az 1610-es években, megsokszorozódtak a perek. Ilyen eset volt 1616–17-ben az *Astrée*-t illető pereskedés. A híres regény első két kötetét író Honoré d’Urfé, a királyi kamarához tartozó nemes 1607. augusztus 17-én tíz éves privilégiumot kapott, amelyet Du Bray könyvkereskedőnek adott át. Kevéssel a tíz év letelte előtt, mivel d’Urfé időközben megírta a harmadik kötet szövegét, Du Bray-nek sikerült egy újabb privilégiumot kapnia, mely ismét tíz évig védte a mű egészét, s ezt a privilégiumot a biztonság kedvéért azonnal bejegyeztette a parlamentben.

Korábban láttuk, milyen hatalmas sikere volt az *Astrée*-nak. Éppen ezért 1616-ban az első privilégium lejáratára várva, s nem számítva arra, hogy azt esetleg megújítják, Ouyn, roueni könyvkereskedő, aki a többi normandiai kollegájához hasonlóan figyelt az ilyen lehetőségekre, újranyomatta a két első könyvet. Gyaníthatjuk, milyen tiltakozásokat váltott ki ilyen körülmények között az 1616-os privilégium: a Tanács testület példát akart statuálni, s talán örült is, hogy nehéz helyzetbe hozhatja d’Urfét, aki nagyon drágán adta el kéziratait. Úgy döntött tehát, a Requête de l’Hôtel elé viszi az ügyet, mely ezen a területen a legfelsőbb joghatóság volt. Ez a bíróság pedig megerősítette a privilégiumot a harmadik könyvet illetően, de az első kettő kinyomtatásának szabad utat engedett.

Ugyanebben az időben elbuktak a római egyházi könyvek monopóliumának visszaállítására tett kísérletek. A parlament bejegyzett egy privi-

légiumot, amelyet a franciaországi celesztinus barátok előljárójának adományoztak a rend könyveire, de ugyanakkor megtiltotta azt, hogy kérelmezzék ennek meghosszabbítását, és visszavonta a korábban Langelier özvegyének Seneca műveire adott privilégiumát. Ekkoriban szabályos offenzívát indítottak a visszaélésszerű privilégiumok ellen. A Könyvkereskedők Társaságának alapszabálya, amelyet pátenstevéllel adtak ki 1618-ban, emlékeztet 33. cikkelyében az e tárgyban érvényes hagyományos megszorításokra, amelyeket a privilégiumok adományozásakor, legalábbis 1630-ig igencsak figyelembe vettek.

Igy tehát, egészen eddig az időpontig a kancellár, tekintettel a közérdekre – akár azért, mert javított kiadást akart elősegíteni, akár azért, hogy bukásra ítélje egy külföldi kiadás publikálását – néha hajlott arra, hogy különösen előnyös privilégiumokat adományozzon. Néha talán még nyilvánvalóbban kedvezett egyes szívesebben látott vagy ügyesebb kérvényezőnek. De ezek miatt a kivételek miatt nem szabad elfelejtenünk, hogy egészében véve, legalábbis a század első harminc évében arra törekedett, ügyeljen annak a szabálynak a betartására, amely szerint a folytatólagos privilégiumot csak az eredeti szöveg lényeges bővülése esetén lehet kiadni. És, mint ahogy láttuk, míg a kancellária hivatalai megfelelő ok nélkül is eltávolodtak ettől az elvtől, a Parlament vagy a Requête de l'Hôtel mindig felhívta a figyelmet az ilyen esetekre. Az új könyvek többsége tehát köztulajdonná vált a 20. század embere számára hihetetlenül rövid, öt vagy tíz éves időszak végén.

Emiatt tarthatjuk a kor könyvkereskedelmének rendszerét rendkívül szabad rendszernek. És bizonyára nem túlzás ezt a tényt összefüggésbe hozni a könyvkiadás akkori általános fellendülésével. Ez a fejlődés abban az Európában zajlik, ahol a könyvkereskedelem és az intellektuális kapcsolatok még nem ütköznek a nyelvek, a cenzúrák és a háborúk hármas falába. A könyvkereskedelem jövőjére főként a katolikus világban tekintenek optimistán, a kolostori könyvtárak fejlődésének, az egyre több kollégiumnak és a vallásos irodalom megújulásának köszönhetően. Való igaz, a közkézen forgó könyvek és általában a francia nyelvű kiadványok terén a privilégium lejártá egyre inkább a tömeges vidéki újranyomások kezdetét jelenti, de akkora az igény és annyi az ígéretes jövő előtt álló kézirat, hogy egyelőre senki sem gondol arra, hogy panaszkodjék e rendszerre. Annál is inkább, mivel ami a „nagyvállalatokat” – a nemzetközi könyvkereskedelem fő tényezőit – illeti, Párizs jó helyzetben van, és a törvényt a jóakarat, valamint a nagykereskedők közti becsületesség helyet-

tesíti még egy kis ideig, hiszen mindenki megpróbálja elkerülni, hogy kollegáinak készleteiből készítsen kalózkidatást.

Mindezek miatt a katolikus megújulás érája – utolsó állomása annak a fejlődési időszaknak, amit a reneszánsz jelentett – a mi szempontunkból olyan korszaknak tűnik, amikor a hatalom csak mértékletesen szól bele a könyvkiadás rendszerének szabályozásába, tartani kívánja magát a törvénykezéshez és a jogszolgáltatáshoz, és nem vezérelik még alapvetően politikai jellegű elvek.

A hatalom által adott privilégiumok viszont azt bizonyítják, hogy 1630–35-től kezdve a király álláspontja nagymértékben megváltozott.

Erről először is a római hagyományoknak megfelelő egyházi könyvek nyomtatásának kapcsán győződhetünk meg. Ez a mindig kényes kérdés ebben az időben különösen nagy hangsúlyt kapott, mivel VIII. Orbán pápa épp ekkoriban rendelte el e szövegek felülvizsgálatát: ez pedig azt jelenti, hogy számos egyházkerület, amely csak és kizárólag a római liturgiát használta, ismét rákényszerült arra, hogy új kiadásokat készíttessen.

Márpedig Richelieu, akinek a hatalma nemrég erősödött meg, saját maga veszi kézbe a dolgokat: egy 1631. október 31-i engedélyben megszerzi a királytól azt a jogot, hogy ő nevezhesse meg azokat a könyvkereskedőket, akiket megbíznak az egyház új könyveinek kiadásával, és akiknek új, harminc évre szóló különleges privilégiumot adományoznak. Még ugyanabban az esztendőben, november 26-án erre az igen sok előnnyel járó feladatra Claude és Sébastien Chapelet-t, Michel és Jean Sonnius-t, Claude, Sébastien és Gabriel Cramoisy-t, Robert Fouet-t, Antoine Vittré, Charles Morelt, Etienne Richer-t, Eustache Foucault-t, Guillaume Le Bét, valamint a Méjat-, a Buon- és a Varennes-özvegyet jelölték ki. De a megadott privilégiumokért cserébe az így megalakult harmadik *Compagnie des usages* [Egyházi Könyvek Társasága] tagjai vállalkoztak azoknak a missziókhöz szükséges keleti nyelvű műveknek a kinyomtatására, amelyeket a bíboros és Père Joseph rendelt. Richelieu figyelembe vette az 1614-es Egyházi Gyűlés által javasolt programot, melyre minden bizonnyal Sébastien Cramoisy könyvkereskedő hívta fel figyelmét.

Mindamellett, mihelyt a kormányrendelet ismertté vált, újra megalakult az az ellenzék, amely korábban megakadályozta, hogy megvalósítsák az 1614-es tervet. Ugyanakkor harminc könyvkereskedő – a kisemmi-zettek közül a legjelentősebbek – leleplezte az engedélyezett privilégium önkényes és illegális jellegét. Kijelentették, hogy ellenzik végrehajtását és megpecsételését, valamint parlamenti bejegyzését. Egy, az erre az alkalomra kiadott faktumban arra is felhívták a figyelmet, hogy a hús,

Richelieu által kiválasztott kedvezményezett között öt özvegyasszony, öt gyermektelen hatvanéves van, nyolc személy pedig – a három Cramoisy, a három Sonnius és a két Chappelet – összesen csupán három családot képvisel, s három üzletet tart fenn, s ez a pár ember „több, mint ezer családot fog reménytelen helyzetbe juttatni”, ha hagyják, hogy véghez vigyék tervüket.

Erre, az ellenség megosztása végett, a *Compagnie* tagjai bevették ellenfeleik főnökét, a Communauté Cottereau elnökét a társaságba. Egyéb-ként a Titkos Tanács határozatban döntött arról, hogy a pátens leveleket le fogják pecsételni; „csak” a Parlament ellenállását kellett még legyőzni, de 1614-ben is ez futtatta zátonyra az ügyet. Valóban, az Udvar ez alkalommal is ellenségesnek mutatkozott a monopóliummal szemben, és visszautasította a királyi levelek bejegyzését. De a hatalom erősebb volt, mint a régens idejében, és felhívhatta a Tanács figyelmét arra, hogy a *Compagnie* esetleg hamisítási pereket indíthat, és azokat könyörtelenül végig is viheti. Kétségtelenül emiatt történt, hogy amikor 1663-ban, Blaisot könyvkereskedő kiadott egy római breviáriumot – nyilvánvalóan azért, hogy próbára tegye a kiadott privilégium érvényességét –, a parlamenterek elhatározták, hogy engednek a negyvennyolcból, azaz elítélik a hamisítót, és inkább a Richelieu-féle monopólium érvényességét erősítik meg, de kilenc évre csökkentik annak időtartamát.

Így a bíboros hatalmának dacára a *Compagnie* nem aratott teljes győzelmet – olyannyira nem, hogy bizonyára egyéb ígéreteket is kellett tennie a lyoni könyvkereskedőknek, amikkel érdeklődésüket elvonhatta erről az üzletről. Ám annyit meg kell jegyeznünk, úgy látszik, a hatalom ettől kezdve az egyházi könyvek igen fontos területén rendszeresen előnyben részesített néhány családot.

Mindazonáltal érdemes tanulmányozni milyen privilégiumokat adományozott a kancellár, miközben a *Compagnie des usages* [Egyházi Könyvek Társasága] ügye haladt a maga útján.

Már megfigyeltük, hogy 1635–40-től bizonyos művekre liberálisabban kezdik osztogatni a hosszú időre szóló privilégiumot. Ezt természetesen a Séguier környezetébe tartozó irodalmárok befolyásának tulajdoníthatnánk – különösen Conrart-énak és Cureau-énak –, amennyiben e kegy egyetlen kedvezményezettjei olyan írók lennének, mint Corneille vagy Gomberville. De nem ez volt a helyzet. Cramoisy, a Deschampsneufs atya *Anthologia latinarum locutionum*-jának kiadására és terjesztésére húsz évre kapott monopóliumot, és ezen kívül Sirmond-dal együtt éppily kedvező privilégiumot nyert a *Concilia Galliae* újranyomására, míg a híres

Cornelius a Lapide *Commentaire de l'Écriture*-jének kiadására akkoriban rendszeresen kérvényezett privilégiumot általában 6–15 évre állították ki. Végül megjegyezzük, hogy 1635-ben Jean Billaine olyan privilégiumot kapott a bencésrend számára szükséges szertartáskönyvek kiadására, mely valójában monopóliumot biztosított neki a misszáléra, igaz, a kolostori breviáriumra nem.

1635 és 1640 között az általános szabálytól való eltérések száma megsokszorozódik. De különösen ez utóbbi esztendőtol kezdve válik nyilvánvalóvá a kancellária álláspontjának megváltozása. 1641-ben például Séguier, felújítva azt a politikát, mely úgy tűnik, közel ötven éve szakadt meg, a *Compagnie du Navire* nevében eljáró Sébastien Cramoisy-nek kizárólagos privilégiumot juttat a főbb egyházatyák közül öt, Szent Ágoston, Szent Bernát, Szent Ambróziusz, Szent Gergely és Szent Jeromos műveinek kiadására. Privilégiumot ad Gervais Alliotnak egy Franciaországban és külföldön már régóta ismert könyvre, Marchant *Hortus Pastorum*ára; Billainnek pedig meghosszabbítja a bencésrendi szertartáskönyvek privilégiumát. Hasonlóképpen húsz évre biztosítja Pierre Blaise – Thomas Blaise könyvkereskedő fia, Séguier könyvtárosa – részére Ribadeneyra *Fleurs des Saints*-jét; Sébastien Huré részére Luis de Granada műveit; Pierre Roccollet-nek a párizsiaknak szóló egyházi könyvet, melynek ígért alcíme a „Laikusok breviárium”; Jostnak Guybert sikeres *Médecin charitable*-ját és Saint Charles Borromée műveit; Michel Solynak pedig Daniel Sennert műveit – nem számítva egyéb kisebb kedvezményeket, amelyeket La Péreire-nek Chastellainnek, Chaudiere-nek vagy Guédoisnak adott.

Márpedig a fenti szövegek már köztulajdonba tartoztak, vagy éppen útban voltak afelé, és a korszak nagy könyvsikereinek számítottak. Képzhetjük, milyen lelkesedéssel fogadta a könyves világ a kancellária eme pálfordulását. Ennek még hosszú története van, amivel a későbbiekben foglalkozni fogunk.

1630-ban és 1643-ban Richelieu s méginkább Séguier belefognak tehát, hogy kiterjesszék a privilégiumok rendszerének alkalmazási területét. Ezt a tényt eddigi ismereteinkhez kell kapcsolnunk: 1630-tól és főleg 1635-től a hagyományos kereskedelmi körök kezdtek szétesni, és a harmincéves háború miatt krízisbe került könyvkiadást az általános gazdasági helyzet még inkább fenyegette. Ilyen körülmények között megérthetjük, miért támogatta a hatalom a nagy párizsi könyvkiadókat, akiket jobban ismert, s akikben jobban bízott.

Fordította: Héjjas Eszter

Könyvkészítés a 16. században

Felszerelés és emberszükséglet

Könyvsajtók és betűk

A 16. századi Franciaország bármely időszakát vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy az ekkor működő tipográfiai műhelyek száma alig ismert. A fennmaradt, ám a kiadást fel nem tüntető kiadványok segítségével meglehetősen nehezen, jóformán a sötétben tapogatózva juthatunk el Párizsig – azaz az ilyen szempontból legjobban tanulmányozható városig –, ahol 1501-ben húszegynéhány állandó nyomda működött, és számuk a század közepére mintegy 40-re nőtt, s ennél még többre tehető a könyvsajtók száma, amely bármiféle nyomdában megtalálható volt. A halálozást követően felvett inventáriumok alapján a közjegyzői leltárak bepillantást nyújthatnak egy-egy akkoriban működő, sajtókkal felszerelt nyomda állományába, s ezek alapján hozzávetőlegesen meghatározhatjuk azok viszonylagos értékét.

Ezen adatok szerint a párizsi Didier Maheu-nál és Jean Janot-nál a 16. század első negyedéből három sajtót tartunk számon, két másikat Lyonban Pierre de Saint-Lucie-nél – éppen 1551-ből, lefoglalásuk idejéből – és még kettőt a párizsi Jean Savetier-nél 1564-ben, illetve 1605-ben a limoges-i Jean Barbou-nál. Ezek az adatok az egész század folyamán eléggé jellemzőek. Természetesen voltak bizonyos műhelyek, amelyek jobb felszereltséggel bírtak: a liturgikus művek kiadói, például a flamand Wolfgang Hopyl – aki már a 15. századtól Párizsban foglalta el székhelyét – 1522-ben nem kevesebb, mint öt sajtó felett rendelkezett. Ám 1537-ben, amikor az egyetemen kirobbant a főváros hivatásos könyvkereskedői testülete és a papírárusok közötti konfliktus, Kerver illetve Chevallon özvegyei 4–5 sajtó számára szükséges papírmennyiséget rendelnek. 1538-ban Chevallon állandó korrektora maga idézi fel azt az időt, amikor az asszony férjének, Claude Chevallonnak a műhelyében hat sajtó dolgozott naponta (*sex praelis dietim sudantibus*).

Leszögezhetjük tehát, hogy az 1571-es sztrájk következményei nyomdánként akár 30–40 legényt is érintettek. Továbbra is kérdéses azonban az egy nyomdán belüli termékek számának ingadozása, azok

felosztása, valamint a sajtók bérbeadásának szokása, amire a kis mesterek körében számos példa található, s amely árulkodik az eszközök, a személyzet és a műhelyek szervezettségének nagy variációs lehetőségeiről.

Amennyiben abból indulunk ki, hogy a nyomda által beszerzett kélek és eszközök nem jelentenek komoly beruházást – a század közepén átlagosan 20–30 *tournois-i livres-t* –, a nyomdászoknak aligha lehet érdekük nagy mennyiségben felvásárolni azokat, hacsak nem áll nagy mennyiségű betűkészlet a rendelkezésükre. Jóval fontosabb tehát a kiadási költség kérdése. Hogy a korszaknál maradjunk, az ekkor legismertebb regénytestnek, Cicero művének 60 000 betűs szedését Jacques Regnault öntőmunkás 1543-ban 18 livres 12 *tournois-i sol*-ért adta el. A Garamont által két kisebb, összességében 80000 betűs *petit* antikva sorozatért – az egyik álló, a másik kurzív – Gaultier 1556-ban 132 *tournois-i livre-t* (*tournois-i fontot*) kér, mely négyszerese egy sajtó árának. Ilyen feltételek mellett a nyomdászok többsége beéri korlátozott számú és eltérő kopásállóságú betűtípus-választékkal. Jean Savetier 1566-os vagyonszármazékaiból tudjuk, hogy egy hozzá hasonló kis mesternek alig 1000 font súlyú betűkészlete volt, amely antikva, kurzív és görög betűkészletre oszlott. Jóllehet ezek becsült összértéke mintegy 178 *tournois-i livre* értéket képviselt, ami négyszeresét teszi ki két sajtója árának, miközben betűkészlete erősen hiányos volt. Egyetlen új típussal, egy kicsi, 33000 betűssel rendelkezett, amelyet kb. 24 *tournois-i livre-re* tartottak, és ez 104 fontot nyomott. De vajon mit jelentenek ezek a súlyok és mennyiségek egy könyv előállításában? 1000 betű esetén a 3–4 font, Regnault Cicero-ja 200 vagy még egy kicsit több *livre*-rel egyenlő, mely körülbelül másfél ív nyomtatását teszi lehetővé, ha 6 levél van egy ívben. A *petit* antikva könnyebb, súlya ezer betűnként két-három font között van. A Gaultier által eladott két fontnyi betűnek mindegyike megközelítően egy-egy ívet tölthet be (ha 16 oldal=lap van egy oktávban); Savetier kis kurzívja pedig csak egy fél ívre elegendő. A viszonylag szerény teljesítményekkel vannak tehát összefüggésben a meglehetősen költséges vételárak.

A díszes nagybetűk és a fába vagy rézbe metszett vignetták a betűkészlet szükségszerű tartozékai. Ezek szintén meglehetősen drágák, igaz, hogy hosszú ideig lehet őket használni, még akkor is, ha már igen kopottak. Egy 1523-as inventárium szerint 34 fametszetnek 92 párizsi *livre* értéket tulajdonítottak, majd húszegynéhány évvel később a legkisebb min-dössze 2 *tournois-i solt*, még a nagyobbak a 15 *solt* is elérték.

Ezekhez az alapkellékekhez még egy egész sor egyéb fontos eszköz is járul, amelyre a szedés és a nyomtatás során szükség van: szedőszekré-

nyek, hajók, szedőkeretek, deszkák és padok, festékgolyók, pergamen, cordes, nem is számítva a fűtésre felhasznált fát és a gyertyát.

Költségek: papír, nyomdafesték és munkaerő

E felszerelés működéséhez elengedhetetlen a bőséges, vagy ha szűkre szabott is, ám folyamatos papírellátás. Ez utóbbit – formájától, minőségétől és származásától függően – igen változatos áron lehetett beszerezni – ugyanabban az időszakban rizsmánként (500 ív) 10–25 tournois-i sol között mozgott az ára. Egy teljes műszakban, folyamatosan dolgozó könyvsajtó körülbelül három rizsma papírt emészt fel naponta, ami megközelítőleg egyharmada vagy fele egy papírmalom napi termelésének.

Kerver és Chevallon özvegyeinek 1537-es leírásából tudjuk például, hogy a kettejük irányítása alatt működő kilenc sajtó számára „naponta 25–30 rizsma papír szükségeltetik,” és elengedhetetlen, hogy „a maguk és nyomdájuk igényeinek, szükségleteinek megfelelő” papírkészlettel rendelkezzenek, valamint azt is, hogy „a hosszúság, a szélesség és a vastagság tekintetében különféle papírt rendelhessenek, attól függően, hogy milyen típusú kötetet kívánnak nyomtattatni.” Godard és Merlin könyvkereskedők – akik számos párizsi nyomdászt láttak el munkával, s akiknek 14–15 könyvsajtójához minden héten majd kétszáz rizsma papírra volt szükségük – jegyezték föl, hogy „miskönyv nyomására a 18–20 font közötti (ez a rizsma súlya) papír a megfelelő, breviáriumnak a 10–11 font közötti... és így tovább hasonlóan a többi műnél... Egy nagyszabású munka – mint pl. *le cours de Décret* – befejezéséhez” szükséges, hogy a malmokból „10–12000 rizsma nemes papírt hozzanak.”

Néhány nyomdász önmaga készítette saját festékét, és még az 1524–1554-es években is találunk közöttük olyan neveket, mint pl. Guillaume de Launay-ét, a párizsi Noël Guytonét vagy a lyoni Jean Odet-t, akik hivatalos „nyomdai festékkészítők” voltak.

Plantin számláiból kitűnik, annak ellenére, hogy a század második felében a festék ára meglehetősen magas volt, az 1556-os összes költségének csak az 1,3%-át tette ki. A fennmaradt sok-sok különféle nyomdai szerződésnek hála, elég biztosan tudjuk a franciaországi munkaerő árát. Ez sajtónként naponta változhat ugyan, de a munka jellegétől függően a 30–60 tourneos-i solt tett ki. Ez valamivel kevesebb volt a papírvásárlásra fordított költségek felénél.

A nyomdász beruházásai

A franciaországi cégek gazdasági levéltárainak hiánya miatt részletekbe menően nem tudjuk megvizsgálni mindazokat a feltételeket, amelyek a könyv előállítása szempontjából – a kezdetétől a végéig – fontosak. De a közjegyzők előtt megkötött szerződések – még ha csak igen ritkán képviselik is a kiadás anyagi megjelenésére vonatkozó megállapodások összességét –, jelentősek az alkalmazott módszerek tekintetében, és rávilágítanak az előállítás és a pénzügyi folyamat jellemző szempontjaira. A nyomdász mestereknek mint szerződő feleknek három fő típusát különböztethetjük meg, szerepük attól függően változhat, hogy részt vállal-e vagy sem a beruházási költségekben és az eladásban.

A nyomdász mint kiadó (vagy a nyomdász mint könyvkereskedő). – Az a könyvnyomtató, aki rendelkezik megfelelő anyagi javakkal, elhatározhatja, hogy egy kiadás minden költségét viseli, megszervezi a könyv értékesítését, és így övé a teljes nyereség. Általában ő választja ki a kiadandó művet, vagy saját maga szerkesztve a szöveget vagy megszerezve azt korábbi tulajdonosától (szerző) egy bizonyos összeg lefizetése és bizonyos számú példány átengedése fejében. Ezután tetszése szeit dönt a nyomtatás körülményeiről. Az átengedett szerzői példányok üzleti kockázatának minimalizálását tezik lehetővé, egyúttal saját eladási szabadságát is biztosítva: megelőlegezi az összes költséget a szerző (szöveg tulajdonosa) azonígéréte ellenében, hogy egy vagy néhány száz példányt megvásárol: átalány áron vagy a kinyomtatott ívek szerinti, egy és három és fél dénár közötti ívenkénti egyedi áron. A kiadó elméletileg teljesen szabadon dönthet a példányszámról, és a fennmaradó példányokat saját hasznára adhatja el.

A nyomdász mint üzlettárs. – Ha a nyomdásznak nincs elegendő pénze a kiadói vállalkozáshoz, gyakran üzlettársi kapcsolatba kerülhet egy vagy több kollégájával, akár egyetlen kiadvány munkálatainak idejére, akár hosszabb távra is. A partnerek közösen végzik az előállítást és közösen viselik a papír beszerzési költségeit, mégpedig oly módon, hogy a kiadott mű típusától függően 14–20 tournois-i solt számítottak minden kinyomtatott rizsmányi papír után. Az eladásból származó profit mértékéből természetesen minden fél a vállalt tét arányában részesült, hiszen a példányszám pontosan meg volt határozva. A szerződés nemcsak a munka kezdésének pontos dátumát, de a teljes munkafolyamat és az elosztás

összes körülményét tartalmazta. Mindemellett szabályozta az érdekelt felek között esetlegesen felmerülő lehetséges jogvita rendezésére vonatkozó tudnivalókat is.

A „bérnyomdász”. – Egy 16. századi nyomdász azonban nem minden esetben tudta vállalni – még részben sem – a kiadói szerepkört. A közjegyzői okiratok tanúsága szerint az esetek többségében csupán fizetett szakember volt, nem részesült az eladásból befolyt összegekből. A tőkét biztosító partner – akinek a bérnyomdász a megbízottja – kizárólagosan saját érdekei szerint cselekszik, így például az egyházi méltóságok a káptalan vagy az egyházmegye szempontjait kívánják érvényesíteni, a vagyonos könyvkereskedők, illetve nyomdászcsoporthoz pedig igyekeznek minden fillért fel- és elszámoltatni, a papír- és a munkaerő-költséget, de még a papír elszállításából fakadó költségeket is. (Erről a nagy tekintélyű és gazdag kereskedőtől való függésről szól például a mesternyomdászok 1572-es „*Védőbeszéd a nyomdászok megújításáért*” [*Plaidoyer pour la réformation de l'imprimerie*] című kiáltványa.) Ezeknek a befolyásos személyeknek volt ugyanis egyedül lehetőségük arra, hogy hatalmas összeget, mint például tízezer denárt, sőt nemegyszer hússzezer livre összeget igénylő, „nagy és igen munkaigényes munkákat” adhassanak ki. A nyomdász számára a haszonszerzés egyedüli módjául az kínálkozott, hogy egy bizonyos példányszámú nyomtatványt visszatartott, s ezekről azt állította, hogy „tökéletlenek, hibás kötésűek.” De semmiképpen nem nyomhatott többet sem a maga, sem más vásárló számára, erre kizárólag a tőkét biztosító akaratából kerülhetett sor, sőt csakis ez utóbbi beleegyezésével lehetett újabb kiadáshoz fogni. A nyomdásznak a munka megkezdése előtt néhány nappal kellett megkapnia a szükséges teljes papírmennyiséget, vagy pedig biztosítani kellett számára a folyamatos papírutánpótlást. A tőkét biztosító fél a fizetések csökkentésével is haszonhoz tudott jutni, melyet vagy hetente vagy naponta fizetett, de csak olyan ütemben, ahogy a munkával haladtak. A gyakorlat azt mutatja, hogy Toulouse-ban például a fizetés a kinyomott rizsmák tarifája alapján történt. Általában egyébként naponként fizettek, mégpedig egy előzőleg megállapított munkaritmus szerint. A fővárosban a fekete nyomásért 30–40 tournois-i sol között mozgott, a piros és a fekete nyomásért pedig a betűtípustól, a szedéstől, a munkavégzés ütemétől és a érdekelt személyétől függően 30–60 tournois-i solt fizettek. A teljesítés befejezésének megszabása helyett inkább a munka-kezdés időpontját határozták meg. De a munka kezdetétől a nyomdász „hétköznaponként szakadatlanul dolgozik a munka befejezésig, azaz mindaddig, amíg a teljes mennyiség kinyomtatását el nem végzi.”

Vajon milyen mennyiségek lehettek jellemzőek a korban? Erre sokféle válasz adható. A könyveket illetően 300–2250-es példányszámról beszélhetünk, igaz, e felső határt csak azok a művek érik el, amelyeknek terjesztése széles körben biztosított volt. Valójában az átlag-példányszám 600, illetve 1250 között mozgott. Amint látni fogjuk, ez a mennyiség felelt meg legjobban a napi munka ritmusának.

A könyvön feltüntetett postai cím általában azé az eladóé, akinél a kiadványt meg lehet vásárolni. A nyomdász–kiadó ugyanis úgy szervezheti meg könyvei terjesztését, hogy egy fizetett könyvárussal adatja el a kiadványait, amelyekbe azonban belenyomják – vagy még inkább – pusztán a kolofonban tüntetik föl (de nem hagyják ki) az előállító nevét. Az olyan megfogalmazású formulák, mint a megjelent valaki „számára,” „valakinél” vagy „valaki költségén” egyértelműen bizonyítják egy könyvkereskedő vagy egy csendestárs közreműködését. Jóval bizonytalanabbak lehetünk olyan esetekben, amikor hiányoznak ilyen kitételek, mint például kiadatott „valaki által,” „nyomtatott valaki segítségével” vagy „X, Y nyomdájából származik”. Ezeket a kifejezéseket ugyanis szinte állandóan használták a nyomdászok, sőt a könyvkereskedők is vagy a tőkéstársak. Emiatt szükséges tehát folytatni az ilyesféle jelzésekkel kapcsolatos körülményeknek, anyagoknak és azon személyeknek további vizsgálatát, akik ezeket a jelzéseket alkalmazták. A kiadói nyomdászjelvény a 16. század folyamán jelenik meg mint az eladó tulajdonát képviselő, nagy fontosságú reklám s a nagy példányszámú kiadások márkajegye. Ha azonos művön vagy egy kiadás különböző példányán két kézjegy vagy két cím jelenik meg, az valószínűleg azt jelzi, hogy a feltüntetett felek valamilyen módon megosztották a csendestársi kapcsolatból és az eladásból származó jövedelmet.

A címlap-keretnek a kézjegyhez hasonló kereskedelmi funkciója lehet. Részai a változatos formákhoz alkalmazkodnak, néha pedig éppen az a feladatuk, hogy az azonos kiadónál megjelent sorozatok közötti különbséget hangsúlyozzák. Az örökösök és az utódok a jelvényt és a keretet nemegyszer módosíthatják. Ritkán még az is előfordulhat, hogy egy kevésbé aggályoskodó, konkurens fél habozás nélkül felhasználja a másikat.

A gyártás

Hogy a következőkben világosan megértsük, miről is van szó, ne feledjük, hogy a nyomtatott könyv nem különálló lapokból, hanem ívek-ből áll, melyek bizonyos számú oldalt tartalmaznak, és amelyet füzet formájúra hajtogatnak. Minden füzet [ívfüzet] első oldalán (vagy az első lap rectóján) szerepel az a betűjel, amely megmutatja az ívek betűrend szerinti összeszedésének módját. A következő lapok rectóján szereplő szám – mely a betű mögött áll – a hajtogatásra utal: pl. az A4 az A3 után, az A3 az A2 és az A2 az A-val jelölt levelek után áll. Ily módon – pontos hajtogatás esetén – elég, ha csak a füzet első felét képező lapok rectóit jelölik meg [szignatura]. A 16. századi francia nyomdászok e jelölésre a bevett szokás szerint a latin ábécé 23 betűjét (a J, a V és a W kivételével), az egyszerű nagy és kisbetűket használják, s ezeket szükség esetén kombinálják egymással, megduplázzák, megháromszorozzák stb. (A, Aa, AA, Aaa vagy AAA...). Ezekhez még egyéb speciális nyomdai jeleket is hozzáragaszthatnak, elsősorban a bevezetések esetén (mint pl. *, & vagy a tildével ellátott magánhangzókat). Sorszámozásra rendszerint római számokat használnak (i vagy j, ii vagy ij, iii vagy iij, iv stb.). A levelek összerendezésének segítésére pedig minden ívfüzet utolsó oldalát *országóval* zárják, mely egyben a következő ívfüzet első szava is.

A kópia, a nyomdai kézirat

Egy könyv fizikai élete a kézirattal kezdődik. Azzal a szöveggel, amelyet a nyomdásznak átadnak, és amely az exemplar, prototípus és eredeti fogalmazvány nevet is viseli. A nyomdászat történetének korai szakaszából fennmaradt néhány kézirat, amelyeket olyan híres nyomdákban használtak, mint a római Sweynheim és Pannartz, az utrechti Ketelaer és De Lempt, a Caxton vagy Wynkin de Worde Westminsterben, az Aldus Velencében, a Frobenius Baselben vagy a Plantin Antwerpenben. Ezek a példányok könnyedén felismerhetők a rajtuk lévő nagy foltokról, a sok-sok ujjnyomról, a kefélenyomatok jellegzetességeiről, de leginkább a munkafelelősnek a vázlatokon hagyott korrektúra- és egyéb jeleiről. Ezek közül néhány – mint például a sorok számát vagy a lapszéli számokat mutató apró vonalak, melyek az oldalak felosztását jelölik –, a műhelyben végzett, előzetes számítások jele, s azt jelzi, hogy a könyv megjelenési formája és a választott betűtípus alapján a nyomtatott szöveg mekkora

helyet foglal majd el a papíron. Ez az előzetes kalkuláció teszi lehetővé a nyomdász–kiadó számára azt is, hogy meghatározza a példányonkénti papírmennyiséget. Ha a kézirat szedését megosztották, az előzetes kalkuláció legalább ilyen nélkülözhetetlenné vált. Ha a kézirat átment a szedők kezén, számos – az előzőekhez hasonló – jel, jelzés jelenik meg rajta, szövegalahúzások, az oldalak felosztására utaló lapszéli számok mutatják az elvégzett munka folyamatát. Ez a nyomdászat kezdetéig visszanyúló jelzésrendszer egészen a 18. századig érvényben maradt.

Azokban az időkben, amikor a tudósok megkísérelték újra megtalálni az antik bölcsesség forrását, a prédikátorok az isteni ígét terjeszteni, a teoretikusok és a művészek megfogalmazni saját gondolataikat, a kéziratok nagyon változatos formát ölthettek. Éppúgy lehettek régiek vagy modernek, lehettek új alkotások vagy számíthatott annak valamely előző kiadás, lehetett sajátkezű kézirat, de egy hivatásos íródeák által átírt szöveg is. A Francia Nemzeti Könyvtár őrzi azt a Robert Estienne műhelyében használt kéziratot, amelynek megvan ugyan a saját sorsa, mégis eléggé jellemző e korszakra. Guillaume Budé életének utolsó éveiben számos, saját kezűleg írt magvas hozzáfűzést, kügazítást tett az 1529-ben, Jodocus Badius által kiadott *Commentarii linguae graecae* című mű saját tulajdonában lévő példányában. Halálát követően még három évig dolgoztak e munkán Estienne műhelyében, hogy egy új, „több mint egyharmadával bővített” kiadást adjanak ki, melyet 1548-ban fejeztek be. A nyomdász nagy odafigyeléssel gondolta a kéziratot, amit feltehetően tiszteletet parancsoló, óvatosan kezelt relikviaként tartott számon, melyet egyébként vissza kellett szolgáltatnia az író örököseinek. A szedő is otthagya a szokásos jelzéseit a papíron, ám fekete tintás jelzéseit igen finoman helyezte el, mindvégig tiszteletben tartva Budé kézírását. A nyomdákban esetenként más és más, de rendszeresen előforduló történetek voltak ezek.

Amennyiben a kézirat nem került vissza birtokosához vagy jogos tulajdonosához, mint ebben az esetben, úgy tűnik, hogy általában a kéziratra felhasználása után nem fordítottak több figyelmet, s csak ritkán őrizték meg. Tudunk egyes esetekről, amikor szétszedték a kéziratot, hogy több szedő egyszerre dolgozhasson vele. De a 16. századi szerzőknek láthatóan az volt a szokásuk, hogy eleve félbehajtott, három–négy íves füzet formában alkották meg kiadásra szánt kézírataikat. A francia irodalom első bibliográfusa, François de La Croix du Maine izgatottan meséli el, hogyan nyomtathatta ki 1585-ben saját *Bibliothèque* című munkáját: kötelezték minden nap 12, saját kezével írott oldal átadására a tipográfusnak, ahol minden oldal negyvennél több sort tartalmazott, formája pedig

a három íves füzetnek felelt meg (tehát a szöveget részletekben kellett leadnia). Az autográf kéziratok azonban igen nehezen olvashatók. Ez ad magyarázatot arra, hogy a nyomdászok gyakran maguk hívták fel a figyelmet a könyvükben előforduló *errata*kra [tévedésekre]. A tudós Pierre Vidoue, aki 1530-ban kinyomtatta Etienne Laigue lovagnak az ókori Pliniusról írott *Commentaires* című munkáját, így ír: „egy hiúz éleslátására lenne szükségünk, hogy ne vakuljunk meg a szerző kezétől származó, szaggatott és nehézkes írású kézirattól.” Tudjuk – fűzi hozzá –, hogy a több ízben kiadott művek is tele vannak hibákkal, hát akkor hogyan lenne hiba az eddig még kiadatlanban? Michel de Vascosan, akire amiens-i honfitársa, Adrien de Lamet esperes 1547-ben rábízta a Zsoltárokról írott, *Paraphrase* című munkáját, maga is felhívja a figyelmet a szövegben fellelhető saját hibáira, mely szerint „propter manuscripti exemplaris difficultatem.” Hasonló panasszal találkozunk az 1554-ben, La Porte özvegyénél, Jean Maugin, alias az Anjou-i gondozásában megjelentetett *Nouveau Tristan de Leonnois* [*Leonnois Új Trisztánja*] című kiadványban, „elég rosszul írt a kézirat, és a mi Angevinünk távolléte (egyébként a regény megújítója) okozta mindezeket a hibákat.”

Kétségtelen, hogy a hivatásos másolóval készítettett kézirat a nyomdának sokkal olvashatóbb, áttekinthetőbb szöveget biztosít, és nagyobb lesz az esélye, hogy a szöveg kevésbé károsodik és a részletek béli különbségek sem vesznek el. Természetesen ez nincs mindig így, különösen ha figyelembe vesszük, hogy éppen ez az időszak az, amikor a francia nyelv teoretikusai a helyesírás megreformálását javasolják. 1578-ban Du Bartas ezt sérelmezi: „ellene voltam, hogy a különböző írókkal sebtében átíratassam e könyvet [a *La Sepmaine*-t], hiszen mindegyikük ragaszkodott volna a saját helyesírásához, s az történt volna, hogy a kéziratból dolgozó nyomdász ugyanazt a szót hol régiesen, hol az új divatnak megfelelően írta volna, nemegyszer pedig valami tökéletesen elferdített ortográfiát lett volna kénytelen alkalmazni.”

A különösen fontos jelentőségű szövegek esetében a kiadás felelőse egy percig sem habozik, hogy saját forrásból finanszírozza az átírás költségeit. 1543-ban a Palmerin *Primaleon*jának fordítását finanszírozó három könyvkereskedő, akiknek Nicolas de Herberay adta át a szöveget három ívnyi füzetekben, „saját költségükön íratták át és tisztáztatták le annyi példányban, amennyire a korrektúrához és a nyomtatáshoz szükség volt.” A nyomdász-könyvárus vagy a könyvkereskedő a szöveg megszerkesztését általában egy független, és külön fizetett közreadóra, például egy tudósra bízta. 1549-ben így Robert Estienne az orvosi fakultáson tanárként

dolgozó Charles testvérének földterületet és mintegy „ölnyi tölgyfát” fizetett jutalomképpen „mindazért a sok lelki kínért, fáradságért, pénz- és munkaráfordításért, melyet az antik Plinius példányainak összeolvasása során elszenvedett.” Példaértékű az az 1541-es szerződés is, amely Szervét Mihály és a Lyoni Könyvtárosok Társulata között jött létre: Szervét kötelezi magát, hogy Gaspard Trechsel műhelyében a Biblia hat kötetre tervezett, folio méretű kritikai kiadását elkészítse. Feladata, hogy „kijavítsa a Bibliához készült általános glosszákat – itt egy 9. századi glosszáról van szó –, azaz javítsa ki a helyesírási hibákat, az ékezetezést, a központosítást, és a kettőshangzókat [diftongusokat], állítsa vissza az eredeti görög vagy héber betűs részleteket, amelyeket átírtak latin betűsre, jelölje meg az Ótestamentum azon helyeit, ahová Szent Ágoston, illetve az Újtestamentum azon részeit, ahová Erasmus annotációit kell majd beilleszteni... Át kellett vennie a Robert Estienne-féle Bibliából annak lapszéli bejegyzéseit, és átírni őket a margináliákba... El kellett készítenie a hat kötet tárgymutatóját..., továbbá köteles volt két-három sajtót folyamatosan ellátni munkával, „anélkül, hogy a munkát a vége előtt megszakítaná. Mindezt 400 tournois-i livre jár neki, melynek nagyobbik részét csak akkor kapja meg, „amikor egy-egy kötetet teljesen kijavítva visszaad.” Szervétnak természetesen többféle kézirat és kiadás is a rendelkezésére állt, melyek alapján összevetette és javította a fejezeteket. Öt éven keresztül dolgozott a hatalmas gyűjteményen, az aprólékosság és a magasztosság e különlegesen fenséges munkáján, amíg az végül – a táblaképeket is beleértve –, igen nagy formátumban, 7 kötetben megjelent.

A liturgikus könyvek többségének esetében a nyomdai kézirat tartalmazza a javításokat, a kiigazításokat vagy a korábbi kiadások adaptációját. A nyomdász gyakran megpróbál a mintához hasonló formátumot, betűtípust választani, sőt néha a sorok számában és a margó nagyságában is követi az előzményt. A papírfogyasztás felbecslése és a munka szétosztása szempontjából egyaránt szerencsés, ha rendelkezésre áll egy ilyen etalon.

A kézirat hitelesítése, javítása és a szöveg felosztása után kezdődik az igazi munka, a könyv előállítás, amelynek két fő mozzanata van: a szedés és a nyomtatás.

A 16. századi tipográfiai műhelyt megörökítő grafikusok metszetei azt mutatják, hogy a két művelethez szükséges eszközöket és anyagokat ugyanabban a helyiségben tárolták. A betűket és az oldalakat összeállító szedők és a levonatokat készítő nyomdászok között elengedhetetlen az állandó, megszakítatlan kapcsolat. A szedés számára fenntartott részen helyezték el a betűket őrző szedőszekrényeket, a lapokat körbefogó szedőkereteket s a formákat tartó deszkákat és padokat. A sajtókat – a hozzájuk tartozó kellékekkel – és a még üres, valamint a nyomtatott papír elhelyezésére szolgáló padokat a központi, azaz a nyomda legforgalmasabb helyén állították fel.

A szedő ülve dolgozott egy bakon álló, ferdén elhelyezett doboz-szerűség, a szedőszekrény előtt, amelynek kicsiny rekeszeiben voltak a betűk: a nagybetűk a felső szinten, a kisbetűk, az írásjelek, az űrkitöltők illetve a szóközök, a nyomdai négyzetek vagyis a kvirtek és kvadrátok pedig a doboz alsó felében. A kiszedendő kéziratot felül, egy kéziratartóra (visorium) helyezték. A szedő a bal kezébe fogta a kiszedendő vagy a kiigazítandó sor hosszúságának megfelelő szélességűre kizárt szedővasat, más néven sorjázót, amelybe balról jobbra haladva egyenként helyezte bele a különböző rekeszecskékből kivett betűket és jeleket. A szedő szemszögéből minden betű fejjel lefelé, fordított helyzetben állt (mintha a szöveg fordított helyzetben, tükörben lenne látható). A szavak közé térközöket, vagyis spáciumokat tett nagy gondnal, s ügyelt arra, hogy a kizárt sor végére vagy egy szó vagy valamely központoszási jel vagy kötőjel kerüljön. Rövidítések és ligatúrák segítségével szükség esetén változtathatta a szavak hosszát. Amikor a sor végére ért, újraolvasta a kiszedett szöveget, szükség esetén kijavította, majd a szedővasat (sorjázót) a szedőszekrényre helyezte. Mutató- és hüvelykujjai között tartotta a szedőléniát, amelynek segítségével megigazította a sort, és az ún. hajó belső felületére helyezte. (A szedéshajó egyébként egy–egy oldal befogadására alkalmas fatálca.) A szedő ezt a műveletet addig ismételi alulról fölfelé, amíg a szedéshajó be nem telik. (Természetesen a sorok között is alkalmazhat ún. térszöket, más néven durchschussokat vagy reglettákat, hogy több fehér rész maradjon közöttük. [A nagyobb nyomtatás nélküli felületet az ún. űrkitöltőkkel vagy stégekkal töltötte ki.]) Ezután a nyomdai kéziratot pontosan meg kellett jelölnie azt a helyet, ahol befejezte az oldalt. Aláhúzta az utolsóként kiszedett szavakat, s a margóra egy kettős számjelet tett, ezzel jelezve, hogy mely oldal következik a könyvkészítés folyamatában. Így például a

601/9DD jel azt mutatja, hogy a következő kiszedendő oldal a 601-es számot fogja viselni, mely a DD jelzetű ívfűzet 9. oldala lesz. Ezek a hivatkozások, melyek a kézirat és a nyomtatandó oldal közötti összefüggésekre utalnak, megkönnyítik a korrektor dolgát, amikor a szöveg valamely hibás részét keresi vagy ellenőrzi a szedés helyes sorrendjét. E jelek segítik az oldalak elhelyezését a formákban a „kilövéskor” is. A kiszedett oldalt ezután – ha van rá hely – szalagcímmel, lapszámmal, szignatúrával és őrszóval látják el. Amikor a hajóban lévő oldal teljesen kész, a szedő a formát zsineggel körülköti [ez a formába zárás], ráhelyezi egy [a formába zárt szedések alkalmával] már használt levelekből álló papírlapra, vagyis formadeszkára, elviszi a közelben álló padhoz vagy az egykor márványlappal borított tördelőasztalhoz, melyen letéve várakoznak a már elkészült lapok.

A kilövés – Amikor elegendő kész lap állt már rendelkezésre a nyomtatáshoz, a nyomdászmester hozzáfogott a végleges, vagyis a márványlapú tördelőasztalon való összeállításukhoz. Meg kell jegyeznünk, hogy a nyomdász az oldalakat nem a számozás sorrendje szerint rendezte, hanem oly módon, hogy a nyomás és a hajtogatás után következzenek helyes sorrendben. Amikor készen állt egy ív mindkét oldalára szánt összes oldal, a szedő az ív két oldalának megfelelő, két csoportra osztotta őket, és az ív későbbi hajtogatásának megfelelően rendezte el az egyes oldalakat. Azután az így elhelyezett, az ív egy-egy oldalához tartozó csoportot egy fából vagy vasból készült, téglalap alakú szedőkeretbe fogták be, összezsavarozták és egy középső résszel erősítették meg, majd az oldalak és a keret között üresen maradt részeket fából készült vonalzókkal, úgynevezett úrköltőkkel vagy stégekkal egészítették ki. Ezek adják majd a margót. Miután gondosan kikötötték a zsineget, véglegesen összeszorították a csavarokat. A két szedőkeretben tehát az így összeszorított oldalak együttese olyan szedőformát képez, amelyet minden kockázat nélkül forgatni és szállítani is lehet. A szedőformában lévő első oldalt vagy az első lap rectóját külső- vagy szépnymatnak nevezik, mert ezek tartalmazzák azokat az oldalakat, amelyek a nyomás és a hajtogatás után az ívfűzet külső oldalára kerülnek. A 2–3. oldalt tartalmazó szedőforma a belső- vagy ellennyomat nevet viseli. A két szedőformába kerülő oldalaknak nagyon pontosan kellett egymáshoz igazodniuk, hogy nyomás után rectójuk és verzójuk minden sora, sorról sorra egymást fedje, azaz a szedéstükör azonos legyen.

A formátum – E két forma belső oldalának elhelyezése a bibliográfiai formátum, azaz az elhelyezendő oldalak száma és a hajtogatás módja szerint változhat. A kézi papírgyártás korában a méretet folió/ívrét, negyed-

rét, nyolcadrét, tizenkettedrét, tizenhatodrést stb. szakkifejezéssel jelzik, attól függően, hányszor hajtogatták össze az ívet (röviden: 2°, 4°, 8°, 12°, 16°).

A szedés rendje – Egy új könyv előállítása általában a főszöveg szedésével és nyomtatásával kezdődik, a prelimináriák, a cím, az ajánlás és az előszó nyomása csak ezután, a végén következik, a befejező részekkel, a táblázatokkal, az indexekkel és ha kell, a hibaigazítókkal együtt. Ennek a sorrendiségnek a gazdaságosság szempontjából van meg a magyarázata, hiszen ez teszi lehetővé, hogy egész íveket nyomtassanak – és csak később vágják fel őket –, míg a különálló szövegrészek igen gyakran csak az ív töredékét töltik ki. Újabb kiadások esetén természetesen ez változhat, hiszen a nyomdai ívek számát előre pontosan meg lehet határozni, szintűgy, mint a különféle csatolt részekét.

A nyomdászok egyébként betűtípus-készletük szerénysége miatt általában nem hagyhatták sokáig szedésben állni a betűket, tehát többféle formát alkalmaztak egyszerre. Kisebb jelentőségű mű esetében rendszeresen ki kellett nyomniuk az alighogy kilőtt nyomóformát, majd szét is szedték, hogy ugyanazokat a betűket a munka folytatásánál fel tudják használni. Ehhez hasonlóan szedőkeretük is csak néhány volt: Jean Janotnak három sajtójához csak három pár kétoldalas és egy pár négyoldalas rájája volt, Wolfgang Hoppl pedig öt sajtójához összesen hat pár szedőkeretet használt.

Egy-egy egész könyv előállítása tehát a szedés, a nyomtatás és a terjesztés közötti állandó munkamegosztást követelt meg. A nyomorúságos helyzet bemutatására Pere Garasse [Garasse Apó] nem szűkölködött abszurd érveket sem felhozni igazának bizonyítására. Így vágott vissza azoknak, akik írásai kiadásának lassúságát vetették szemére: „Mesebeszéd, hogy kriminális vagyok... A nyomdászmestereket állandóan fegyelmezni és büntetni kell, hiszen szedőformáikat össze-vissza, egymás után és nem egyszerre teszik le, akár az Órakiáltók, akik egymás után kongattatják az órák múlását.”

Az iméntiekben azt tettük fel, hogy az egy ívre nyomtatandó összes oldalt egymás után szedték ki, s a két szedőforma egyszerre, egy időben lett kész. A valóságban azonban a szedő a kézirat szövegének sorrendjét követte, egy ívet tehát csak azután lehetett kinyomni, miután minden oldala ki volt szedve. De ez sem történt mindig így, hiszen az előzetes kalkulálás és a kézirat pontos és gondos felosztása lehetővé teszik a formánkénti szedést: vagyis ahelyett, hogy az egy ívre kerülő összes oldalt egymás után szednék ki, abban a sorrendben, amint azok egymást követik, a sze-

dő hozzáfog az ív azonos oldalára kerülő oldalak kiszedésének, és a legelső kilőtt formát visszahelyezi a sajtóba anélkül, hogy az ív másik oldalára kerülő oldalak kiszedése készen lenne. Miután e két formához tartozó oldalak nem a számozás sorrendjében követik egymást, viszont az egyik oldalnak fednie kell a másikat, a szedő kénytelen a nyomdai kézirat jelzéseit nagyon aprólékosan figyelembe venni, s ezeket szem előtt tartva nem folyamatosan, hanem megszakításokkal szedni a szöveget.

1963-ban Charlton Hinman a formánkénti szedésnek e nem szokványos gyakorlatára szolgált bizonyítékkal az 1623-as, első, folió nagyságú Shakespeare-kiadás elemzésével, ez a kiadás később számos könyvészeti tanulmány tárgyául szolgált, s ma már bizonyos, hogy e szedéstípus a 15–16. században megszokott volt. A gyakorlatban ezzel az eljárással gyorsabbá vált a forma nyomtatása, betűinek elrendezése, de a szedés további folyamatában használt ólombetűk visszaosztása is. Főleg olyan, folió füzetek esetén, amelyek szedése igen sok betűt igényelt.

Ezek a módszerek lehetővé tették tehát, hogy egy könyv azonos ívén több szedő dolgozzon egyszerre. 1565 előtt Plantinnél az efféle munkamegosztás megszokottnak számított. Ez világosan nyomon követhető a legények „munka”-könyvéből, amelyben hétről-hétre írásban rögzítették a szedők és a nyomtatók munkáját. Amikor ugyanazon művön két szedő dolgozott, mindketten ugyanannak az ívnek a felét szedték ki, az első szedő például az N-O ív első felét, a másik pedig ugyanezen íveknek a másik felét. E módszer alkalmazásánál szükséges volt a kézirat előzetes felosztása. Verses mű vagy egy már előzőleg kinyomott mű esetén ez igen könnyű dolog, ám jóval komplikáltabb, amennyiben prózai munkáról van szó. Ha az előzetes kalkuláció történetesen nem volt tökéletes és pontos, a szedő kénytelen volt túllontúl kiszélesíteni vagy éppen nagyon összenyomni a szedést, hogy a kalkulátor által előre megszabott helyet pontosan ki tudja tölteni. Emiatt aztán minden elképzelhető grafikus variációt, rövidítést, összevonást és térkitöltő formát megpróbált alkalmazni, végszükség esetén pedig még azt is megpróbálta, hogy növelje vagy csökkentse az adott oldal sorainak számát, sőt, néhányszor még a szövegben is tett kisebb módosításokat.

Az itt ismertetett azonosítási technikák főként a szabálytalan oldalak vizsgálatán alapszanak, illetve a később beillesztett füzetek esetében pedig az egyedi tipográfiai betűk hibás ismétlésén, amelyet folyamatos szedés során lehetetlen elkövetni.

Nyomás előtti javítások, korrektúrák, kefelenyomatok – Hogy a formák kilövését, a kinyomott ívek és a nyomdai kézirat közötti megfelelést elle-

nőrizni lehessen, a nyomdászok kefelenyomatokat készítettek. A munkálatoknak ebben a szakaszában három személy vett részt: a nyomtató- vagy gépmester, aki lehúzta a kefelenyomatot, a korrektor, aki elolvasta és javította a szöveget, valamint a szedő, aki az ólombetűket kicserélte a kért változtatások szerint. Fontos hangsúlyoznunk hogy a vizsgált korszakban a kefelenyomatok előállítása mindig a kilövés után történt, azaz a már megszorított szedőkeretbe foglalt oldalakon, melyek áttördelése igen bonyolult lett volna. Egyébként minden kefelenyomat készítésére használt formát azonnal el kellett mosni és öblíteni, hogy a szedő ugyanazokkal az ólombetűkkel dolgozhasson tovább. Mivel a korrektornak nem volt szabad ugyanakkor, egyszerre látni a rábízott szöveg egészét, munkájával formáról formára, a már elkészült ívek szerint haladt.

Az első kefelenyomatot általában egyetlen formával, makulatúrának használt, nyomdafestékes, rossz (vagy rontott) papírra készítik. Ezután a hozzá tartozó kézirattal együtt visszakerült a korrektorhoz, aki a szedőnek a kéziraton megjelölt, az oldalak elején elhelyezett jelei alapján könnyedén képes megtalálni a javítandó szakaszt. A frissen kinyomtatott szöveg ellenőrzése – napjaink gyakorlatához hasonlóan –, valószínűleg vizuális összehasonlítással történt. Mindenesetre ismeretes, hogy Plantin nyomdájában gyakran volt szükség „felolvasó”-ra, aki hangosan olvasta a szöveget, illetve korrektorra, aki eközben a kefelenyomaton bejelölte a szükséges változtatásokat, a fordított betűket, a felcserélt betűket, a sajtóhibákat, a betűhiányokat és az ismétléseket. Ez a módszer mentesíti a korrektort, hogy döntsön bizonyos kétséges helyesírási vagy írásmódbeli kérdésekben. A nyomtatás kezdete óta jóformán alig változó korrektúrajelek egy olyan speciális jelkészlet elemei, amelyekkel a szövegben és a margón jelölik meg a hibákat. A korrektor a javított kefelenyomat alapján ellenőrzi aztán a kilövést, biztosítja a füzetjelek és a szalagcímek sorrendjét, és ha van, az őrszó helyességét is. Úgy tűnik, hogy a 16. század folyamán kevésbé éberrel kísérték figyelemmel az ív-, illetve az oldalszámozást. A legtöbb hibát ezeken a helyeken fedezhetjük fel.

A korrigált kefelenyomat ezután a szedőhöz került vissza, aki a szöveget olvasva egymás után beemelte sorjázóvasába mindazokat a betűket és jeleket, amelyeket módosítani kellett. Ezután a magához vett, térközöket és szóközöket (regletták, quadrátok, spáciumok) tartalmazó kis dobozt és a javítandó szedőformát egy márványlappal fedett szedőasztalhoz vitte. Miután meglazította a csavarokat, a csipesz és az ár segítségével hozzáfogott a hibás jelek kicseréléséhez. Ha ehhez a sorok újratördelésére volt szükség, sorjázójával (szedővas) elvégezte a szükséges kiigazításokat.

Ha ezek ráadásul olyan oldalak, amelyeket újra kell tördelni, egymás után vissza kellett őket vinni a szedőhajóba, s ugyanúgy meg kellett csinálni velük a munkafolyamatot a szedőszekrény előtt, mint először. A javítás természetesen minden szedőforma esetén újrakezdődött.

Az első kefelenyomatot általában követi egy második is, amelyet elméletileg a szerzőnek vagy a kiadónak szántak. Úgy tűnik, hogy általános szokás szerint ekkoriban ezt a műveletet mindkét szedőformával megismétlik. Az első kijavított szedőforma azonnal sajtó alá kerül, a végleges nyomásra. Gyakran előfordul, hogy az egyik oldalán már véglegesen kinyomtatott ív másik oldala kefelenyomat lehúzására szolgált.

A javítás legfontosabb mozzanatai

Néhány, a párizsi Jodocus Badius és Antoine Bonnemere műhelyéből származó kefelenyomat jól mutatja a legjellemzőbb javítási állomásokat. Először vessük össze például a Jodocus Badius-nál kinyomtatott egyik ív első, javított kefelenyomatát, majd pedig ugyanennek az ívnek a végleges változatát. Egy t jelzetű, később beillesztett füzet második ívének töredékéről van szó. Ezt csak az egyik oldalán nyomtatták ki, mégpedig a külső formán húzták le (külső- vagy szépnyomat). A szöveg e stádiumában számos, kizárólag tipográfiai javítás szerepel. A szalagcímnek, a *Declamatio* rendjének és az íveknek a sorszámát kellett módosítani, ezek a javítások pedig arra engednek következtetni, hogy az utolsó pillanatban újrátördelték a szöveget. A szedő elfelejtett aláírását a korrektor pótolta. A szedőformában lévő két elfekvő betű jól kivehető.

Most pedig nézzük meg ugyanennek a levéltöredéknek az Antoine Bonnemère-nél készült, utolsó korrigált kefelenyomatát és a végleges kinyomtatott szöveget! A teljes épségben fennmaradt eredeti dokumentum megegyezik a könyv első ívével. Ezt mindkét oldalon lehúzták, de az ív első oldalát, vagyis a külső formát már véglegesen nyomtatták ki és javították. Ez semmiben nem különbözik a végső nyomástól, beleértve a fekete-piros címoldalt is. Az itt látható ív második oldala, vagyis a belső-, azaz az ellennyomat, amely a második lapjának rectója, az utolsó javítás, azaz a végleges nyomás vagy a *retiration*, azaz a nyomtatandó ívnek a hátlapjára való megfordítását tükrözi. A javítások nyilvánvalóan Nicolas Du Puys kiadótól származhatnak, aki kiadói jelvényét kézírással illesztette a szöveghez. A fejezetkezdő díszes nagybetűknek űrkitöltő, kvadrát szerepet szántak. A szalagcím megszerkesztéséhez több betű szükséges, s

amennyiben a szedőszekrényben nincs belőlük elég, egy másik mű betűivel vagy nyomdai négyzeteivel kell helyettesíteni őket (három itt, hat pedig a teljes szedőformában). Ez bizonyítja, hogy ennek az ívnek a két szedőformája egyazon időben nem lehetett teljes. Hogy a szedő a hibás jeleket, betűket helyettesíthesse, meg kell várnia az éppen kinyomott szedőforma szétbontását.

Az iménti példában a külső formát nyomták ki először. A Simone de Colines-nál készült, Josse Clichtove *Antilutherus* (1524) című munkájának kefelenyomatai ugyanezt a gyakorlatot tükrözik: az ív egyik oldalán a végleges nyomtatás, míg a másikon a kefelenyomat szerepel, jöllehet e mű nyomását a belső szedőformával kezdték.

A körülmények azonban sokszor közrejátszottak abban, hogy a szöveg ellenőrzése igen tökéletlenül sikerült. Jodocus Badius fiának 1526-ban bekövetkezett váratlan halála például hirtelen megfosztotta a műhelyt kedvenc korrektorától. 1578-ban Bordeaux-ban Simon Millanges így figyelmezteti Gérard Imbert *Sonets exoteriques* [*Exoterikus szonettek*] című művének olvasóit: „Hogy a nyomtatásba hibák csúsztak, köszönhető távollétének, ráadásul a nyomdász megbízható korrekтора gyengélkedett, s emellett egyéb más fellépő akadályok is adódtak...” És még nem számoltunk a sok-sok, sebtében kiadott másolt kiadást jellemző nemtörődöm-séggel.

A műhelyben a főkorrektori munkát maga a nyomdászmaster vagy legjobb tanítványa, esetleg egy olyan tanult személy végezhetette, akit kifejezetten erre a feladatra alkalmaztak, s akinek így módja nyílt a mesterség minden csínját-bínját elsajátítani. Lyonban Jodocus Badius Jean Trechsel korrektoraként dolgozott, mielőtt saját párizsi műhelyét megnyitotta volna, ahová a későbbiekben Loys Blaubloomot választotta ki jövőbeni korrektorul. Amint már láttuk, Gaspard Trechselnél Szervét Mihály volt az előolvasó, s mint ilyen, „két–három sajtót kellett munkával ellátnia.”

Néha előfordult, hogy szerző, a kiadó vagy meghatalmazottja jelen volt a művelet során – például amennyiben a helyszínen laktak, vagy ha kifejezetten e célból keresték fel a nyomdát. Ennél is ritkább, hogy otthoni munkára kapták volna meg a kefelenyomatokat. A mains-i Jacques Peletier Michel de Vascosanhoz költözött arra az időre, amíg felügyelte az 1547-ben kiadott *Oeuvres poétiques* [*Költemények*] című művének nyomtatását.

Néhány egyházi főméltóság jegyzőnél kötött szerződésében kifejezetten kérte, hogy az általa választott korrektort alkalmazza a nyomdász, „hogy segítséget nyújtson az éppen megrendelt liturgikus könyv korrektú-

rázásában.” Egy bordeaux-i pap saját maga korrektúrázta azt a breviáriumot, amelynek kiadását 1528-ban a toulouse-i Jacques Colomiesre bízta. La Croix du Maine rendszeresen otthoni munkára kapott meg négy kefeleenyomatot a *Bibliothèque [Könyvtár]* című munkájából, melyen két szedő dolgozott. Ha részt is vesz a szerző a javítási folyamatban, a legritkábban fordul csak elő, hogy a szerző akár saját akaratából, akár kényszerből képes legyen egy olyan folyamatos jelenlétre, amelyet az ívről ívre haladó, napi munka ritmusa megkövetel. „Nem gondoltam volna – írja Germain de Brie 1526-ban Aranyshájú Szent János: *Epistolae [Levelek]* című művének latin fordítása kapcsán –, hogy valamikor is lemondjak a pihenéséről, hogy feláldozzam magam ennek a pusztító és méltatlan betűjavítgatásnak, hiszen meg voltam győződve arról, hogy éppen eleget dolgoztam azért, hogy egy hibátlan példányt tudjak nyomdába adni.”

Történiék azonban bármí, híba esetén a szerző saját felelősségét is rendszerint a nyomdászra hárította. „Ha híbat találsh a nyomtatásban, ne nekem tulajdonítsd, hiszen én a mások ítéletére bíztam magam. A javítás hosszadalmas és fáradságos munkája szinte felér egy új mű megírásával, s Argus összes szeme sem lenne elég ahhoz, hogy minden híbat észrevegyen, ami benne található” – írja Joachim du Bellay 1550-ben *Olive* című művében. A nyomdai kapkodásra és hanyagságra való hívatkozás teljesen általános: „Ezt a történeti értekezésemet annyira sürgette a nyomdász, hogy szinte kitépte a kezemből, és mindaddig, amíg az egész könyvet le nem húzták, még azt sem engedte meg, hogy akár egyetlen kefeleenyomatot is lássak!” – panaszkodik Boaystuu 1560-ban *Histoires prodigienses [Szertelen történetek]* című művének kiadása során. 1589-ben Feuarent maga írja *Sepmaine première des dialogues* című művének előszavát, amelyben ezt sérelmezi: „Miután jómagam nem tudtam folyamatosan, a kinyomott anyag arányában részt venni e könyv valamennyi kefeleenyomatának megtekintésében és javításában, némelyek nemtörődőmsége vagy gonoszkodása súlyos híbakat hagyott a műben.” Legkeserűbben azonban talán Etienne Pasquier adott hangot a javítással kapcsolatos fenntartásainak egy 1586 áprilisában írott levelében, mely Loisel nevű, parlamenti ügyvéd-barátjához szól: „Bármí legyen is a könyvemmel, mihelyt befejezik nyomtatását, azonnal küldök Önnék belőle egy példányt. Bizonyos vagyok benne, hogy a nyomtatásban jóval több híbat fogok találni, mint ahogy szeretném. Mert hogyan lehet egy rendkívüli témájú könyvet kinyomtatni? Az ember a tudásához mérten a leghíbatlanabb kéziratot elküldi a nyomdásznak, mely először a szedő kezébe kerül. Valóságos csoda lenne, ha a szedő híba nélkül ki tudná valamennyi betűjét szedni. Ezért aztán az

egész ahhoz az ellenőrzést végző személyhez kerül, aki a korrektor címet viseli. Ő kapja az első kefelenyomatot. Vajon miért kerül csak a második kefelenyomat a szerzőhöz, aki épp akkor nem lelhető föl, vagy éppen olyan elfoglaltságok gyöttrik, melyek megakadályozzák, hogy szelleme elég nyitott legyen a javítások elvégzéséhez...”

A betűk visszaosztása -- az osztás – Láttuk már, hogy a betűknek a szedőszekrénybe való visszaosztása a szedés és a nyomtatás folyamán állandóan összekapcsolódó, kölcsönös kapcsolat. A kinyomott formát egy teknőben, mosószeres [lúgos] vízben alaposan megmossák, majd a szedőkeret magasságát elérő, két kis deszkára helyezik, hogy szétszavarozzák és leöblítsék őket. A szedő a formákat és a fél formákat egymás után a számukra fenntartott deszkákhoz viszi, a márvánnyal fedett asztal mellé (ahol a kilövés történt), hogy szétszedje őket. De mivel egy-egy könyv minden formája hasonló elemekből áll, számára munkamegtakarítást jelent, ha az esedékes munkájához megfelelőket félreteszi, hogy újból fel tudja őket használni. A szedőkereteket, a formaúrpótlókat és az élőfejeket tehát félreteszi mindaddig, amíg darabonként egy új forma oldalait ki nem tölti velük azokon a helyeken, ahová valók. A nyomdai szakemberek a szedőformának ezt az újrahasználatos részét „csontváznak” nevezik. A forma többi részét akkor osztják vissza, amikor a szedőnek szüksége van arra, hogy betűfiókjai elég gyorsan fel legyenek töltve. A műhelyek többségében ez a jellemző. Amikor a visszaosztás ideje elérkezett, az osztást végző szedő kiválasztja a kiszedett lap egy darabját, bal kezével nekiszorít egy osztólécet, a betűket maga felé fordítja, a sorokat pedig abba az irányba, ahogy szedték őket. Jobb kezével megfog néhány szót vagy szótagot, s ezeket egyenként olvasva minden betűt és betűközt (spácium) szemenként beleejt a neki megfelelő rekeszbe.

A 16. században csak a legritkább esetekben tudják a szedéseket sokáig megőrizni. Ez alól talán csak azok a kisebb munkák jelentenek kivételt, amelyek nagyon nagy számban adhatók el. A gyakorlatban azonban szinte nincs példa a könyvek álló szedésből való újranyomására. Ha például a nyomtatás folyamán megemelték a példányszámot, akkor mindazokat az íveket, amelyeknek betűit már visszaosztották (felrámolták), újból ki kellett szedni és újra kellett nyomtatni. Amennyiben a kiadó úgy határozott, hogy egy művet két méretben, például egyiket 4°, a másikat 12° alakban jelenteti meg, mindkét szedőformát egymás után kiszedik, hogy az előrelátható kilövéshez igazítsák azokat (szignatúrák, oldaljelölés, oldalak elhelyezése).

A teljesítmény – Ha megpróbáljuk a jelenleg ismert adatokból kikövetkeztetni a kézi szedés teljesítményére vonatkozó számarányokat – az osztást (felrámolást) is beleszámítva –, ez körülbelül ezer jelet jelent óránként. Ez – a szedőformát megbecsülve – függ az ív formátumától, a szedés nehézségétől és tömörségétől, különösen pedig a betűk közötti térközöktől és a betűtestektől. Egy 1564-es rendelet az antikva betűkkel dolgozó szedők számára a következő követelményt írja elő: naponta egy-harmadnyi vagy fél szedőforma a nagyon kis betűméretből (nonpareille, kolonel és petit), kétharmad szedőforma a kis betűkből, mint például a petit, egy-másfél szedőforma a közepes betűkből, mint például a ciceró és az augustin, végül két forma a nagy betűkből, amilyen például a nagy romain és a többi hozzá hasonló típus. Különféle okokból természetes, hogy személytől függően, időszakról időszakra ez a mennyiség változhat, tehát e számokat maximális munkateljesítménynek kell tartanunk. A javítások mennyisége úgyis szükségszerűen befolyásolja a munkaritmust.

A nyomás

A nyomdai prés vagy sajtó – A nyomdai kézisajtó működés közben két műveletet végez: egy vízszintes irányút, melynek hatására a szedőforma úgy mozog, hogy a papír a szedéstől festékezést kapjon és kapcsolatba kerüljön a nyomást végző rendszerrel. A másik pedig egy függőleges irányú mozgás, amely a nyomórendszer süllyedését teszi lehetővé, azaz a papírt a tintával átitatott szedőformához szorítja, majd felemelkedve szabaddá teszi. A 16. századi francia metszők nem hagytak ránk pontos képet a korabeli sajtóról. Ha hihetünk annak a képnek, amely 1507-től Jodocus Badius első kiadói jelvényében szerepelt, akkor látható, hogy az ennek mintájára 1520-ban, majd pedig 1530-ban elkészített modellek értelmetlen visszaesésről tanúskodnak. A részletek gondosabb rajza jellemzi Conrad Badius – apja példáját követve – 1548-ban Párizsban kiadói jelvényként használt, kicsi fametszetét, amely egészen a 17. század közepéig fennmaradt Orléans-ban. Ennek egy másik változatát készítette el 1555-ben Genfben, s erről, miként az előzőről is több kópia készült.

A Conrad Badius-féle nyomdaműhely a kiadói jelvény alapján: az eredeti 58 × 47 mm nagyságú, 15498, a Prelum Ascensianum (Ascencius vagy Badius Sajtója) jellel van ellátva. A képen három nyomdász dolgozik. A jobb oldali egy szedő, aki éppen egy betűt vesz ki a szedőszekrényből anélkül, hogy szemét elfordítaná a kéziratról; mellette egy térdmagasság-

ban elhelyezett, betűkkel teli hajót látunk. Balra a nyomtató dörzsöli festékgolyóit, miközben még egy szempillantást vet az utolsó kinyomott ívre. Előtérben a sajtó kezelője készülődik a *préskar* meghúzásához, hogy a már *nyomóalapra* helyezett ív második felét is kinyomhassa. Bal kezével a *forgattyút* (*manivelle*) tartja, amellyel a *taligát* vezérli. A figyelem középpontjában a sajtó áll, s jól megfigyelhető – alulról felfelé – a *nyomólap* a *zsinórok*kal, a *tengely* és különösen az a *csavar* amellyel a sajtó *lapját* a *keresztgerendához* erősítik, alul pedig láthatók azok a vízszintes csavarok, amelyek a *tartógerenda* beállítását teszik lehetővé.

Sajnos egyetlen 16. századi kézisajtó sem maradt fenn eredeti állapotában. A két legrégebben ismert sajtót az antwerpeni Plantin-Moretus Múzeumban őrzik, melyek az úgynevezett „hollandi nyaklánc” nevű, a csavar mozgatásához való külső szerkezetet is tartalmazzák. Egyébként az 1567-ben Plantin által kiadott *Dialogues françois et flamands* [*Francia és flamand párbeszéd*ek] című munkájában Martin-Dominique Fertel igen részletes leírást adott a teljes nyomdai munkafolyamatról. Ennek alapján vélhetőleg az általa leírt kézisajtó alig valamiben különbözött a 18. század elején, Franciaországban használttól.

A kézisajtó tehát két fő részből állt, egy *függőleges keret*ből, ez tartotta a nyomtató eszközt, és egy *bölcső*ből, mely a nyomtatandó anyagot tartalmazta. A függőleges keret két függőleges rúdja, két egyforma *páros rész*e általában a mennyezethez és a padlóhoz volt erősítve és három *keresztgerendával* volt összekötve. A felső rész közepén levő keresztgerenda hosszabb *csaphyukai* lehetővé tették a hozzá tartozó felszereléseknek a szedés magasságának megfelelő, kissé feljebb vagy lejjebb történő beillesztését. A „common presses”-nek vagy közönséges sajtónak nevezett angol és holland sajtókban ez a tartógerenda a felső részen keresztül, két vasrúddal vagy egy ún. „kulcs”-csal - melynek magasságát két szárnyas anyacsavarral lehetett szabályozni - volt felfüggesztve, s emiatt a „fedő” nevet kapta. Úgy tűnik, hogy e típusból ez az igen korai modell szolgált Jodocus Badius, majd pedig Conrad Badius és Michel de Roigny kiadói jelvényeként, azzal az egyetlen különbséggel, hogy mindhármuknál a tartógerenda egy kiegészítő keresztgerendán van felfüggesztve. A felső tartógerendát egy anyacsavarban egymásba kapaszkodó vascsavar rögzíti, amely egy hosszúkás fadúcban helyezkedik el, a *szekevény* pedig irányítja és stabilizálja a lendületben lévő sajtó mozgását. Egy, a páros részekhez rögzített *deszkalap* rögzíti a szekevényt a tengelyéhez. A csavarban annak hajtására szolgáló, hajtórúdnak nevezett, fafogantyúval ellátott vasrúd van. A nyomtatást biztosító és állítható nagyságú, derékszögű *rész fedőzár* közepén vagy a csa-

var belső szélén a tengelyével a négy sarkán kötelek és kapcsok segítségével van rögzítve a szekrényhez. A fedőzár süllyesztéséhez a nyomdász meghúzza a kart, amely – az összekötéseknek köszönhetően – elfordítja a csavart, ám a fedő a függőleges mozgás alatt mindvégig stabil marad. A kar visszahelyezése helyreemeli a fedőt.

Az alsó tartógerenda, azaz egy síneken futó lapos váz tartja a bölcst. Ezen a rendszeren ide-oda járatható a sajtónak az a része, amelyet tégelynek vagy taligának nevezünk. Ez egy asztalocska, amelynek a tetején a nyomásra szolgáló kő- vagy márványlapot tartó kis láda nyugszik. Ennek mozgatása kötelek, egy kis hengerkerék és a rajta keresztül hajtott fogantyú segítségével történik. A nyomtatás során erre a márványlapra helyezik a szedőformákat, amelyeket a láda 4 sarokvasa tart meg. A láda felülete általában kétszer akkora, mint a fedőzáré, arra az esetre, ha dupla nyomást kellene végezni, mint például a teljes szedőforma kinyomása esetén. A nyomtatandó papírt a dob és a *fedő* ereszt le. A dob egy fém- és fából álló kettős keret, amely a ládához van igazítva és pergamennel vonták be. A szövettel bevont kis dob, mely a nagynak a belsejében helyezkedik el, arra szolgál, hogy a szedőforma betűit megvédje a túl hirtelen, túlságosan erős nyomástól. A papírt a nyitott dobra helyezik és két tű tartja meg, melyeknek az a feladatuk, hogy biztosítsák a papír pontos elhelyezését a recto és a verso nyomtatása során. Mindezt a fedő zárja le, azaz egy újabb fémkeret, amely a nagyobb dob méretéhez igazodik és a margók szélességét biztosítja. A fedőt ilyenkor pergamennel vagy valamilyen hasonló, vastag papírral bélelik ki, és a nyomtatandó felületnek megfelelő ablakokat (nyílásokat) vágnak rajta. A fedőt, a papírt és a dobot együttesen nyomják rá a szedőformára. Amikor a dob és a fedő nyitva vannak, a kézisajtó előkocsijának kis bakján nyugszanak. Hátralé ezek párja, a sajtó egyensúlyát biztosító és a festékes eszközöket is tartó, asztal formájúra rendezett szedőkeretek csoportja áll.

Nyomtatás a kézi sajtóval – Bármiféle művelet előtt a műhely felelősenek meg kell számolnia és ellenőriznie kell a nyomtatandó könyvhöz kiadott rizsmák számát. Az előre várható levonatok mennyiségétől függően ezenfelül általában még egy konccal [25 ív] megtoldják ezt – amint láttuk –, „a tökéletlen, a selejt nyomásokra számítva.” A kifogástalan festéklenyomat megszerzése után, a nyomásra szánt papíriveket a felhasználásuk előtti estén be kell nedvesíteni. A még összehajtott koncokat egy csöbör vízben áztatják, majd szétnyitják és deszkákra terítik őket. Néhány óra múltán újra átdolgozzák, vagyis újból összehajtogatják és súlyokat

helyeznek rájuk. Az így előkészített, tehát a teljes felületén megnedvesített papírt másnap a sajtó mellett hosszában álló padokra fektetik.

Egy kézisajtó általában két munkást foglalkoztat: az egyik a festékenő, akinek a festékezés a feladata, a másik a nyomtató. A munka folyamán a szerepek felcserélődnek. Nyomás előtt a nyomdász előkészítő munkálatokat végez, vagyis a márványlapra helyezi a szedőformát, illetve ellenőrzi a margókat, és a nyomás alatt álló papír megtartását szolgáló tűk meglétét. A dobra rá kell ragasztania még egy vezetőpapírt, meg kell nedvesítenie, majd fel kell vágnia [a szedés oldalainak megfelelő nagyságúra] a *kis keretet*, és biztosítania kell a *sajtófedő* által a szedőformára nehezedő nyomás egyenletességét.

A lehúzás pillanatában a sajtó nyitva van, a festékenő pedig a sajtó hátulja felől festékez, és egyik bőrladát a másiknak gurítva oszlatja szét a tintát, élénk és körkörös mozdulatokkal dolgozik a szedőformán. A sajtókezelő nyomdász a papíriveret oly módon helyezi a dobra, hogy a tűk két helyen áthatolnak rajta. A fedőt és a dobot rányomja a formára. Ezután a bal kezével megfogja a *taliga* fogantyúját, egy fordulatot hajt vele, mert így tudja a fedőlap alá forgatni a szedőforma elülső részét. Jobb kezével pedig erőteljesen lecsapja a préskart, amely során a fedő érintkezésbe kerül a *szedőformával*, s ezzel biztosítja a nyomást. A papír, amely a fedő ablakain keresztül fekszik, megkapja a befestékezett forma első felének a *lenyomatát*. Ekkor a nyomdász – anélkül hogy kezét elmozdítaná – csökkentí a nyomást; s a dobot és a keresztrudat a magasban érő, hirtelen nyomás csökkenéssedekompresszió a *harántrúd*, a *préskar* visszaugrását eredményezi, ám a nyomdász mindezt a mozgást figyelemmel kíséri. A csavar és a fedő felemelkednek, s így szabaddá teszik a szedőformát. A nyomdász ekkor egy újabb félfordulatot tesz a fogantyúval, hogy a munkában álló sajtót ismét leeressze, újból húz egyet a fogantyún, és a szedőforma második felét is kinyomja. Legvégül a fogantyút ellenkező irányba fordítja, hogy a mozgásban lévő sajtó a kiinduló állapotába térjen vissza. A fedő és a dob szétnyitása után a kinyomott papíriveret leemeli a tűkről, az oszlopba rakott üres papíriverék mellé teszi, és egy újabb papíriveret fog meg, hogy haladéktalanul folytassa a nyomást. Ez ismétlődik mintegy 15–20 másodpercenként. Ilyen feszített ritmusban óránként mintegy 180 papíriver nyomtatható.

Amikor az oszlopként feltornyozott papíriverék mindegyikének egyik oldala már ki van nyomtatva, a másik oldal nyomása céljából hátoldalukra fordítják őket. Ez az „umschlagolás”, melyet a példányszámtól függően még aznap vagy másnap, de legkésőbb két–három nap elteltével kell elvégezni, ellenkező esetben a papír megszárad és összehúzódik.

A nyomdász ezt követően szedőformát vált, ellenőrzi a zárószelepet, és az első oldalhoz hasonlóan, ugyanabban a sorrendben, ugyanazon a sajtón kinyomtatja az ív másik oldalát úgy, hogy a papíríven lévő punktúrákat a dob tűjéhez illeszti.

Ha megszokott, hagyományos formátumú kiadást vettek tervbe, de néhány példányt széles margókkal, azaz nagy formátumban kívántak kinyomtatni, a margók szélességétől függően a szedőkereteket váltani kellett.

A 16. századi liturgikus könyveknél előforduló hagyományos *fekete* és *piros* nyomtatást két, egymást követő nyomással hozták létre. Egy pirossal lehúzott kefelenyomat a fedő kimetszésének összeillesztésére szolgál, melynek a piros nyomtatás céljára vannak szabadon hagyott részei. Az ily módon leemelt „taquon”-okat a dobra ragasztják. Minden hely megfelel a kisebb keret egyik lyukának. A papíríveket így pirossal kinyomják, a dobra applikált taquonok megerősítik a nyomást, miközben a kisebb keret elfedi mindazokat a részeket, amelyek majd feketék lesznek. A szedőforma elmosása és meglazítása után az előzőleg piros nyomást végző betűket nyomdai vakanyaggal, úrpótlókkal helyettesítik. Az egyszer megszorított szedőforma, egy ún. közönséges kis keret szolgál a fekete nyomásra. A műveletek az „umschlagolás” során újra ismétlődnek. Mivel valamennyi szedőformának kétszer kell megfordulnia a sajtó alatt, ehhez pedig összeillesztések szükségesek, ez a folyamat jelentősen meghosszabbítja a munkaidőt.

A nyomás folyamán történő javítások, hibajegyzékek – Előfordulhat, hogy egy formán már kinyomták ugyan az íveket, de hibát észlelnek benne. A nyomás folyamán ez többször megismétlődhet. A nyomdász vagy a korrektor veheti észre a hibát, de megtörténhet, hogy a szerző toppan be váratlanul, s ő követel valamilyen korábban nem egyeztetett módosítást. A nyomdász bármelyik pillanatban megszakíthatja a nyomatok lehúzását, és a szedőformát kiadja javításra. A sajtó minden leállása után javítás következik, melynek következtében a papírív egyik oldalának újfajta változata jön létre. Ugyanennek az ívnek a másik oldalán szintén bármennyiszer meg lehet ismételni ezt a műveletet, létrehozva ezzel a második oldalnak is egy vagy többféle változatát. Bizonyos papírívek egyik oldala lehet tehát teljesen vagy részlegesen javított, míg a másik oldal javítatlan, vagy éppen fordítva. Ezen túl a példányok belsejében lévő papírívek rendje a szárítás és az összehordás során utólag is módosítható. Így mindenféle kombináció előfordulhat, és az ívek, valamint az oldalak különböző változatai megszokszorozódhatnak. Néha a nyomdász vagy a szerző hívja fel az olva-

só figyelmét arra, hogy a csak részben javított hibák következtében a példányok bevezetői eltérhetnek: „Sensuyt le dict errata... Elsőként azt kell megjegyezni, hogy e nyomtatvány nem minden példánya tartalmazza a jelenlegi hibákat, mert néhányat közülük szinte a nyomás kezdetén kijavítottak, néhányat a nyomás közepe táján, néhányat a vége felé és néhányat pedig nem fognak már soha...” – olvashatjuk Gratien du Pont kijelentését a *Controverses des sexes masculin et féminin* [*Vallások/tudományos viták a férfii és a női nemről*] című munkájában (Toulouse, 1534). Charles Toutain hasonlókat írt a *Tragedie d'Agaeamnon* [*Agamemnon tragédiája*] (Párizs, 1557) kapcsán: „A hibák nagy része csak néhány példányban jelenik meg, attól függően, hogy a nyomtatás során milyen korán bukkantak rájuk.”

Az utolsó ívek egyikére nyomtatott hibajegyzék bevezető szövege jelenti a legszokványosabb szerzői vagy kiadói hibajavítási módszert. A nyomtatás befejeztével a nyomdász választhatja azt a megoldást, hogy a hibás részt újra kieszedi és újra kinyomtatja a teljes ívet, de ez igen költséges. Gazdaságosabb eljárásnak számít, ha a műveletet csak egy szimpla lap vagy egy lappár újranyomására korlátozza, s ezt a könyv utolsó lapjainak előállításával egyidőben helyezi el a prelimináriákkal vagy az indexszel együtt, de csak abban az esetben, ha ez utóbbiak nem töltenek ki egy teljes nyomdai ívet. E módszerrel több lapot vagy lappárt lehet nyomtatni egyidejűleg. Az eltávolításra szánt lapot vagy lappárt a könyvkötő kivágja, míg a hibás lapok helyett a helyettesítő lapokat, az úgynevezett *cartonok*at a helyükre illeszti vagy beragasztja. Oldalcserékor egyúttal egyéb változtatásokat is végre lehet hajtani az íveken.

Az egyes vagy dupla kartonok felismerhetők a gyártás különbözősége, a meritőszita huzaljainak torzulása, a vízjel ritmusának megszakadása, valamint a szedés és a nyomás (folyócékek, őrszók, nyomdafestékezés) eltérései által. A szimpla kartonok felismerhetők egy létező *ereszcíke* vagy a ragasztás nyomvonalának köszönhetően is. E módszerre nemegyszer – leginkább a mű újrakötése esetén –, legjobb bizonyítékul az azonos kiadás különféle példányainak összehasonlító vizsgálata szolgálhat. A kiegészítés beillesztésére a nyomdásznak van még egy lehetősége, amennyiben minden ívet ismételten „áteszt” a sajtón. Ha nagyon rákényszerül, azt is megteheti, hogy a szedővas néhány betűjét kinyomtatja, s úgy javít ki egy-egy szót, hogy a hibás részt a kis, javított szövegű papírral leraagasztja, vagy mint 15. századi elődei tették, tollal javítja ki a hibát.

A termelékenység – Kisebb mértékben ugyan, mint a szedők esetében, de a kézisajtó melletti munka nehézsége is az ív formátumától, a margók szélességétől és a betűk testességétől függ. A munkára norma is megszab-

ható. Loys Le Roy 1575-ben publikált könyvének, a *De la vicissitude ou variété des choses de l'univers* [*Az Univerzum dolgainak forgandóságáról vagy sokfélegéről...*] egyik híres szakaszában leírja a kézi sajtó működését, amellyel az ívnek csak az egyik oldalára lehet nyomtatni: „Ha azt vesszük – mondja –, hogy egy fél napot töltenek el az [ív] egyik, majd a nap többi részét a másik oldalával, úgy egy teljes nap folyamán 1250–1300 ívet nyomtatnak ki.”

Ezek az arányok alatta maradnak annak, amit három évvel korábban a lyoni és a párizsi nyomdászlegények emlegettek a mestereikkel való vita folyamán: „A párizsi nyomdászlegények pontosan azért méltatlankodnak, mert egy nap alatt 2650 ívet (két oldalával kell számolni!) kell nyomtatniuk, ... a lyoniaknak pedig naponta 3350 ívet kell teljesíteniük, ami minden képzeletet felülmúl.” S nincs már messze az az idő, amikor a nyomdászok nem hajlandók tovább robotolni.

Száritás és összehordás – A nyomás befejeztével az íveket csomónként száritókötélre függesztik fel, hogy – a hőmérséklettől függően – egy vagy több napon át ott száradjanak. (Itt a papír száradásáról van szó, nem pedig a festékéről, hiszen az sokkal gyorsabb.)

Miután a könyv valamennyi íve megszáradt és már kiterítve fekszik, az ívjelek szerint és első oldalukkal előrefelé halmokba rendezik őket. Az összehordó munkás a sorok között járva, az utolsónak a hajtogatásával kezdve, visszafelé haladva, egymás után válogatja szét az ívet mindaddig, amíg össze nem gyűlik az egész ív; s így halad, amíg minden ív el nem fogy. Az egyes példányok ekkor tehát összehordva, kétrét hajtva várakoznak, készen arra, hogy azonnal áruba bocsássák vagy előkészítsék őket a szállításra. A könyvárusok számára nyomtatott könyveket rendeltetési helyük szerint csoportosítják.

Előfordulhat, hogy hibás számolás vagy bármiféle más ok miatt nyomtatás közben az oszlopok elcsúsznak, s az ívek nem követik egymást vagy egyes ívek hiányoznak. Pontosán ez történt például 1526 májusában Jodocus Badius műhelyében, amikor a Noël Bédának a Lefevre és Erasmus ellen intézett, folio nagyságú, 120 ívből álló, dörgedelmes támadását adta ki. A megjelenés után három hónappal a nyomdász tudatta a szerzővel, hogy alig 50 teljes példánya maradt raktáron, de birtokában van még vagy száz olyan példány, amelyből hiányzik néhány ív, de teljessé tehetnék őket, ha e hiányzó részeket újból kinyomnák. A nyomdászoknak és a könyvárusoknak tehát bizonyára többször is lehetőségük nyílt arra, hogy egy-egy eladást követően hasznosítsák az összehordás során megmaradó fölösleget.

Az összehordás és a kollacionálás munkálatait nem feltétlenül a nyomdásznál végzik. Néha valamelyik megbízott könyvárusának boltjában, ahová a munka menetétől függően az elkészült íveket naponta vagy hetente szállítják.

A maradék eladási praktikái – Ha egy felhalmozott raktárkészlet éveken keresztül eladhatatlannak bizonyul, a kiadás tulajdonosa vagy a kiadó megváltozott formában újra áruba bocsátja azt. Általában a címlapot szokták újranyomtatni, új dátummal, és ha szükségesnek látszik, új címmel is, amely teljesen olyanak tűnik, mintha egy „eredeti” kiadvány fedőlapja lenne. Ezt a legkönnyebben úgy lehet megtenni, hogy a címoldallal párban álló oldalt is újranyomtatják. Az ilyenfajta „helyettesítés” akár egy egész füzetet (cahier) kitehet, s benne foglaltatik az ajánlás és a kiváltság, különösen akkor, ha időközben ezekben változás történt. A merész módosítások újabb eladási lehetőséget nyitnak meg, mi pedig ezeket egy ismert kiadás új közreadásának tekinthetjük.

A munka szervezése

Egy könyv előállításánál a gyártási folyamat alapja ugyan a sajtó, de elválaszthatatlan egységben a sajtót kezelő szedőkkel és a nyomdászokkal. Ez a szoros kapcsolat a sajtó és a sajtót használó munkatársak között nagyon jól látható például az 1571–1572. évi sztrájkok alkalmával, amikor is a nyomdászlegények és a nyomdász-mesterek kerültek szembe egymással. A legények a *Remonstrances et memoires contre les libraires, maistres imprimeurs et adjoints* [Követelések és emlékeztetők a könyvárusokkal, a nyomdász-mesterekkel és segédekkel szemben] című kiáltványukban rögtön az első pontok egyikében kijelentik, hogy „a nyomdászlegények munkája és feladata annyira kiegészíti egymást és annyira összetartozik, hogy akár egyetlen legény hiányzása vagy késése megakadályozhatja és leállíthatja a sajtó mellett dolgozó további négy-öt ember munkáját.” A nyomdász-mesterek ebben a kérdésben tökéletesen egyetértettek velük, hiszen a *Plaidoyer pour la reformation de l'imprimerie* [A nyomdászat megújításának védelmében] című válasziratukban megerősítik, hogy a nyomdászlegények tevékenysége „oly szoros kapcsolatban áll egymással, hogy egy-egy sajtó mellett négy-öt személynek kell lennie, néha pedig hatnak, attól függően, hogy a betű nagyobb-e vagy egészen kicsi, s e nyomdai munkások egyike sem tud munkájával tovább haladni a másik nélkül. A sajtóval dolgozók között

kettő nyomdász van. Az ő feladatuk az, hogy a sajtónál a papírra való nyomást irányítsák. A többi sajtó mellett dolgozót és a sajtót kezelő munkatársat pedig szedőnek nevezzük”.

Úgy tűnik egyébként, hogy ez a munkamegosztási módszer már a 16. századi nyomdász-mesterek körében megszokott volt, bár minden műhely sajátos, rá jellemző módszert alkalmazott. Jodocus Badius, 1512 májusában Erasmushoz írott levelében azt írja, hogy Keresztelő Szent János (június 24.) napjáig három sajtó áll ugyan rendelkezésére, de előrevetíti, hogy egyet saját *Copia* című munkájának nyomtatására használ, míg a másik kettővel Szent Jeromos *Epîtres* [*Episztolák, levelek*] című művét fogja nyomni, s reméli, hogy mielőbb megkapja a művet.

1551-ben a teológus Joachim Perion művei „kompozíciójának és fordításának rendkívül magas színvonaláról” biztosítja a nyomdász- és kereskedő-könyvárust, Michel de Vascosant, s kijelenti, hogy leendő könyveit gros romain, augustin vagy cicero betűvel kell majd kiszedni. Perion vállalja, hogy két hónappal a nyomtatás előtt értesíti Vascosant, hogy amikor művei készen állnak a nyomtatásra, a nyomdásznak „legyen elég ideje és lehetősége külön sajtót biztosítani mindegyik könyv számára”. Vascosannak pedig előre jeleznie kell Perionnak azt az időpontot, „amikor a fent említett sajtó rá tud állni a fent említett könyv nyomtatására...”, és miután megkapta a nyomdai kéziratot, rendelkezésére kell bocsátania „azt a sajtót, amelynek lesz olyan betűje, amellyel ki tudja nyomtatni e könyvet...” Az egyezségük szövegében előforduló kifejezések nagyon jól megvilágítják a mű, az ólombetűk (vagyis a szedőszekrény betűi) és a készsajtó között fennálló bonyolult összefüggéseket.

Egy olyan rendszer, amelyben egy feladat során ennyire szoros kapcsolat köti össze a szedőket és a nyomdászokat, megköveteli, hogy a szedési és a nyomási munkafolyamat minden pillanatban összehangolt és kiegyensúlyozott legyen. Szemben azzal az előbbi kijelentéssel, miszerint egy sajtóhoz két nyomdász szükségeltetik, valójában egyetlen szedő is elég, ha magas példányszámú munkát készítenek és nagy vagy közepes méretű betűtípusokkal dolgoznak. Kettő vagy három szedőre van szükség abban az esetben, ha kis példányszámú, közepes vagy kis betűvel készül a levonat.

A felhasználható betűk mennyiségének korlátozott száma és az előbb vázolt kényszerű összekapcsolódás okozta egyensúly fenntartása azt diktálja a nyomdász-mestereknek és a könyvkereskedőknek, hogy – a legelterjedtebb formájú megállapodás szerint – naponkénti fizetésben állapodjanak meg, amelynek alapja az egy napon elkészített szedőformák és ki-

nyomott ívek mennyisége. Ez a szám a szedők és a nyomtatók együttes munkáját fejezi ki. Az első – amint láttuk – személyenként a típustól, a betűk szélességétől és elosztásától függően az egyharmad és a két szedőforma között egyénileg változik. A nyomdászok napi feladata pontosan meghatározható a szedőformák vagy az ívek és a levonatok száma közötti összefüggések alapján. Párizsban ez általában a 2600 nyomtatás körül mozog (nyomás csak az ív egyik oldalán). A legelfogadottabb alapegység valójában a teljes ív (vagyis a két szedőforma), amelynek közepes nyomási mennyisége 1200–1300 között mozog, vagyis dupla nyomást véve dupla mennyiség naponta. „A régi nyomdai szedőforma szerint – írja 1572-ben a *Plaidoyez... [Védelem...]* című mű – a nyomdászmesterek ahhoz szoktak, hogy a kereskedők a 10–20 ezer livre-t érő nagy könyvek esetében elvárták, hogy minden nap egy teljes szedőformát (a valóságban két kilőtt formát), mintegy 1300–1500 hasonló nyomjanak ki.” Amennyiben magasabb számú, például 2550, a nyomás száma, akkor csak az egyik szedőformával dolgoztak, s csak az egyik oldalt húzták le. De ha a nyomás száma 1000 alatt maradt, akkor nyilvánvalóan három formával kellett dolgozniuk, s naponta másfél ívet kellett teljesíteniük. A kalkulációban a nyomdamesterek természetesen rá vannak kényszerítve arra, hogy fordított arányt hozzanak létre az egy nap alatt nyomtatandó szedőformák száma és a várható példányszám mennyisége között, s ez lehetővé teszi a nyomdászoknak, hogy maximális teljesítőképességük szerint dolgozzanak. Másrészt azonban az adott mű kinyomtatásához szükséges és a saját készletében megtalálható betűkészlet nagyságával is tisztában kell lenniük, hogy a felmérhető hiány tudatában megrendelhessék a szükséges pótlásokat, valamint megszabhassák a szedők szükséges létszámát.

Az összehordáshoz fenntartott helyeken, a raktározásra használt polcokon vagy éppen a könyvkötőnél fennáll annak a veszélye, hogy az azonos alakú és a hasonló tartalmú ívek összekeveredhetnek. Párizsban a hóraskönyvek, a misszálék, illetve a breviáriumok számos kiadásával megtörtént ilyesmi. A szakosodott kiadók igen korán kitaláltak egy egyszerű és máig is használatos módszert arra, hogy elkerüljék a keveredést: a saját ívjelén, kívül minden ívet ellátnak egy plusz egyedi jellel, hogy ezzel megkülönböztessék a többi hasonló műtől. Ez a jel lehet akár egy, akár több nyomtatott betű, az egyházmegye vagy a szerzetesrend neve, az R vagy Ro betűk (például a romain használata esetén) használatosak megkülönböztetésre. Ennek a hagyományosan egyházi műveknél alkalmazott jelzetnek a használata már a 15. század végétől számos, különféle típusú francia népkönyv, regény, misztérium, népszerűsítő értekezés és vallásos

kézikönyv esetében elterjedt, amelyeknél valamennyi ívfűzet első oldalának belső részén mintegy emlékeztetőül ott szerepel a cím rövidítése. Ha a nyomda repertoárja elég szűkös, ugyanazon munkák számos esetben más-más címmel jelennek meg, félig dőlt, ún. bastard írással soronként újranyomják őket minőségileg rosszabb papíron és negyedré formátumban. Legtöbbször semmilyen dátum nem szerepel rajtuk. E gyakorlat különösen a „Koronázott Fehér Rózsa” (la Rose blanche couronnée), a „Franciaország Címerpajzsa” (Écu de France) és a „Szent Kristóf Képe” (Image de saint Christophe) cégért viselő párizsi műhelyekben és könyvesboltokban tapasztalható, de találhatunk hasonlót néhány lyoni és roueni nyomdásznál is. Ezek a könyvkészítők és -kereskedők már 1510-től – e könyvelőállítási módszer szerint – az ívfűzetek egészére vonatkozó, ismétlődő rendszert alkalmaztak, mégpedig azt, hogy általában római vagy arab számokból álló szignatúrát nyomtattak a címdalra, a verzóra vagy a könyv hátsó része felé, vagy ritkábban pedig megjelölték az összehordandó ívek sorszámát, amely a későbbi beillesztés során emlékeztetett a kötet ívfűzeteinek számára. Ez a szignatúra, vagyis egy regiszter egyszerűített változata lehetett valószínűleg a gyors kollacionálás legfőbb eszköze. Gyakran a címszójelzet és az ívfűzetek számának jelzése is megtalálható. Sorozatos felbukkanásuk bizonyos fajta könyvekben egy igen kidolgozott könyvgyártási módszerre utalnak, és egy sikeres munkaszervezési kísérletről tanúskodnak.

A szerződések és a kiadás ritmusa: a közjegyzői szerződések

Érdekességképpen most nézzünk meg néhány kinyomtatott könyvet, a hozzájuk tartozó, előállításukkal kapcsolatos közjegyzői irattal együtt.

A fekete nyomások – Egy 1554. november 8-án kelt, két párizsi közjegyző előtt tett tanúsítvány egészen pontosan leírja egy könyv szedésén dolgozó csoport munkálatait. Ezen a napon a nyomdászok (ezalatt itt a nyomtató munkásokat kell érteni), Abel Betif és Jacques Biton – Saint Jacques utcai lakosok –, valamint Pierre Gotart és Nicolas Bouse tanúsítják, hogy „Viquerius *Ad naturalem philosophiam* című munkáján dolgoztak, melynek nyomtatását Guillaume Thiboust és Claude Fremy párizsi könyvárusok rendelték meg.” Thiboustnak 550, Fremynek 425 példányt nyomtattak ki, amit az említett nyomdászok tanúsítottak, majd közösen leszámolták a kinyomtatott papírok mennyiségét... A számolási procedura

nyilván Fremy kérésére történt, nyilvánvalóan azért, mert a kinyomott papír mennyiségét illetően pereskedésbe bonyolódtak a társával. A könyv kolofonjából egyértelműen kiderül, hogy Thiboust volt a nyomdász. Az 59 folio nagyságú ív nyomásához Cícero betűtípust használtak és három ívnyi füzetekre osztották, melyet két szedő szedett ki, míg a lehúzással két nyomdász foglalatoskodott.

Most pedig álljon itt néhány példa a könyvek eladásáról. Jacques Dupuys 1548. május 24-én ír Pierre Gaultier-nek Caesar *Kommentárok* című művének spanyol nyelven történő kiadásáról. A könyv formája oktáv = nyolcadrét lesz, betűtípusa pedig kurzív, hasonlóan a Gaultier által már előzőekben kinyomtatott műhöz. Gaultier-nek a munkát a következő kedden [május 29-én] kell elkezdenie, s megszakítás nélkül kell dolgoznia a sajtón. Minden munkanapon köteles Dupuys-hez „2550 egyik oldalán nyomott ívet” elszállítani, melyért átlagban 40 tournois-i sol lesz a fizetése, amelyet naponként, az elvégzett munka arányában kap kézhez. Dupuys szállítja majd a papírt, és Gaultier egyetlen példányt sem adhat el. A szóban forgó, Diego Lopez által fordított könyvet ismerjük. Költségeit nemcsak Dupuys, hanem egy antwerpeni könyvkereskedő, nevezetesen Arnold Birckman állta, akinek címe egyébként itt jelenik meg első alkalommal a címloldalon. (Meg kell jegyeznünk, hogy a szerződés nem közli Birckman részesedését, s a könyv sem viseli nyomdászának a nevét.) A kurzív, ciceróval szedett kötet 384 lapból áll, mely 48 ívnek felel meg (ez 96 szedőformát tesz ki). 1549-es dátum szerepel rajta, mely arra enged következtetni, hogy előállítás mintegy öt-hat hónapot vehetett igénybe, ha a szokásos havi 16–19 formával számolunk. Ezt a hatalmas, 2550-es lehúzásszámot egyetlen sajtó mellett álló szedő – átlagos méretű korpusz esetén – egyedül is el tudta látni a napi egy szedőforma kinyomásával. Feltételezhetjük, hogy ehhez a munkatempóhoz hihetőleg tudnia kellett spanyolul. Ha ez így van, a szedő a kézirat - mely a korábbiakban a Toledóban vagy az Alcalában nyomott kiadások egyike lehetett - meghatározott sorrendje szerint tudott haladni.

Ha azonban a napi egy szedőformánál többet kell kinyomtatni, általában minden másként történik. Ahhoz ugyanis, hogy a kis- vagy a közepes nagyságú két szedőformát lehessen kiszedni, legkevesebb két szedőre van szükség. Hasonló a helyzet abban az esetben is, ha a nyomdavezetők napi egy ívnek a kétoldalas nyomását vállalják. Ilyenkor minden bizonnyal a szedőknek folyamatosan az azonos ívhez tartozó szedőformákon kellett dolgozniuk, ráadásul nem az oldalak folyamatos rendje szerint, hanem megszakítottan, a formák felosztásától függően. Több könyv olyan szer-

ződése támasztja alá ezt a feltételezést, amely a nyomtatás ütemezését fekteti le. Így például Antoine Bonnemère nyomdász 1528. február 24-én egyezséget kötött kollégájával, Chrétien Wechellel, hogy közös költségen és „mindaddig, amíg el nem készülnek, megszakítás nélkül, folyamatosan” 1325 példányt adnak ki Szent Ágostonnak a Zsoltárokról írott *Explanatio* című művéből, s „naponta egy ívet fognak kinyomtatni.” E folio méretű kötet 418 lapból, azaz 209 ívből áll, melyet két hasábosan, a kissé csúcsíves és gótikus formájú petit romain betűtípussal szedtek ki. Ívfüzeteinek többsége négy egymásba illesztett ívből, vagyis 16 oldalból állnak. Ha a szedés a kézirat sorrendjét követte volna, akkor valamennyi ívfüzet első kilenc oldalát kellett volna legelőször kiszedni, mielőtt a formát a nyomtató munkásnak adták volna. A művelethez igen sok betűre lett volna szükség. Egy teljes ívfüzet kiszedése (8 forma) ugyanis egy szedő számára legkevesebb két heti munkát jelentett, míg a nyomtatók négy nap alatt le tudták húzni a füzeteket kitevő mintegy 5300 ívet. Nyilvánvaló tehát, hogy a Bonnemère-műhelyben másként jártak el. A könyv kézírata a harminc évvel korábban Baselban, jóval nagyobb betűkkel szedett, Johannes Amberbach-féle kiadás volt, amelynek megjegyzéseit szem előtt tartva több munkásra osztották a szedési munkálatokat. Mindenesetre a kézirat előzetes kalkulálása mégsem sikerült valami tökéletesre, amiről hűen árulkodik a párizsi kiadás. A sorok száma ugyanis oldalanként változik, 65–67 között mozog, ráadásul a sormagasság eltérése a 7 mm-t is elérheti. A szavak közti távolság is váltakozó, árulkodva ezzel a szedés során alkalmazott igazításokról. Feltevésünket megerősíti a többi ívfüzet első felében rendszeresen megjelenő díszes nagybetűk visszaköszönése, amelyeket folyamatos szedés esetén nem tudtak volna újra és újra felhasználni. Bizonyosan tudjuk, hogy ezzel a vaskos kötettel nem végeztek 1529 előtt. Legkevesebb tehát 10 hónapra volt szükség a 209 ív kinyomtatásához. Amennyiben folytatólagosan ment volna a szedés, azaz a szedő szakaszonként a szöveg rendjét követte volna, kétszer annyi időbe telt volna. A nyomdászok pedig, akiknek a szerződés alapján szintén megállás nélkül kellett dolgozni, jó darabig tétlenségre kényszerültek volna.

A határidő be nem tartására és a könyvkészítés ritmusának bizonyítására csak néhány adatunk van, ezt ugyanis csak akkor lehet megtudni, ha a könyveken hónapjelzés is szerepel. Erre következtethetünk például a Daniel Higman könyvárussal megkötött szerződés dátuma (1523. augusztus 4.) és a könyv befejezésének időpontja (1524. június) közötti eltéréstől.

Bonnemère tíz hónapot fektetett Jean Raulin *Sermones de sanctis* című, posztumusz művének kétkötetes, negyedréti formátumú első kiadásába: „minden munkanapon 1300, vagyis egy konc (=1325 levél) papírt kellett kinyomtatni napi 30 *tourneois*-i sol-ért..., megállás nélkül.” Hogy a 191 ívből és két ívnyi füzetből álló, kis gótikus betűtípussal szedett munkát ki tudta adni, közepes munkatempóval számítva havi 19 ívet nyomtathatott ki, amihez két-három szedő munkájára volt szükség.

Jean Prevel 9 hónap alatt nyomott ki egy nyolcadréti formájú, 72 íves, nagyon apró betűs, *nonpareille*-jel szedett, két hasábos *Bibliát*, betartva ezzel Louis Hernault könyvárusnak a nyomtatás határidejéül szabott, 1528. szeptember 27-i határidejét. Átlagosan mindössze nyolc ívet fejezett be havonta, a mű szedése tehát rendkívül hosszú nyúlt, bátran feltételezhetjük azonban, hogy a példányszám – melyről nincs adatunk – igen magas lehetett.

A piros-fekete nyomások – A piros-fekete nyomások szükségszerűen módosítják a szerződésben foglaltakat, miután több mint kétszeresére nő a nyomtatók munkája. Az egy nap befejezhető ívek száma így mintegy a felére csökken: 650 teljes ív vagy 1300 ívoldal a teljesíthető maximum. Ebben a munkaritmusban „naponta egy fekete-piros szedőformát” vagy „kétnaponként egy ívet” lehet lehúzni, mint ahogy a nyolcadréti formájú breviáriumokat nyomtatják 1250 példányban. Kevesebb nyomás esetén ez azonban két, három vagy akár négy szedőforma is lehet naponta. Példa erre Baptiste Postel esete, aki 1551-ben a 650 példány, folio nagyságú *Missels romains* nyomtatásakor Jean Petit-nek minden nap „egy, mindkét oldalán fekete-pirossal nyomott ívet” volt köteles szállítani. Ha pontosan befejezi a munkát, ívenként 50 *tournois*-i solt kap érte. Ha hanyagsága miatt a munka félbemarad vagy egy másik munka kedvéért nem fejezi be, az elkészült ívek után csak 40 sol jár. Úgy tűnik, hogy az igazán gondos javítást igénylő liber usualisoknál rendszerint ráhagytak egy kis plusz időt a forma kiszedése és nyomtatása között.

Most lássunk néhány teljesítményre vonatkozó adatot. 1539–1540-ben Jean Kerbriant napi négy szedőrámánnyi munkával körülbelül nyolc havi munkát fektetett a 150 ívből álló *Missel de Liège* [*Liège-i Misszálé*] 650 példányos kiadásába. Egy korábban ugyanitt kinyomott kiadás lemásolásával a sajtóból havonta mintegy 18–19 ív került ki. Így a negyedréti alakú, 850 példányos *Missel a l'usage d'Amiens* [*Amiens-i Miskönyv*] miskönyv, amellyel Baptiste Postelnek 1551-ben „napi három szedőrámánnyt kellett dolgoznia,” hat hónap alatt készült el. Az apró *romain gothique*-kal szedett 73 és fél ívből havonta átlagosan 12 ív készült el.

A megfelelő felszereltségű műhelyekben a sürgős vagy a fontos munkát, illetve a jelentősebb kiadványok nyomását több csoport között osztották föl. Jó példa erre az az eset, amikor 1512-ben Jodocus Badius két sajtót készített elő, hogy műhelyében Szent Jeromos *Épîtres [Episztolák, levelek]* című művét soron kívül kezdjék el nyomni. Ugyanígy járt el 1531-ben, amikor Robert Estienne a *Thesaurus linguae latinae* című könyvén kezd dolgozni, a mű nyomdai kéziratát ekkor is egyszerre két sajtó nyomja. A Lyoni Könyvkereskedők Társasága által 1540-ben hat kötetben megjelentetett *Biblia* két vagy három sajtót foglalt le Gaspard Trechsel műhelyében. Hasonló volt a helyzet az 1552. február 12-i esetben is, amikor az előző évi zsinatot követően Robert de Croy érsek megrendelte a *Statuts synodaux à l'usage de Cambrai* című munkát, amelynek elkezdését Mathieu David a következő hét szerdájára ígérte, a munkát pedig úgy vállalta, hogy „minden munkanapon egy teljes ívet kell kinyomtatni mindkét oldalán, 2500 példányban.” Augustin antikvárral volt szedve, a megrendelő által már kiválasztott „kis bastard-ral jelölt B vagy ennek megfelelő” papíron, s a megállapodást közjegyzők ellenjegyezték. Hat héttel később e negyedrért formátumú könyv 29 és fél íve már ki volt nyomtatva. Ehhez napi 5000 nyomásra volt szükség, vagyis kétszerese egy sajtón dolgozó munkás átlagteljesítményének.

De továbbmenve, bizonyos könyvkereskedők, amennyiben nagyon közeli határidővel vagy nagyon nagy mennyiségre kívánnak megbízatást adni, ugyanazon mű kiadási munkálatait több hasonló felszereltségű nyomdászra bízta. Jean Petit írja, hogy 1511-ben – a böjt előtti időszakban az egyre növekvő számú és egyre inkább reklamáló vevők miatt – kénytelen volt szétoosztani Jean Raulin *Sermones Quadragesimales* című munkáját több tipográfus között. Egy Arnheim nevű könyvárussal 1527-ben kötött szerződés szerint – mely 650 folio nagyságú, „piros-fekete”, „liège-i használatra szánt” misekönyv kiadásáról rendelkezett – két nyomdászt, Didier Maheu-t és Jean Kerbriant bízták meg, „hogy napi négy szedőformányi mennyiséggel biztosítsák a munka folytonosságát”, melyet július elsején kezdtek meg, és Szent Rémy napjára [október 1.] kellett befejezniük. A határidőt sikerült betartani, hiszen a könyvön az október 2-i dátum szerepel. E 150 íves kötet előállításának havi munkateljesítménye tehát 10 ív volt, ami jócskán felülmúlja egy nyomdai csapat teljesítőképességét.

A részekből álló művek esetében ez a – nyilvánvalóan királyi rendeletekkel szabályozott – műhelyek közti munkamegosztási gyakorlat igen gyakori. A betűtípusok vagy a díszítő elemek különbözősége bizonyítja, hogy különösen sokszor fordul elő ez az eljárás a Jean Barbier nevét viselő, század eleji könyvekben és számos olyan nagy könyvtáros munkájában, mint amilyen Jean Petit és Galliot du Pré volt.

Folyamatos avagy megszakított munka?

A folyamatos munka alatt általánosságban azt értik, hogy a nyomdászatot kezükben tartó megbízók megkövetelik, hogy a műért felelős csoport vagy csoportok nem foghatnak bele semmilyen más egyidejű munkába a megállapodás megsértése nélkül. Így parancsolták meg szigorúan például Mathieu David -nek is, hogy „megszakítás vagy más munkák közbeiktatása nélkül” kell befejeznie Cambrai *Decreta sinodalia* című művét.

A szegényesebb eszközökkel és felszereltséggel rendelkező, kisebb nyomdák vezetői teljes munkaerő-készletüket kényszerültek megbízók kívánsága szerint beosztani. 1504-ben, még lyoni pályafutásának kezdetén Jacques Saconnak például Angelo de Gambiglionibus *Institutes* című művének kinyomásakor ígéretet kellett tennie, „hogy mindaddig, amíg az előbb említett könyvet nem fejezi be, más művön, megbízáson nem dolgozhat.” Az előbb említett Baptiste Postelnek pedig tarifacsökkentést kellett volna elszenvednie abban az esetben, ha a *Missel romainon* [Római Miskönyv] kívül más rábízott nyomtatási munkával is foglalkozott volna.

François Girault nyomdája látni valóan jobban felszerelt, így munkafeltételei is kedvezőbben alakulhattak. 1548-ban például, mielőtt befejezte volna a Poncet Le Preux és üzlettársai által finanszírozott *Ordonnances royauls* [Királyi rendeletek] című mű kiadási munkálatait, „dolgozhat egy másikon, Le Preux és társai beleegyezése nélkül.”

Két másik, a *Bréviaire de Poitiers* [Poitiers-i Breviárium] kiadásával megbízott, poitou-i nyomdásznak még nagyobb mozgási lehetősége lehetett, hiszen a fennmaradt szerződésszöveg szerint: „határozottan elfogadható és egyetértésünkkel találkozik, ha az említett munka ideje alatt az itt nevezettek [a nyomdászok] egyéb munkát is végeznek, néhány más művön is dolgoznak az említett betűkkel, amelyek egy többlet ívből maradnak vissza. Természetesen ezt csak szükség esetén és indokolt esetben tehetik meg, s az ebből nyert fizetségüket és nyereségüket át kell adniuk a könyv-

árusoknak.” A megbízók tehát annak is megtalálták a módját, hogy a folytonosság elvének korlátozását feloldják, de ezt csak abban az esetben használják, ha ez nem sérti az érdekeiket s számításaikat maguk is megtalálják.

A folyamatos, azaz az összes munkacsoport tevékenységét egyetlen feladatnak alárendelő munka – mely a pontos határidő garanciája – nyilvánvalóan előnyt biztosít a megbízó számára, akinek az a célja, hogy különleges könyveket adjon ki.

Azonban láthattuk, hogy a nyomdavezető számára ez a folyamatos munka a holtidő megtöbbszöröződéséhez vezethet, hiszen a nyomdai munkában a szedők függenek a korrektortól és a nyomtatóktól, a nyomtatók pedig a szedőktől, és egyetlen ember hiánya megbéníthatja az egész csapat tevékenységét. Erre az érzékeny egyensúlyra utal egy 1572-es nyomdavezetői följegyzés is: a munkatársak „egyike sem tud semmit kezdeni a másik nélkül, olyannyira, hogy ha az egyik szünetet tart, a többieknek szükségképpen hasonlóan kell cselekedniük.” Ebből adódik tehát, hogy a század folyamán kétszer is előforduló konfliktusok alkalmával tanoncokkal próbálták helyettesíteni a munkásokat.

Kérdés, vajon rendszeresen betartották-e a „kizárólagosan egyetlen” munka elvét? Okunk van rá, hogy kételkedjünk benne. A közjegyzői formulákban még a tiltások ismételtetése is azt sugallja, hogy a parancsok ellenére a nyomdászok rendszeresen megszakították munkájukat, mert mindig akadt valami sürgős feladat, mint például falragaszok, plakátok, búcsúcédulák, hivatalos okmányok, ügyiratok, aktuális vagy egyéb irományok soron kívüli előállítás. Bármint volt is, az 1571-es sztrájkok bizonyára hatással voltak az addig érvényben lévő gyakorlatra. A nyomdavezetők, „akiknek mind ez idáig sikerült megőrizni nyomdájukat – állítja a *Plaidoyer* - nem kívántak egyidejűleg más munkába fogni, kivéve azok, akiket a nagykereskedők köteleztek arra, hogy a szokásnak megfelelően egy teljes szedőformányi munkát szállítsanak nekik naponta...” Ez azt is jelenti, hogy alkalmi munkaerővel a folyamatos munka gyakorlatilag kivitelhezetlen volt.

Ami a kiadó-nyomdászokat illeti, a dokumentumokból nem világlik ki, hogy ők is ugyanolyan béklyók alatt nyögtek-e, mint a megbízásra dolgozó kollégáik. Létezik néhány olyan szerződés, amelyben a szerző gyártási ritmusa jóval alacsonyabb a napi egy ívnél, valószínűleg így maradhat idő arra, hogy a folyamatban lévő munka mellett párhuzamosan mást is csináljanak ugyanazon a sajtón. Vegyük például a Frédéric Jamot által görögül fordított *Traité de la goutte* (*Értekezés a köszvényről*) című munkát,

melynek nyomását Philippe Gaultier-től rendelték meg – tudósít Rouille 1567-ben. E kis könyvecskével – mely mindössze 4 és fél ívet számlál és főként ciceróval nyomták –, egy hónap alatt kellett elkészülni, de nyilvánvaló, hogy pusztán ez a kötet nem tudott volna egy egész nyomdászcsoporthoz – teljes munkaidőben – munkával ellátni.

Annak ellenére, hogy e kérdéseket még számos helyen homály fedi, lehetségesnek tűnik, hogy a gyakorlatban többféle munkaszervezési típushoz többféle módszer járulhatott. A királyi hatalom ismételt beavatkozása – „megkezdett munkák” folyamatos befejezésének szabályozása – azt mutatja, hogy a mesterlegények felvétele a munkák elvégzéséhez kapcsolódik. Ez pedig lehetőséget nyújt a mesterekkel való végeláthatatlan vitákra, mivel az egyezséget sem az egyik, sem a másik oldalról nem tartják be szigorúan, s bár kötelességük lenne a „megszakítások nélküli munkavégzés”, de az egyes legények kimaradása, illetve a nyomdavezető megszakta programváltozások miatt a folyamatosság mindig megszakad, állandósulnak a nyomdászlegények nézeteltérései a mestereikkel, s ezeknek az összetűzéseknek az igazi nyertesei végső soron mindig a könyvkereskedők lettek.

Bibliográfia

Az e fejezetben többször hivatkozott könyvek és tanulmányok bibliográfiai adatát itt közöljük.

H. Baudrier, *Bibliographie lyonnaise. Recherches sur les imprimeurs, libraires, relieurs et fondeurs de lettres de Lyon au XVIe siècle... publiées et continuées par J. Baudrier*, Lyon, Paris, 1895–1925. 12 vol *Tables par G. Tricon*, Genève, Lille, 1950 (Reprint, Paris, 1969). F. Bowers, *Principales of bibliographical description*, New York, 1962. N. Catach, *L'orthographe française à l'époque de la Renaissance (auteurs-imprimeurs-ateliers d'imprimerie)*, Genève, 1968.

P. Chauvet, *Les ouvriers du livre en France des origines à la Révolution de 1789*, Paris, 1959. R. Corraze, „Jacques Colomies, maître-imprimeur toulousain (1490–1570)”, *Bulletin philologique et historique du Comité des travaux historiques*, 1938–1939., p. 121–135. R. Corraze, „Impressions de livres liturgiques à Toulouse au seizième siècle”, *Revue historique de Toulouse*, 1941, p. 298–332.

- E. Covecque, „Cinq libraires parisiens sous Francois Ier, 1521–1529”, *Mémoires de la Société de l'histoire de Paris et de l'Ile-De-France*, 21, 1894, p. 53–136. E. Coyencque, *Recueil d'actes notariés relatifs à l'histoire de Paris et de ses environs au XVIe siècle*, I. 1498–1545, II. 1552–1555, Paris, 1905–1923, 2 vol.
- C. E. Du Boulay, *Historia Universitatis Parisiensis*, Paris, 6, 1673 (Reprint, Frankfurt/Main, 1966). P. Ducourtioux et L. Bourdery, *Une imprimerie et une librairie à la fin du XVIe siècle*, Jacques Barbou, imprimeur, Limoges, 1898. J. M. Dureau, „Recherches sur les grandes compagnies des libraires lyonnais au XVIe siècle”, *Nouvelles études lyonnaises*, Genève, 1969, f. 3–63. L. Febvre et H.-J. Martin, *L'apparition du livre*, 2e édition, Paris, 1971.
- P. Fertel, *La science pratique de l'imprimerie*, Saint-Omer, l'auteur 1723 (Reprint Westmead, 1971.), A. Fontanon, *Les édits et ordonnances des rois de France*, Paris, 1611, IV, p. 467–482., P. Gaskell, *A New introduction to Bibliography*, 2d ed., Oxford, 1974. J. F. Gilmont, *Printers by the Rules*, *The Library*, 1980, p. 9–55. H. Hauser, *Ouvriers du temps passé*, Paris 1899. W. G. Hellings, *Copy and print in the Netherlands, an atlas of historical bibliography*, Amsterdam, 1962, R. B. McKerrow, *An introduction to Bibliography for literary students*, Oxford, 1962. A. de La Bouraliere, *L'imprimerie et la librairie à Poitiers pendant le XVIe siècle*. *Mémoires de la Société des antiquaires de l'Ouest*, 1899, p. 1–396. et Supplément, ibidem, 1904, p. 481–510. D. F. McKenzie, *Printers of the Mind: some notes on bibliographical theories and printing-house practices*, *Studies in Bibliography*, 1969, p. 1–75.
- L. M. Michon, A propos des grèves d'imprimeurs de Paris et de Lyon au XVIe siècle, *Fédération des sociétés historiques et archéologiques de Paris et de l'île de France*, Mémoires, 1951, p. 103–115. A. F. Momoro, *Tarité élémentaire de l'imprimeur ou le manuel de l'imprimeur*, Paris, 1793. Moreau, I–III. J. Moxon, *Mechanick exercises on the whole art of printing (1683–4)* ed. by H. Davis and H. Carter, London, 1958. A. Parent (-Charon), *Les métiers du livre à Paris au XVIe siècle (1535–1560)*, Genève, 1974. Parlement de Paris, *Plaidoieries* (Manuscrit) (BN, N. acq. fr. 8014), p. 109–132, 690–718. (Repris en partie par C. E. Du Boulay, ouvr. cité). J. Pichon et G. Vicaire, *Documents pour servir à l'histoire des libraires de Paris*, Paris, 1895. *Plaidoyez pour la reformation de l'imprimerie* [Paris] 1572 (Sainte-Genevieve, F 919 bis Inv. 4194 bis Rés.) *Remonstrances et mémoires pour les compagnons*

imprimeurs de Paris et Lyon opposans, contre les libraires, maistres imprimeurs desdits lieux et adjoints, [Lyon] 1572 (BN, Rés. Z. Thoisy, 328). Renouard, I-III.; Bade; Documents; Répertoire.

- P. Simpson, *Proof-reading in the sixteenth, seventeenth and eighteenth centuries*, London, 1935. L. Voet, *The Golden compasses, a history and evaluation of the printing and publishing activities of the Officina Plantiniana at Antwerp*, Amsterdam, 1969–1972. 2 vol. L. Wolf, *Terminologische Untersuchungen zur Einführung des Buchdrucks im frnzösichen Sprachgebiet*, Tübingen, 1979.

Fordította: Pajor Enikő

Frederic Barbier

A komparatisztika mint heurisztikai szükségesség a könyv- és kultúrtörténész számára

Hogyan is lehet valaki perzsa?"

Montesquieu

Előzmény: a megtagadott komparatisztika avagy a francia történet- írói hagyomány

A híres védőbeszédek ellenére az összehasonlító történelem Franciaországban sokáig „kénköszagú” volt és marad is még egy bizonyos mértékig, mert – természetesen - újra és újra bevezette az olyan transzcendens *a priori*-kat, mint a „nemzeti” jelleg, a „népszellem” és más hasonló fogalmakat. Az összehasonlító történelmet általában azzal vádolták, hogy csak egyik ága a történelemfilozófiának, amelynek kicsi a szerepe a hazai történetírói gondolkodásban.

A durkheimi szociológiától az Annales-ig

A pozitivistá történelem gyakorlatilag kiűzte a komparatisztikát módszertani eszközeiből. Ez azt jelenti, hogy – tisztán kronológiai szempontból – a komparatisztika nem a történettudományhoz kötődött, hanem inkább a saussure-i nyelvészethez, és különösen a szociológiához és a szociológiai módszerekhez. Durkheim azt írja *Méthode dans les sciences* című munkájában, hogy „a komparatív módszer par excellence eszköze a szociológiai módszereknek”, és rögtön hozzátette: „A történelem a szó hagyományos értelmében az a szociológiának, mint ami a görög, a latin vagy a francia nyelvtan – egymástól külön-külön tárgyalva – annak az új tudománynak, amit összehasonlító nyelvészetnek neveznek.” A történelem tárgya a tények összegyűjtése, amelyek által a szociológus kibontakoztatja a törvényszerűségeket.

Ezzel a koncepcióval csak vitatkozni lehet. A történelemnek kötelező másnak lenni és más is, mint egyszerű ténygyűjtés, mint azt Fustel de Coulange híres formulájában már megfogalmazta, s amelyet később a

Revue de synthèse és az *Annales* történészei újra felvetettek: „A történelem nem a múltban lejárott mindenféle események gyűjteménye, hanem az emberi társadalmak tudománya”, valamint mindenekelőtt és alapvetően társadalomtörténet. Ebből kiindulva semmi sem idegen tőle, és a történelem hivatása, hogy felhasználja mindazon módszereket, amelyek tudományosan megalapozott eredménnyel kecsegtetnek.

Az *Annales*-iskola történészei minden történelmi jelenséget úgy fogtak fel, mint valamit, amely az egészből nyeri értelmét, s amely egészet ugyanabban az időben alkotnak; ez a szükségszerű és koherens teljesség-felfogás teszi megmagyarázhatóvá őket. Henri Berr megfogalmazása szerint: „a társadalmi felelősség (*solidarité sociale*) történelmi magyarázatú elem” és a konstans önszabályozás és egyensúlyhiány folyamatában ennek az összetartozásnak a fenntartása az időben az, ami a történelem paradigmájának lényegét adja.

Egy probléma: a ψυχή és működési módja

Ezzel párhuzamosan a *Revue de synthèse*, amelyet Henri Berr és szellemi köre alapított 1900-ban, a történelmi jelenségek kulturális dimenziója mellett tartott ki: „A történelem maga a pszichológia, a ψυχή megszületése és fejlődése...” 1920-ban Lucien Febvre kidolgozta ezt a programot, a pszichikum primátusát kiterjesztette az olyan gyakorlatias területekre is, mint a gazdaság: a történelem „idealista [...], a gazdasági tények, mint minden egyéb társadalmi tény, vélekedésen és hiten alapuló tények...”. A lényeg kimondatott: a történelem szükségszerűen társadalomtörténet, és a társadalomtörténetnek lényegi velejárója a kulturális dimenzió. Sőt, mint azt ma már tudjuk, ez utóbbi az egyedüli, amely lehetővé teszi a társadalmi folyamatok létezését és működését.

Mindamellet a történelmi jelenségek kulturális dimenziójának vizsgálata egy alapvető problémát vetett fel, mégpedig kettős szinten. Módszertani szempontból a „vélekedésen és hiten alapuló tények” a legnehezebben megfoghatók, a rendelkezésre álló források komplex értelmezését feltételezik – olyan értelmezést, amely gyakran csak közvetítő segítségével történik –, és logikájuk kiterjedtebb időszakokra oszlik, mint a politikátörténeté, a gazdaságé vagy a társadalomé – ezt később a „hosszú időszak” (*„temps long”*) problematikájának nevezzük majd el. De még mélyebben, a legtágabb értelemben vett „pszichológiai tények” vizsgálata azért jelent problémát, mert magába foglalja öntudatlanul is a kutató lelkivilágát.

A német filozófusok és kutatók által kidolgozott historizmus jelezte ezt a nehézséget, és bizonyos mértékig megpróbálta orvosolni is: a történetész, akárcsak a tárgya, amelyet tanulmányoz – tegye azt akár strukturalista, akár szeriális megközelítésből –, soha nem független. A kor embere ráadásul – bár a historikus gondolkodás nem eléggé emelte ki ezt a problémát – át van itatva azzal a tudós és kulturális tradícióval, amelynek örököse és folytatója, és amely néha erőteljesebben (a korrekció ekkor könnyebb), néha finomabban (ez esetben nehezebben fölfedezhető) a tanulmányozott tárgy és önmaga közé ékelődik. A hermeneutika és a történetírás – amelyet előzménynek tekinthetünk – egyaránt lehetséges választ jelent egy alapvető ismeretelméleti problémára.

Egy módszer: a komparatisztika

Még tágabb értelemben azonban a választ egy metódus jelenti – a komparatisztika, amelynek heurisztikai értékét már Henri Berr is hangsúlyozta, akárcsak Marc Bloch.

Valóban, a komparatisztika mindenekelőtt egyfajta módszer, „elterjedt technikai eszköz, amely könnyen kezelhető és pozitív eredményekre képes.” Lényege: a különböző körülmények között fejlődő, hasonló folyamatok térben vagy időben történő összehasonlítása; Marc Bloch pedig a mai „archaikus” társadalmak és az antik társadalmak szembeállítását ajánlotta, amelyek segítik a jobb megértést vagy a szomszédos és kortárs társadalmak párhuzamba állítását.

Természetesen, ha a komparisztika célkitűzésének a szintézist látjuk, a feldolgozás rögtön nehezebbé válik. Már a *Revue de synthèse* íróinak is a helyi munkák és a komparatisztika tűntek a legmegfelelőbb keretnek, azon kapcsolódások megrajzolásához, amelyekre hangsúlyt kell helyezni. Pontosítsuk úgy, hogy a helyi monográfiák szűkebb célkitűzései a komparatisztika számára a történetírás szükséges, de csak átmeneti állomásait jelentik. Ezek nyitnak utat a tágabb célkitűzésű szintéziseknek úgy, hogy mindvégig elkerülik nemcsak az elhamarkodott általánosításokat, hanem a történetfilozófia – olykor akaratlan – bevezetését, amely többé-kevésbé mindig gyanús a szemükben, sőt transzcendens, mert implicit módon felhasználja a közgondolkodás szubsztanciává vált fogalmait.

Marc Bloch ugyanezt az elképzelést vetette fel, amikor igen logikusan azt ajánlotta, hogy egy kutatás kereteit a mélységével arányosan kell limitálni, így a szűkebb horizont pontosabb és kifejezőbb eredményekhez

vezet. Ha egy vizsgált területet („a történész területe”) fogalmilag a világ dimenziójára tágítunk, ami mellesleg a „globális történelem” célkitűzése, más – paradox módon szűkebb – vizsgáladási pontok definiálása válik szükségessé. A francia történeti iskola egyik sajátossága az, hogy gyakran elsőséget biztosít azoknak a helyi tanulmányoknak, amelyek a globális történelem problematikájának feldolgozását megkönnyítik, s amely problematikához mi is alapjaiban kapcsolódunk.

A komparisztika tulajdonképpen a helyi keretekre épít, amelyek a történeti realitásokat jobban kifejezik, mint a – lényegében a 19. században kialakult – nemzeti keretek. Ezt az eljárást majdnem szóról szóra követik a *Révolution, la France et l'Allemagne* című, nemrégiben megjelent gyűjtemény írói is: „Az esetek többségében nem a nemzeti keret a legmegfelelőbb a társadalmi változások vizsgálatakor, hanem éppen ellenkezőleg, a helyi keretek, amelyek révén a különböző fejlődési tényezők jobban megragadhatók és jelentőségük jobban lemérhető.”

Szeriális történelem (histoire sérielle), társadalomtörténet, globális történelem

Érdekes, hogy az összehasonlító gondolkodást mégsem folytatták Marc Bloch után, legalábbis Franciaországban nem: a komparatisztikát mint a durkheimi szociológia jellemző eszközét sokáig elvetette a francia történeti iskola – igazságtalanul, mondjuk mi.

Most nem vizsgáljuk, Franciaországban hogyan (és főleg miért) vett a történeti kutatás más irányt már jó ideje. Egyszerűen csak azt állítjuk, attól kezdve, hogy a történelem célkitűzése az, hogy a szociológiát – amely az „emberi társadalmak tudománya” – felváltsa, metodológiai elsőbbséget élveznek a „legnehezebb” vizsgálatok, melyek között a szeriális módszert, a gazdaságot és a szociális mezőt illeti az első hely. Az „új történelem” így mindenekelőtt szeriális történelem lett, amely a globális megközelítésen alapul; ez utóbbit a szociológiai problematika biztosítja, s végső soron célja a „szellemi” területén történő kibontakozás.

Tegyük hozzá, hogy a komparatisztika sokáig szenvedett és szenved is a történelem felsőoktatási kereteitől, sőt logikusan, a történetírói hagyományoktól is. A (nemzeti kereteken túllépő) geográfiai és kronológiai horizontokat – a komparatisztika két legfontosabb szempontját – gyakran elhomályosították az egyetemi intézmények szempontjai vagy a történetírói és katalográfiai szokások. Például a felsőoktatási intézmények tanszékein gyakoriak az olyan elnevezések, amelyek földrajzi utalással kezdőd-

nek („Valaminek a története...”), és amelyek már önmagukban elkerülik az összehasonlítást, ami ettől kezdve túlkapással, sőt árulással lenne egyenlő. De nemcsak az egyes nemzeti történetírói hagyományok nem felelnek meg egymásnak – ritka kivételtől eltekintve –, hanem a történeti gyakorlat maga is országonként változik, így az összehasonlítást végző történész szükségszerű és folyamatos értelmezésre kényszerül. Így például a francia történészek a globális szemlélet ismeretelméleti problémáira szűkebb vizsgálatok pragmatizmusával válaszolnak, és rendszeresen igénybe veszik a levéltári forrásokat, ezzel szemben a német történészek a konceptualizmus iránti érzékenységet és az ismeretelméletbe torkolló történetírói gondolkodást őrizték meg. Végül is, a különböző történelmek és a gondolkodói szokások átjárják egymást, még a – természetesen nagyon eltérő – írói gyakorlatban is, sőt a szóhasználat óriási ellentéteiben is: Marc Bloch említi az olyan kifejezések fordításának problémáját, mint a *Standestaat*, *Hufen*, *Hörige*, *Zinsleute* vagy a homonímák problémáját, amelyek különböző jelentéseket takarnak.

A komparatiztika – általában – kikerült a történészek kezéből, és gyakran a közgondolkodás *a priori* fogalmaira alapozták (különösen a *Völkerpsychologie* fejtegetéseivel éltek vissza), a tudományosság szempontjából pedig majdnem elveszítette minden érdemét és hitelét. A kultúrtörténetre alkalmazva a komparatiztika még veszélyesebb, mert rosszul interpretálva egyenesen ahhoz az implicit vagy nem implicit eszméhez vezet, amelyet „az egyének közös *Zeitgeist*”-eszméjének nevezünk, „vállalva egy olyan idealizmust, amelyben a lelki struktúrák a társadalom fölött lebegnek” – és a *Zeitgeist*et a „nemzeti karaktertől” csak egy hajszál választja el.

Az implicit komparatiztikától az explicit komparatiztikáig

Mi is az az összehasonlítás?

Ma, amikor felvetődik a nemzetállamok meghaladásának problémája – a hegeli *Aufhebung* értelmében –, a Marc Bloch által hajdan már megfogalmazott kérdést szükségszerűen újra fel kell tenni, s úgy tűnik, ez különösen a könyv- kultúrtörténészek számára elengedhetetlen.

Idejétmúlt dolog lenne, a tanulmány végére újból eljutni a már említett „nemzeti karakterekhez”. Ma már arról van szó, hogy mélységében ragadjuk meg a legkülönbözőbb történeti jelenségek specifikumát;

magá a komparatisztika fogalma ma már nem olyan áltudományos cselekedetre utal, amelyet hamis objektivizációra építünk (és amely egyébként általában öntudatlan és téves szubsztanciává váláshoz vezet), hanem magára a történeti módszer lényegére, azaz a távolságok, a különbségek és a hasonlóságok számbavételére vonatkozik.

Az összehasonlítás klasszikus definíciója pontosan megfelel ennek a funkcionalista elgondolásnak: az összehasonlítás végeredményben olyan szándékos szellemi műveletet jelent, „amelyben két vagy több tárgyat összekötünk ugyanabban a gondolati aktusban, hogy hasonlóságaikat és különbözőségeiket kibontakoztathassuk.” Az összehasonlító módszer, amely a bemutatáshoz bizonyítékokat adó egységekre épül, Marc Bloch számára megengedi akár az időbeli (a múltból a jelenbe), akár a térbeli túllépést (egyik térből a másikba), de akár a kettő kombinálását is.

Valljuk be azonban – viszonylagos – elégedetlenségünket: tágabb értelemben a komparatisztika számunkra azt jelenti, hogy két tárgyat egymás mellé rendelünk – bármilyenek is legyenek ezek a tárgyak – abból a célból, hogy ellentéteiket és hasonlóságaikat megragadhassuk. Összehasonlítani annyit jelent, mint felismerni a távolságokat a hasonlóságok és a különbségek játékán keresztül, és ez az összehasonlítás kiszélesíti a kísérletek skáláját, azaz a történész fegyvertárát.

A komparatisztika és a problémátörténelem szükségessége

A történelem kritikai filozófiája felismertette velünk, hogy a komparatisztika – a szó legtágabb értelmében – a történeti gondolkodás alapja, „a saját kor” és tér emberéé, aki egy másik teret tanulmányoz egy, számára örökké elérhetetlen és kimeríthetetlen másik időben. Ez az érteleme annak a fejtegetésnek, amelyet Marc Bloch a tanulmányozandó tárgy „felfedezésének” szentelt – mi inkább a „feltalálásának” mondanánk. A kimeríthetetlen valóságot vizsgálva a történész felelősségét kifejező választásokra kényszerül, amelyek által megvalósul a szabadsága. A történész számára a történeti téma mindig tudatos konstrukció és a kutatás potenciális értéke főleg a választás és ezen konstrukció érvényességében rejlik. Egy jól ismert megfogalmazás szerint a problémátörténelem számunkra abszolút ismeretelméleti szükségszerűség marad.

Ez a „problématörténelem” nagy távolságteremtő erő kíván a történésztől, akinek nehéz a saját korából kilépnie, pedig az elérhető eredmények értéke alapvetően ezen alapul. Ez a cselekvő történész és a téma

közi távolság tudata biztosítja és teszi lehetővé a munkát, az egyéni munka pedig – amely a téma definiálásával kezdődik – a tér- és az időbeli távolságok és különbségek számbavételén alapul. A legmagasabb fokon: a történész számára a tanulmányozandó tárgytól való távolság felismerése jelenti az objektivitás szükséges és elégséges feltételét.

De a (földrajzi vagy kronológiai) komparatiztika már nemcsak bármiféle tudományos történelmi vizsgálat szoros velejáróját jelenti, hanem ebből tovább kell fejlődnie világosan kifejtett, sőt előnyt élvező értelmezéssé. Az összehasonlító módszer lehetővé teszi a történeti munkák kötelező dialektikájának kidolgozását, amely a történész, a témája és ez utóbbi konceptualizálásán alapul, abból a célból, hogy a történész elkerülje a kettős veszélyt: az egyiket az jelenti, ha a történelmet a végeredmény függvényében vizsgálja, a másikat az, ha gondolkodás nélkül belevetíti a múltba a jelent, sőt a már jól megszokott történetírói kategóriákat is.

Marc Bloch néhány példát hozott ennek a – többnyire öntudatlan és természetes – tendenciának az illusztrálására, amelyek semmit sem vesztek értékükből és amelyeket még gazdagítani tudnánk. A kutatónak mindig és mindenütt meg kell őriznie a rácsodálkozásra való képességét, és minél inkább kutatja a hasonlóságokat, annál jobban ápolnia kell a „különös” érzetét, amelyet Marc Bloch oly nagyra becsült – így például nem szabad „természetesnek” tartani a nemzeti kereteket, amely lényegében csak újabb keletű fejlemény. Marc Bloch hangsúlyozta a görög–latin antik társadalmak különösségét, és azt, hogy a bekerítési mozgalom önmagában éppúgy nem jellemző az angol agrártörténetre, akárcsak a német politikatörténetre a kis államok.

Gyakorlatilag mindig és mindenütt találhatók analóg jelenségek az-
zal, amit tanulmányozunk; az összehasonlító vizsgálat jelentősége éppen ebben a lehetővé tett felfedezésben rejlik: az immanencia eltűnik; így például, ha nem létezhet egy *a priori* Franciaország a maga természetes, jól megrajzolt határaival és többé-kevésbé a jakobinusok által centralizált rendszerével, még kevésbé lehetséges „francia lélek”, amelyet a közgondolkodás az angol vagy a német „lélekkel” szokott szembehelyezni stb. Mindig és mindenütt a – többé-kevésbé rokon földrajzi vagy kronológiai keretek között lezajló – fejlődést figyelhetjük meg, a konvergáló mozgásokat, amelyeket általános determinánsok szabnak meg, de amelyeket egyéni sajátosságok jellemeznek ugyanabban az időben, és amelynek az alakulása folytán specifikus logikai elemek is felbukkannak. Az pedig a közgondolkodás hibája, és néha a kutatóé is, hogy a karaktereket „természetesnek” veszi, holott azok csak *egy* történet produktumai.

Ez a történelem nagy feladata, a komparatisztika pedig lehetővé teszi, hogy jobban megértsük és megmagyarázzuk ezt a feladatot. Tegyük hozzá, hogy kivételes módszertani hatékonyságán felül a komparatisztika heurisztikai szempontból egyre szükségesebb, mivel a figyelem egyre inkább a „kulturák történetévé” fejlődik, amelyben nehezebb, de fontosabb a távolságok összevetése. Így az összehasonlítás kizárólagos eszköznek tűnik ahhoz, hogy a történeti fejlődés lelkét jelentő *Aufhebung* folyamatát a lehető legjobban feltárjuk.

Az összehasonlítás módszertana

Végezetül még egy szó az összehasonlító történelem gyakorlatáról. A módszertan elválaszthatatlan az ismeretelméleti gondolkodástól, így a történelmi megismerés ismeretelméletét is megalapozza. Az összehasonlító munka értéke közvetlen függvénye a téma definiálásának, mint azt már említettük, de épp így függ a felhasznált módszertől és kritikától: „Első megközelítésben semmiféle filozófiai sajátosságot nem tulajdonítunk a valóságnak. Múlt és jelen a leírt tények (vagy az empirikus anyag) sokaságából konstituálódik, és csak annyira válik más dologgá, amennyire kritikai módon kezeskedni tudunk érte.”

Marc Bloch mindig is a behatárolt monográfiák szükségességét hangsúlyozta, amelyekre a későbbiekben egy szintézis kísérlete épül; a szintézis szintjén pedig a komparatisztika mint egyedüli eszköz szerepelne. Ha lényegében egyet is értünk ezzel az elvvel, amely a tárgy lényeges összefüggéseinek elvéhez kötődik, arról a megfogalmazásról, amely szerint „egy általános jelenség csak szintén általános okok következménye lehet”, talán már másképpen vélekednénk.

Valljuk be, hogy a történelmi megismerés jelenlegi helyzetében – ha igyekszünk elkerülni az esetlegességeket – nehéz elszakadni egy szeriális háttértől. A szociológia által inspirált felfogásban a társadalmi folyamatok mérése pótolhatatlan eszköz ahhoz, hogy megrajzolhassuk a körülmények találkozását, hogy kijelölhessük a lehetséges területeket (és különösen a lehetetlen horizontjait), amelyek révén egy monográfia vagy egy etnológiai vizsgálat majd megtalálja a maga útirányát. Egy lehetséges összehasonlításhoz számunkra az egyedül járható út a kronológiai, földrajzi, sőt tipológiai, prozopográfiai vagy más kategóriákon alapuló szeriális megközelítés marad. Egy adott globális perspektíváról lemondani a tanulmányozott téma és a legáltalánosabb társadalmi-kulturális (a kifejezés maga is jelentő-

ségteljes), valamint a (franciaországi történetírói hagyományokat őrző) társadalmi-szakmai keretek összeegyeztetésével, bizonyos mértékig olyan, mintha a vizsgálatot szándékosan a megértésre szűkítenénk, és nem keresnénk a jelenség lehetséges magyarázatát.

A „nyomtatott anyag” világa ebből a szempontból nagyon sajátos utat tör majd – s ezzel rá is térünk a kultúrtörténet kérdéskörére. Ez utóbbi csak összehasonlító történelem lehet. A könyv, és szélesebb értelemben a nyomtatvány, a modern nyugati kultúrához tartozik – legalábbis a 13. század óta.

Azonban a szeriális történelem egyáltalán nem kizárólagos, és nem fordulhat elő, hogy például a könyvnyomtatás-könyvkereskedelem gazdaságtörténete szembekerülne a könyv társadalmi-kulturális történetével és az olvasmányok etno-történetével. Egy tárgy lényeges összefüggéseit, amelyet az imént *a priori*-nak posztuláltunk, a kutatás módszertani menetében is – amely egyetlen eljárást sem zárhat ki – meg kell őrizni. Itt tárgyalunk témánk, a könyv és szélesebb értelemben a nyomtatott anyag így egyszerre „árucikk”, cselekvő erő, szimbólum, anyagi tárgy stb., valamint sokféle és összekeveredett logikai megfontolások közös pontja – gazdasági, társadalmi-kulturális, politikai, művészi stb. szempontoké –, amelyek közül egyetlen kutató sem vetheti el egyiket sem *a priori*.

Megjegyezzük, hogy két változással számolnunk kell. Az időrendiség szempontjából abszurd dolog a bibliográfiai katalógusok hagyományos kronológiai kategóriáit a reneszánsz kori könyvtörténetre alkalmazni, és ily módon az „ősnyomtatványok idejét” kijelölni, mintha az előtt nem léteztek volna nagy dolgok, illetve amely után akadálytalanul a modern korba érünk. A klasszikus kronológia túlzásai ráadásul a nemzetközi összehasonlításokra is könnyen átcsúszhatnak.

A könyvtörténet, amely Pierre Chaunu szerint a „harmadik szint” szeriális történetével egyezik, végeredményben csak hosszú időtávot felölelve érthető meg: a kultúrák történetének hosszú időtávlátában. A jelenség a 18. század végén szembeszökő, amikor a hagyományos történetírói kategóriák, amelyeknek középpontja 1789, gyökeresen felborítják a két forradalom elvére épülő folyamat logikáját – legalábbis a francia nyomtatványok esetében: a politikai forradalom (és mindaz, ami megelőzi) és az ipari forradalom (amelynek előzményei az 1770-es évtized végén kezdődnek, és a 20. század kezdetéig húzódnak) logikáját.

Összefoglalva tehát: a történész feladata, hogy a tanulmányozandó téma gazdagságával szembesülve kifürkéssze a megismerés útjait, és ehhez egyetlen hipotézist, egyetlen vizsgálati módszert sem szabad elvetnie.

Alkalmazás: a francia és a német könyvkereskedés, szemben az ipari forradalommal

A helytálló német példa

Németország, mint arra már Tocqueville is rámutatott, összehasonlítási alapot jelent a modern időszakot és a jelenkort kutató francia történészek számára; ezen a jogcímen a francia–német keret vált a közös kutatások céljává. E munkáknak a legnagyobb része nemcsak az összehasonlító módszertan problematikájára hívja fel a figyelmet, hanem a két geopolitikai egység közös pontjait is kiemeli: olyan munkákra célzunk itt, amelyek a „kulturális átvételről” szólnak, amely nemzeten túli vagy emigráns csoportokon keresztül jön létre; esetleg a bármilyen közösségben létező, „idegen modell” hatása vagy tagadása, illetve utazók és utazások a témájuk.

Nemzeti „könyvkereskedések” – szemben az iparosítással

Korábbi munkáinkban már kísérletet tettünk, hogy összehasonlítsuk a franciaországi és a németországi könyvkereskedelmet az iparosodás korában. Kiindulásunk az volt, hogy az ipari forradalom korában megvizsgáljuk a könyvkereskedések helyét és fejlődését Franciaországban és Németországban. Most nem az eredmények összefoglalását javasoljuk, hanem röviden néhány, a modern időszakra alkalmazható, összehasonlító történeti módszer kifejtésére alkalmas megközelítési szempontot mutatunk be.

A hagyományos történetírás mindig is hangsúlyozta, hogy a 19. századi könyvtörténetben Németország egyre nagyobb teret nyert, és számos megfogalmazás szerint Németország a külföldi kortársak számára „a könyv országa”, Lipcse „a könyvkereskedelem világfővárosa” és a német cégek „a könyvkereskedés iskolái”. Ezek a megfigyelések természetesen tágabban is igazolódnak: a német nyomtatott anyag a mi időszakunkban nő meg igazán, ekkor válik fontossá Lipcse vagy Berlin nagy nyomdáinak ipari felszerelése, amely komoly pénzügyi eszköznek minősül, a kis könyvkereskedések földrajzi eloszlása pedig azt sugallja, hogy Németor-

szág olyan nyomtatott könyv-hálózattal rendelkezik, amelynek párját sehol máshol nem találni. És még sorolhatnánk a hasonló példákat.

De még árnyaltabb megfigyeléseket tehetünk, és a nemzetközi összehasonlítás révén még tágabb perspektívához juthatunk. Mondjuk, hogy a 18. század, a felvilágosodás százada egyértelműen a gondolat, a kultúra százada, így a francia könyvkereskedése is. Máshol már rámutattunk, hogy a francia forradalom és a nemzetek kialakulása Európában olyan konjunktúrát eredményezett, amely jelenségre a francia könyvkereskedések kénytelenek válaszolni. Számukra az a fontos, hogy új piacokat találjanak, és különösen a belső piacot szélesítsék, mert a fogyatkozó népesség ekkortájt már kevésbé piacképes. Ebből három dolog következik: egyrészt „új termékek” keresése, azaz az olyan könyveké vagy nyomtatványoké, amelyeknek már külseje is, a tartalma is más, az ára pedig csekély. Másrészt az a szándék, hogy a lehető legszélesebb körben terjesszék, azaz nemcsak az olyan speciális csatornákra kell hagyatkozni, mint a „megszokott” könyvkereskedések, hanem sokkal inkább a kölcsönkönyvtárakra, a házalókra és – legfontosabbként – a nem szakképzett terjesztőkre kell gondolni. Villefranche-de-Rouergue-ban például a fodrász árult könyveket, még gyakrabban a trafikos, mint Marcel Proust regényében, Combray-ban, még a 20. század elején is.

Megállapítható, hogy a német konjunktúra egészen másféle volt. A 19. századi német könyvkereskedés eredete a francia forradalom és a napóleoni császárság idejébe nyúlik vissza, és az államépítésben is fontos helyet betöltő könyvpiar és nyomda jellemzi. Gondoljunk csak *Perthes*-re vagy más jelképszerűvé vált alakra, mint például *Götschen* vagy a frankfurti *Wilhelm Fleischer* stb. Röviden összefoglalva: a könyvkereskedésnek itt missziója volt, a könyvnek kiváltságos közvetítő – hogy átvegyük a kor kifejezéseit – szerepe volt a nemzet és nagy klasszikusai között. A tökéletes könyvkereskedő példája itt a tudós könyvkereskedő vagy antikvárius (antikváriummi könyvkereskedő) volt, akinek kvalitásait Schultze *Börsenblatt*-ja vagy *Adressbuch*-ja írja le, nem minden önelégültség nélkül.

Tegyük hozzá, hogy a német geopolitika kénytelen volt specifikusan megszervezni a könyvkereskedést; ahhoz, hogy a német könyvpiac létezni tudjon, a vallási és a politikai akadályok miatt bizonyos kompenzációs elemeket kellett kifejlesztenie, amelyek közül a legfontosabbak a lipcei és a frankfurti vásár, a bizományosok, a befolyásos szakmai szervezetek és egy jelentős szakmai bibliográfia. Egy szétszabdalt Németországban, ha valaki tudni akarta, hogy vajon mi jelent meg itt vagy amott, vagy hogy hol tudná megjelentetni valamely írását, elő kellett fizetnie a kurrens

könyvészeti periodikákra, azaz gyakorlatilag a könyvkereskedés szakmai egyesületének tagjává vált. A legfontosabb ezek közül a *Börsenvereine* volt, amit össze sem lehet hasonlítani a 19. századi párizsi könyvkereskedések szerény *Cercle*-jével.

Ezek a jelenségek nem az uralkodó ideológia hatására jöttek létre, de tágabb értelemben is hatásuk volt a könyves szakemberek mindennapos gyakorlatára. A vizsgálatok szerializációja (különösen a fogyasztói társadalomra nézve) lehetővé tette, hogy megvilágítsuk a fejlődési folyamatot. Az olvasás például többé nem valami absztrakt vagy transzcendens jelenség: csupán egy tárgyat olvasunk – újságot, periodikát, könyvet, levelet stb. –, amelyet valahol megszerzünk magunknak (otthon, valamilyen könyvkereskedésben, házalótól, kávéházban stb.), és amelynek anyagi megformálása meghatározza a használatot is. Az olvasott tárgy egyben bizonyos körülmények között választott tárgy is, és az olvasási szokások legjobb bizonyítéka. Az, hogy a Rajnán innen és túl nem publikálták ugyanazt a dolgot ugyanolyan formában, és hogy különböző módokon terjesztették, maga után vonta, hogy a használatuk sem lehetett ugyanaz.

Összefoglalva tehát: a statisztikák is különböznek, hiszen az általuk lefedett valóság történetileg más és más volt, és meglehetősen nehéz őket szóról szóra összehasonlítani; a nyomtatott anyag és a „könyvesszakma” szakemberei (a szó legtágabb értelmében), szerepük és státuszuk teljesen szemben áll egymással – a geopolitikai egység és annak uralkodó ideológiája szerint. A helytörténeti tanulmányok természetesen fontos nüanszokat rajzolnak meg, például többféle „könyves Németország”-képet tesznek megkülönböztethetővé, s ezek faktoriális vizsgálata megvilágítja a konstitúció logikáját. A végbemenő iparosodás hatására bekövetkezett néhány változás: például a *Reich* új politikai fővárosa konkurálni kezdett a „régii könyves várossal”, Lipcsével, és egy centralizáltabb működési modell kezdett kialakulni. De a lényeg nem ebben van: a komparatív vizsgálat lehetővé teszi, hogy megértsük és megmagyarázzuk azt, hogy a *Buchwesen* hogyan és miért foglalt el egészen más helyet az iparosított Németországban, mint Franciaországban a könyv és a könyvkereskedés. Csak megjegyezzük, hogy ez a jellegzetesség még a mai Németországban is gyakran előfordul.

Látjuk tehát, hogy a komparatiztika az egyedüli módszer ahhoz, hogy felépítsük a téma és konceptualizálásának dialektikáját és hogy számba vegyünk azt a távolságot, amely a történelmi folyamatok (azaz a változás) mélyén munkálkodik. Ez a vizsgálati módszer jó eszköz arra, hogy újra és újra rácsodálkozzunk bizonyos dolgokra, és ne tekintsük

elfogadottnak azt, amit már ismerünk, valamint hogy törekedjünk a lényeg megértésére. Például hogy 1837-ben Gervais Charpentier miért éppen a *Physiologie du gout-val* [*Az Ízlés fiziológiájával*] és a *Physiologie du mariage-val* [*A házasság fiziológiájával*] indította el nagy példányszámban a maga *Bibliothèque*-jét Párizsban, amikor Cotta Stuttgartban egy nagyon hasonló gyűjteményt jelentetett meg, amelyet Goethe és Schiller műveivel indított.

Összefoglalva tehát – mint arra már Tocqueville is rámutatott –, a komparatiztika a kortárs történész számára az egyetlen eszköz arra, hogy megértse és megmagyarázza a kultúrák és a nemzeti hagyományok formálódásának logikáját.

Fordította: Jakab Judit